TANIMA ve TELİN

İttihat ve Terakki Yargılamaları

(1919-1921 ve 1926)

Meline Anumyan

pencere yayınları

Meline Anumyan

Tanıma ve Telin
İttihat ve Terakki Yargılamaları
(1919-1921 ve 1926)

Meline Anumyan 1977'de Erivan'da dünyaya geldi. 1999'da Erivan Devlet Üniversitesi Doğu Bilimleri fakültesinin Türkoloji bölümünden pekiyi dereceyle mezun olduktan sonra Bilimler Ulusal Akademisi Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsünde doktora çalışmalarına başladı. 1999-2001 yıllarında aynı enstitüde araştırmacı asistan olarak çalıştı. 2002'de enstitü tarafından İstanbul'a gönderilerek, 3 ay boyunca Tarih Vakfı'nın hızlandırılmış Osmanlıca kursuna katıldı. 2004'ten itibaren Ermenistan Toplum Radyosu Türkçe bölümünde yayın yönetmeni olarak çalışmaktadır. 2008 yılı Mart-Aralık aylarında Rusya Federasyonu 'Golos Rosii' (Rusya'nın Sesi) radyosu Türkçe yayınlar bölümünde tercümanlık ve sunuculuk yaptı. 2008-2011 yıllarında Hraçya Acaryan Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak çalışarak Türk edebiyatı dersleri verdi. 2009'dan itibaren Batı Ermenileri Sorunları Araştırma Merkezi, Bilim-Araştırma Enstitüsü'nde Türkçe Bölüm başkanı olarak çalışmaktadır. 2009'da TEDA projesi çerçevesinde, M. Anumyan tarafından tercüme edilmiş olan Hasan Erkek'in 'Eşik' kitabının Ermenicesi Erivan'da yayınlandı. 2010'dan itibaren Ermenistan Gazeteciler Cemiyeti üyesidir. 2011'de "Osmanlı basınına istinaden, İttihatçıların 1919–1921 tarihli dava tutanakları" adlı kitabı yayınlandı. 2012 yılında 'İttihatçıların yargılamalarında Ermeni Soykırımı sorunu' konulu doktorasını yaptı. 2013'te "Tanıma ve Kınama. İttihatçıların Davaları (1919-1921 ve 1926)" isimli kitabı yayınlandı. Birçok ulusal ve uluslararası konferanslara katıldı. Çok sayıda bilimsel yazılar ve gazete makaleleri yazdı. 2013'ten itibaren Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü tarafından yayınlanan "Soykırım Uzmanları Dergisi" adlı bilimsel derginin redaksiyon kurulu üyesidir.

Bu kitabın Yayın hakları
Pencere Yayınlarına aittir
Birinci Baskı: Mayıs 2018
Kapak: Övsev Özcan
Kapak ve İç Baskı: Ceylan Matbaası
Maltepe Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi No. 83
D. 317- 318- 319
Zeytinburnu / İstanbul
Tel. 0 212 613 10 79

Matbaa Sertifikası: 23352
Yayınevi Sertifikası: 12378

Yayın Yönetmeni: Muzaffer Erdoğdu

ISBN 978-605-4049-93-6

PENCERE YAYINLARI: 309
pencereyayinlari@hotmail.com
www.facebook.com/pencereyayinlari

Osmanağa Mah. Pavlonya Sok. Nuhoğlu İşhanı No. 10/6
Kadıköy / İSTANBUL TEL: (0216) 414 64 41

Meline Anumyan

Tanıma ve Telin İttihat ve Terakki Yargılamaları (1919-1921 ve 1926)

Redaktör: Arsen Avagyan
Türkçeye çeviren: Diran Lokmagözyan

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7
Yüz Yıllık İnkar 10
Mondros Mütarekesinin İmzalanması Sonrasında Türkiye Siyasi Ortamı Ermeni Soykırımının Osmanlı Basınında İrdelenmesi 13
Soykırım Sorumlularına Karşı Gerçekleştirilen Soruşturmalar 31
İttihat ve Terakki Partisi Üyelerinin İstanbul Olaganüstü Askeri Mahkemesinde Yargılanması 46
Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Yönetimde Olan Jön Türk Yöneticilerinin İstanbul Divan'ı Harb-i Örfi'de Yargılanması 68
Osmanlı İmparatorluğu Divan'ı Harp'te Görülen İttihat ve Terakki Partisi Bölge Sorumlu Sekreteri Katib'i Mesuller Davaları 74
Bölgelere Göre Ermeni Tehcir ve Taktil (Katliam) Davaları ve Bireysel Yargılamalar 82
İttihatçıların 1926 Yargılamaları 116
1926 İzmir ve Ankara Yargılamaları 126
Türkiye Cumhuriyetinde İttihatçı Geleneğin Korunması 150
Sonuç 160
Kullanılan Kaynaklar ve Literatür 165

ÖNSÖZ

Türk tarihçiliği, 1919-21 ve 1926 yıllarının İttihat ve Terakki Partisi davalarına çok ender değinmektedir. 1919-21 yıllarındaki İttihatçıların davalarına adanmış bilimsel çalışmaların yazarları, bu davaların, başta Büyük Britanya olmak üzere, Müttefik Devletlerinin baskısı altında gerçekleştirilmiş olduğu ve gösterilen tüm çabalara rağmen, Ermenilerin imha edilmesinin devlet tarafından planlanmış ve gerçekleştirilmiş bir siyaset olduğuna dair yeterli kanıtlar toplanamadığını ileri sürmektedir. 1919-21 yıllarındaki davalar esnasında yargılanan İttihatçıların, partiye kabul edilirken etmiş oldukları yemine sadık kalarak, herhangi bir sır ifşa etmemiş oldukları, Türk tarihçilerinin bazı çalışmalarında özel bir gururla belirtilmektedir.

1926 yargılaması, Türk resmi tarih yazımı açısından sürekli olarak araştırılmış ve yorumlanmış, yargılamalar için bahane oluşturan, Atatürk'e karşı hazırlanan İzmir suikastı, gerici güçlerin bir komplosu olarak yorumlanarak, Ankara yargılamalarıyla bağlantılı görmeye çalışılmıştır. 1926 yılı Ankara davası, İzmir suikastıyla gerçekte çok az bağlantılı olup, Doktor Nazım'ın, idam sehpasına çıkmadan önce söylemiş olduğu son sözleri "Yazık, benim bu işle bir ilişkim yoktu" ve Atatürk'ün kendisinin, Doktor Nazım'ın bacanağı, Türkiye dışişleri bakanı Tevfik Aras'a söylemiş olduğu, İttihat'ın eski liderlerini asmaya

mecbur olduğu, aksi takdirde onların kendisini asacakları sözleriyle kanıtlandığı gibi, salt siyasi bir hesaplaşmanın sonucu olmuştur. 1994 yılında TBMM milletvekili Hasan Mezarcı, Atatürk'ü tenkit edip 1926 Ankara yargılamasının tekrar ele alınmasını talep ettiğinde, milletvekili dokunulmazlığının kaldırılıp tutuklanması tesadüf değildir.

İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin yargılanmasına yönelik Türkiye'de benimsenen yaklaşım, İttihat'ın bir siyasi güç veya faktör olarak siyaset sahnesinden çıkartılmamış olduğundan dolayı anlaşılır. 1919-21 yargılamaları yarım kalmış, 1926'de ise sadece partinin bazı liderleri ölüm cezasına çarptırılmıştır.

Türk devlet geleneği, İttihatçı geleneğin aynısı olup, çalışma stili de aynı İttihat'ın stilidir. Tanınmış Türk bilim adamlarına göre, bu ülkede günümüze kadar gerçekte sadece bir parti vardır, bu da İttihat ve Terakki Partisi'dir. Diğer partiler ise, bu partiden oluşan ve bu partinin ideolojisini geliştiren partilerdir. Cumhuriyetin ilan günü olarak dahi, Atatürk tarafından, 1907 yılında yemin ederek İttihat ve Terakki Partisi saflarına katıldığı gün olan 29 Ekim seçilmiştir.

Tüm inkâr çabaları ve iddialarına rağmen, bu davalar esnasında İttihat ve Terakki Partisi ve hükümeti tarafından soykırım siyasetinin hazırlanması konusunda çok sayıda inkâr edilemez kanıtların ortaya çıkması, sanıkların ise, bu emirleri kimden aldıklarını tasdik etmiş oldukları ve bir dizi telgraf ve tanıklığın sunulmuş olduğundan dolayı, Ermeni Soykırımı'nı araştırmak açısından 1919-21 yargılamalarının incelenmesi daha önemlidir.

Ve tüm bunlar, İtilaf hükümeti tarafından, olayı çözmeden ziyade üstünü örtme ve Ermenilerin imhası ve mal varlıklarına el koyma konusuna Müslüman kitlelerin geniş katılımını gizlemek için ise Türk toplumu tarafından her şeyin yapılması çabalarının aksine. 1919-21 yargılamaları, şahitlerin ezici çoğunluğunun, Ermenilerden ziyade Türkler ve diğer milletlerden Müslümanlar, görevliler, askerler ve memurlar olması açısından önemlidir.

Meline Anumyan'ın değerli çalışması arşiv belgeleri, dönemin Osmanlı ve diğer basın organlarından seçmeler, tanıklıklar, resmi dava tutanakları ve stenoları, anılar, farklı araştırmaların bilimsel analizi temelinde, Ermeni halkının imhası planının tüm ayrıntılarının ortaya çıktığı, farklı bölgelerin davaları ele alınmaktadır.

Yazar, 1919-21 ve 1926 yargılamalarını kıyaslayarak, ikisinin arasında genel birleştirici halkanın, İttihat tarafından devletin sebepsiz yere savaşa sürüklenmesi ve savaş zamanında yolsuzluk yapma suçlamalarının olduğu, Hıristiyan tebaaların imhası suçlamasının ise kaldırıldığını göstermektedir.

Yazarın gerekçelendirdiği sonuç, günümüz Türkiye'sinin de bir İttihatçı devlet olduğu, siyasi geleneği, ideolojisi, benimsediği siyasi çizginin İttihat ve Terakki Partisi siyaseti ve çalışma stilinin bir devamı niteliğinde olduğu açısından önemlidir.

İttihatçı ruhu korunduğu sürece de, Türk inkârcılığında bir değişiklik ve şahsi tarihle yüzleşme beklenmesi güçtür.

Arsen Avagyan
Tarih doktoru

YÜZ YILLIK İNKÂR

Ermeni Soykırımı'nın üzerinden tam 100 yıl geçmiş olmasına rağmen, Türk devleti, insanlığa karşı işlenen bu en büyük cürümü inatla inkâr etmeyi sürdürmektedir. Buna rağmen, İttihatçıların, Ermenileri imha etme siyaseti, daha 1919-1921 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun olağanüstü askeri mahkemelerinde görülen 60'ın üzerinde yargılama sonucunda verilen kararlarla Türkler tarafından resmen telin edilmiş olan bu reddedilemez kanıtı Türkiye görmezden gelemez.

Tüm bu davalar, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nda tehciri ve katli (Tehcir ve Taktil) suçlamasıyla açılmıştır. 1919 yılının Nisan-Temmuz aylarında İttihat ve Terakki Partisi ile hükümet üyelerine karşı gerçekleştirilen davalarda, Ermenilerin tehciri ve imhası ile Ermeni Soykırımı'nın gerçekleştirilmesi konusunda önemli rol oynamış olan Teşkilat-ı Mahsusa'yı kurmanın haricinde, ülkeyi sebepsiz olarak savaşa sokmak, yolsuzluk yapmak, karaborsada faaliyet göstermek ve ülkenin güvenliğini sarsmakla ilgili suçlamalar yöneltilmiştir.

İttihat ve Terakki Partisi merkez komitesinin gizli oturumlarında alınan, Ermeni Soykırımı'yla ilgili kararların belgelerinin daha Soykırım süresinde imha edilmiş olduğunun bilinmesi açısından da bu davalar önem kazanmaktadır. Ermeni Soykırımı'yla ilgili belgelerin imhası, cumhuriyet döneminde de sürdürülmüş, Osmanlı arşivlerinde bulunan önemli belgeler, hükümet talimatıyla yok edilmiştir.

Belirtilen dönemle ilgili belgelerin belli oranda saklanmış olduğu Türk arşivlerinin ise hemen her zaman yabancı ve özellikle de Ermeni araştırmacılar için erişilmez olduğunu hesaba kattığımızda, benzer belgelerin ulaşılır olmasının özel önemi, özellikle Osmanlı belgelerinin, Ermeni Soykırımı'nı belgelendirme açısından ehemmiyete haiz olduğundan dolayı anlaşılır olmaktadır.

Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, 1919-1921 yıllarında Ermenilerin tehcir ve katledilmesi suçlamasıyla açılan davaların celselerinde, özellikle de 1919 yılında İttihat ve Terakki Partisi ile hükümet üyelerinin yargılanması esnasında sunulan iddianameler, dava esnasında dinlenen tanıkların beyanatları, ayrıca sanık ifadeleri, şifreli telgrafların okunması ve özellikle de mahkeme kararlarını kapsayan belgelerin rolü çok büyüktür.

Dava belgeleri içinde, İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin yargılanmasının ilk celsesinde (28 Nisan 1919) sunulan, 41 resmi orijinal belgelerden oluşan iddianame ile, 5 Temmuz 1919 tarihinde İttihat ve Terakki Partisi ve hükümet üyeleri davasında verilen ve Soykırım sorumlularının ölüm cezasına çarptırıldığı genel kararı özellikle belirtmek gerekir.

Salt Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yıllarının ve İttihat ve Terakki Partisi tarihinin çok yönlü araştırılması, Türk toplumuna, kendi tarihinin gerçek kanıtlarıyla tanışma ve yüzleşme imkânı sağlayacaktır.

Bu niyetle, "Tanıma ve Telin. İttihat ve Terakki Yargılamaları (1919-1921 ve 1926)" başlıklı çalışmamızı Türkçe okurlarının dikkatine sunmaktayız. Bu kitabın Ermenice versiyonu, Ermeni Soykırımı müze-enstitüsü tarafından 2013 yılında Yerevan'da yayınlanmıştır. Batı Ermenileri sorunlarını araştırma merkezi bilim-araştırma kurumu tarafından, "Osmanlı basınına istinaden, İttihat ve Terakki Partisi'nin 1919-1921 yılları yargılamaları belgeleri" kitabı da 2011 yılında yayınlanmıştır.

Yukarıda belirtilen kitapların yayınlanmasına vermiş olduk-

ları destekten dolayı, tarih bilimleri doktoru Arsen Avagyan'a, edebiyat bilimleri doktoru Haykazun Alvırtsyan'a, Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Milli Akademisi üyesi akademisyen Ruben Safrastyan'a, Türkolog Anuş Hovhannisyan'a, Ermeni Soykırımı müze-enstitüsü müdürü Hayk Demoyan'a teşekkürlerimizi sunarız. Bu kitabın Türkçe olarak yayınlanmasını üzerine alan "Pencere" yayınlarına ve çeviriyi gerçekleştiren Diran Lokmagözyan'a da özellikle minnettar olduğumuzu belirtiriz.

MONDROS MÜTAREKESİ'NİN İMZALANMASI SONRASINDA TÜRKİYE SİYASİ ORTAMI. ERMENİ SOYKIRIMI'NIN OSMANLI BASININDA İRDELENMESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması sonucunda ülkede ağır şartlar oluşur. 15 Eylül 1918 tarihinde Müttefik Devletlerin orduları Makedonya'da cepheyi yarıp İstanbul için doğrudan bir tehdit oluşturduklarında, İttihatçı liderler barış dileğinde bulunur, fakat Müttefikler onlarla görüşmelerde bulunmak istemez.[1]

7 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa hükümeti istifasını verir. Kasım 1'i 2'ye bağlayan gece, içlerinde başbakan Talat ile Enver, Cemal, Doktor Nazım gibi bakanlar, Teşkilât-ı Mahsusa liderlerinden Bahaettin Şakir, polis şefleri Bedri ve Azmi'nin bulunduğu yedi İttihatçı lider, bir Alman denizaltısıyla Odessa'ya, oradan da Almanya'ya kaçar.[2] 30 Ekim 1918 tarihinde Müttefik Devletlerle yapılan ateşkes antlaşması, 19 Ekim 1918 tarihinde meclisten onay alan yeni sadrazam

1. **Şamsutdinov**, Hatsionalno-osvoboditelnaya borba v Turtsii, 1918-1923 gg, Moskva, 1966, s. 15. *(Şamsutdinov, Türkiye'deki Milli-Kurtuluş Savaşı, 1918-1923, Moskova, 1966, s. 15.)*

2. **Dadıryan V.**, Haykakan tseğaspanutyunı khorhrdaranayin yev patmagitakan knnarkumnerov, *(Parlamenter ve tarih-bilimsel irdelemeler açısından Ermeni soykırımı),* "Paykar", Massachussets, 1995, s. 5.

(başbakan) Ahmet İzzet Paşa hükümeti tarafından Mondros'ta imzalanır.[3] Ahmet İzzet'in, Hıristiyanların imhası da dâhil olmak üzere, savaş suçlarından dolayı hesap verme endişesiyle hükümet yönetiminde "kendi adamının" bulunmasını isteyen Talat Paşa'nın girişimiyle sadrazam görevine tayin edilmiş olduğunu belirtmek gerekir.[4] Müttefik Devletlerin orduları, ateşkes antlaşması sonrasında Büyük Britanya'nın önderliğinde İstanbul'a girerek Osmanlı devleti topraklarını denetim altına almaya başlar. Ateşkes antlaşması şartlarının beklenildiği kadar ağır olmamasına rağmen, Osmanlı hükümeti ve toplumu, nihai barış antlaşması maddelerinin nasıl olacağı konusunda endişeli bir bekleyiş içindeydi.[5]

Yeni başbakan Ahmet İzzet tarafından 19 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı meclisine sunulan programda, savaş süresince İttihat ve Terakki Partisi tarafından yürütülen siyasetle ilgili herhangi bir tenkit yer almamakta, "tehcir olayı" dahi, "savaş durumu gereği" olarak açıklanmaktaydı.[6] Ahmet İzzet Paşa'nın, ittihatçıların soruşturulmasına engel olmakla kalmayıp, canilere yönelik soruşturma imkânı sağlayacak olan tüm belgelerin de imha edilmesini emretmiş olduğunu belirtmek gerekir.[7] Sadrazam tayin edilmesinin akabinde, Teşkilât-ı Mahsusa'nın çalışmalarını durdurarak, teşkilatın tüm arşivinin imha

3. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 390.

4. A.g.e., s. 388. Türk gazeteci ve cumhuriyet dönemi milletvekillerinden Falih Rıfkı Atay'ın, anılarında belirtmiş olduğu gibi, "O zamanlar insanlara vurulan damga 'adam' kelimesiydi. Cemal Paşa'nın adamı, Enver Paşa'nın adamı, Talat Paşa'nın adamı... Bunların her birinin de kendi 'adamları' vardı. Gruplar genişlediğinde artık Enver Paşa'nın tayfası, Talat Paşa'nın tayfası, Cemal Paşa'nın tayfası denmeye başlandı", bk. **Atay F.R.**, *Zeytindağı*, Bateş, İstanbul, 1981, s. 38.

5. **Dadrian V., Akçam T.**, *"Tehcir ve Taktil", Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları, İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 6.

6. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 390.

7. A.g.e., s. 391.

edilmesi emrini verir ve Ermeni katliamlarıyla ilgili aranan şüphelilerin İstanbul'dan serbestçe uzaklaşmasını sağlar.[8] İzzet Paşa kabinesinde adalet, bahriye ve içişleri bakanlığı gibi stratejik görevlere tayin edilen en azından 4 tanınmış ittihatçı bulunmaktaydı. Bunlar, içişleri bakanı Ali Fethi Okyar, daha önce şeyhülislamlık yapmış olan adalet bakanı Hayri Efendi, bahriye bakanı Rauf Orbay ve maliye bakanı Cavit Bey'di.[9] Dahası, İzzet'ten önce sadrazam görevi teklif edilen Ahmet Tevfik Paşa'ya Talat tarafından, İttihat ve Terakki Partisi'nin iki üyesini, özelikle de Cavit'i kabinesine dâhil etmesi şartı konulur, fakat Tevfik, üst düzey ittihatçıları hükümetine dâhil etmeyi onaylamaz ve baskılara dayanamayıp sadrazamlık önerisini geri çevirdiğinden dolayı Ahmet İzzet başbakan tayin edilir.[10]

İttihatçılar ve cumhuriyet döneminde milletvekilliği yapmış olan tanınmış gazeteci ve İttihatçı Yunus Nadi Abalıoğlu'na göre, Talat istifa etmeden önce iki şey elde etmek istiyordu. Biri, İttihat ve Terakki Cemiyeti ağını her ne pahasına olursa olsun korumak, ikincisi ise, yeni hükümetin tesadüfü olmaması.[11] Bu yaklaşım, haliyle, savaş yıllarında gerçekleştirilen canilikler, özellikle de Ermeni tehcirinden dolayı hesap vermekten kaçınmak niyetinden kaynaklanmaktaydı.

Mondros Ateşkesi'nin imzalanmasından iki gün sonra, 1 Kasım 1918 tarihinde İttihat ve Terakki'nin kurultayı gerçekleştirilir. Yaklaşık 120 delege, parti merkez komitesi tarafından hazırlanan ve kurultaya takdim edilen tasarıdan habersiz, Talat'ı dinlemekteydi. Talat, partinin Balkan Savaşlarından (1912-1913) bu yana gerçekleştirdiği faaliyetlerini ve Birinci

8. A.g.e.

9. **Tunaya T. Z.**, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 40.

10. **Selek S.**, *Anadolu İhtilali*, Cilt 1, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 40. Kısa süre sonra İzzet'in yerine Ahmet Tevfik geçer.

11. **Nadi Y.**, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, Erdini Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 8.

Dünya Savaşı süresinde Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu ayrıntılı bir şekilde sunar. Kurultay, İttihat ve Terakki Partisi'nin feshedilmesine ve partinin tüm mal varlığının, yeni kurulacak olan Teceddüt Partisi'ne devredilmesine karar verir.[12] Bu dönemi incelemiş olan Türk tarihçi O. S. Kocahanoğlu'na göre bu karar, kurultay üyeleri tarafından alınmamış, İttihatçı liderlerinin günler önce yapmış oldukları, kendilerinin ve partinin durumunu ayrıntılı bir şekilde tartışarak, sadece 5-6 kişi tarafından bilinen, ülkeden kaçma planlarını dahi hazırlamış oldukları gizli toplantılarının neticesinde oluşturulmuştur.[13] 1918 yılının Kasım'ın 1'ini 2'ye bağlayan gece Talat'la birlikte uzaklaşan parti merkez komitesi üyesi Doktor Nazım, parti merkez komitesinin tüm belgelerini de yanında götürerek, Ermeni Soykırımı'yla ilgili tüm belgeleri böylece ortadan kaldırmıştır.[14] Yeni kurulacak olan Teceddüt Partisi'nin ismi, tüzüğü ve partinin çekirdeğini oluşturacak kişilerin isimleri dahi önceden belirlenmişti.[15]

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra ülkenin iç siyasi hayatında oluşan kaygı verici durumun hâsıl olması ve kötümser öngörülerle ilgili, İttihatçı hükümetin ve partinin Ermeni Soykırımı konusunda sahip olduğu sorumluluk durumu önemli rol oynamaktaydı.

29 Eylül-9 Ekim 1911 tarihlerinde gerçekleştirilen İttihatçıların dördüncü kurultayı, Ermeni Soykırımı tarihinde özel bir yere sahiptir. Parti delegelerinin büyük bir kısmı, bu kongre

12. **Kocahanoğlu O.S.**, *İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919),* Temel Yayınları, İstanbul, 1998, s. 18.

13. A.g.e.

14. Doktor Nazım, partinin kurucularından biri ve en nüfuzlu üyesi olarak, aynı zamanda teşkilatın arşivcisi olmuştur. Partinin tüm arşivi Nazım'ın elinde bulunmakta olup, bu arşivin yok olması da Nazım'la ilişkilendirilmektedir, bk. **Bleda M.Ş.**, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 112. Parti Merkez Komitesi genel sekreteri Mithat Şükrü, bu olguyu İttihat ve Terakki Partisi üyeleri yargılamasının 4 Mayıs 1919 tarihli ikinci oturumunda da tasdik etmiştir, bk. Takvîm-i Vekayi, 8 Mayıs, 1919, s. 20.

15. **Kocahanoğlu O.S.**, *İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919),* s. 18.

esnasında, imparatorluğun Osmanlılaşması için tek bir yolun var olduğu, bunun ise Türk olmayan halkların zorunlu asimilasyonu olduğunu onaylamıştır.[16] Bu kongrenin kapalı oturumu esnasında Osmanlı İmparatorluğu halklarının, öncelikle de Ermenilerin ve Rumların zorunlu Türkleştirilmesi programının gerçekleştirilmesiyle ilgili ve halkın zorunlu tehciri ile tehcir yolunda veya varış noktasında yok edilmesiyle ilgili somut projeler belirlenmiştir.[17] Ermeni tarihçi A. G. Avagyan'ın belirtmiş olduğu gibi, "Batı Ermenistan halkının imha edilmesi programının hazırlığı, büyük bir ihtimalle, İttihatçıların 1913 yılının baharında gerçekleştirdikleri merkez komitesi oturumunda son şeklini almıştır".[18]

Balkan savaşlarındaki yenilgi, İttihatçıları, hiç değilse Batı Ermenistan'ın da dâhil olduğu, imparatorluğun Küçük Asya bölümünü kaybetmemek için daha 1911 yılı kurultayında radikal önlem olarak kabul edilen Türk olmayanların tehcir edilmesine başvurmaya iten 1913 yılı, bu açıdan bir dönüm noktası olmuştur.[19] Bunun haricinde, 1913 Ocağında askeri darbe neticesinde kati hükümdarlığa ulaşan ve özellikle aynı

16. **Avakyan A.**, Genotsid 1915 g.: Mekhanizmıy prinyatiya i ispolneniya reşeniy /NAN RA, Muzei Genotsida armyan/ [Otv. red. G. R. Simonyan], Yerevan: Gitutyun, 1999, s. 14. *(Avakyan A., 1915 Soykırımı, Karar verme ve yürütme mekanizmaları/Ermenistan Bilimler Akademisi, Ermenistan Cumhuriyeti, Ermeni Soykırımı Müzesi [sorumlu redaktör G. R. Simonyan], Yerevan, Gitutyun, 1999, s. 14.)*

17. A.g.e., s. 16-17.

18. A.g.e., s. 31. Bu iddianın kanıtı, Ermeni Soykırımı planını esas düzenleyen ve uygulayanlardan biri olan Behaettin Şakir'in, 1913 yılındaki Batı Ermenistan'ı ziyareti ve valilere emirler ihtiva eden gizli zarfların teslimidir, bk. **Avagyan A.**, 1915 t. Tseğaspanutyan nakhapatrastakan pulits Behaeddin Şakiri aytsn arevelyan nahangner, *(1915 yılında Soykırımın ön hazırlık aşamasında, Behaettin Şakir'in doğu vilayetlerini ziyareti)*, Turkagitakan yev Osmanagitakan hetazotutyunner IV, Yerevan, Asoğik, 2006, s. 245-251.

19. Azınlıkların tehciri, mübadelesi ve kovulması fikirleri, daha 1909 yılında Doktor Nazım'ın *"Journal de Salonique"* gazetesine vermiş olduğu mülakatta, İttihat ve Terakki Partisi bünyesinde dolaşıma girerek, görüşülmüştür, bk. **Bayur Y.H.**, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt 1, Giriş: Berlin Muahedesinden Trablus-Garp Savaşına Kadar, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 305-306.

yılın 11 Haziranında sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi sonrasında ülkede diktatörlük tesis etmiş olan İttihatçılar, 1911 yılında tespit edilen planlarını hayata geçirme imkânı elde eder. Ermeni Soykırımı'nı gerçekleştirmek için ise Birinci Dünya Savaşı fırsat yaratır.

Ermenilerin ilk tehciri 2 Mart 1915 tarihinde Dörtyol Ermenilerinin göç ettirilmesiyle[20] başlamış olmakla birlikte, Soykırım'a "hukuki görünüm" sağlama niyetiyle "geçici" olarak adlandırılan ve daha Meclisin onayına sunulmadan önce Sadrazam Sait Halim Paşa tarafından imzalanmış olduğundan dolayı hukuk dışı olan "Tehcir Kanun-ı Muvakkat" kanunu 27 Mayıs 1915[21] tarihinde yayınlanır.[22] Dört maddeden[23] oluşan bu kanunun tam olarak "Vakt-i Seferde İcraât-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihâz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat" olarak adlandırılmaktaydı.[24]

Türkolog R. A. Safrastyan tarafından belirtilmiş olduğu gibi, yukarıda belirtilen kanunun aceleyle hazırlanmasında, özellikle 3 müttefik devlet olan Rusya, Büyük Britanya ve

20. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, s. 20.

21. Ermenilerin tehcir edilmesiyle ilgili kararın kabulü esnasında yer bulan bir dizi hukuk ihlalleri, daha sonra Osmanlı meclisinin Beşinci Şubesi tarafından gerçekleştirilen soruşturmaları esnasında ortaya çıkartılıp tenkide uğramıştır. Enver'in "Yok kanun, yap kanun" yaklaşımı ile savaş zamanında, aralarında "Tehcir" ve "Emval-i Metruke" kanunlarının da bulunduğu, çok sayıda geçici kanun "Kavanin-i Muvakkatiye" ilan edilmiş olduğunu belirtmek gerekir.

22. **Dadıryan V.**, Haykakan tseğaspanutyuni khorhırdaranayin yev patmagitakan knnarkumnerov, *(Parlamenter ve tarih-bilimsel irdelemeler açısından Ermeni soykırımı)* s. 20.

23. Soykırımdan hayatta kalan araştırmacı Haykazn Ğazaryan'ın belirttiğine göre, Tehcir hakkında kanun aslında 8 maddeden oluşmuş olup, bunlardan 5'i, Ermeni mallarına el koymakla ilgili olduğundan dolayı gizli tutulmaktaydı, bk. **Ğazaryan H.**, Tseğaspan turkı *(Soykırımcı Türk)*, Hamazgayin matbaası, Beyrut, 1968, s. 328.

24. **Bardakçı M.**, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, İstanbul, Everest Yayınları, 2009, s. 25-26. Bk. "Meclis-i Vükela'nın Tehcir Kararı", 30 Mayıs 1915, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 30-32.

Fransa hükümetleri tarafından 24 Mayıs 1915 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'na verilen ve Ermeni katliamlarının sert bir şekilde telin edildiği nota rol oynamıştır. "Talat, bu caniliklerin tüm suçunun kendi üzerine kalacağı konusunda endişelenmekteydi. Bundan kaçınmak için, tek başına sorumlu olma tehlikesinden kaçınarak, katillerin sorumluluğunu, hükümet üyeleri arasında dağıtarak, kolektife dönüştürecek bir süreç oluşturdu".[25]

Talat, "Tehcir" kanununun kabul edilmesinden sonra bir kerede iki amaca ulaşmaya çalışarak Ermeni tehciri, sürgünü ve katliamlarına hukuki bir görünüm sunmak ve katliamların sorumluluğunu sadece hükümet ile İttihat ve Terakki Partisi'nin üst düzey yöneticilerine yükleyerek, partiyi dışarıda tutmaya çalışmaktaydı. Ayrıca, ilerde sorumluluktan kaçınmak isteyen Talat Paşa, tehciri "haklı kılmak" amacıyla 1916 yılında içişleri bakanlığı eliyle "Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra" (İstanbul, 1916) kitabını yayınlar.[26]

Talat, hatıralarında yazdığına göre, "Prensip olarak, ihtar mahiyetli askeri önlemler haricinde başka hiçbir niyet gütmeyen tehcir, vicdansız ve zayıf karakterli insanlar sayesinde faciaya dönüşür. Belirtmek isterim ki, sırf bu olaylar sebebiyle tüm hükümet ve İttihat ve Terakki Partisi Merkez Komitesi'ni ve bu olayla hiçbir ilgisi bulunmayan üyeleri suçlamak, haksızlık ve bencilliktir. İttihat ve Terakki Partisi'nin komite üyeleri, Ermenilere yönelik gerçekleştirilmiş olan ameliyeler nedeniyle son derece müteessir olup, olayları önlemek için

25. **Safrastyan R.**, Osmanyan kaysrutyun, Tseğaspanutyan dsragri dsagumnabanutyunı (1876-1920) *(Osmanlı İmparatorluğu, Soykırım planının menşei),* Yerevan, 2009, s. 174-176

26. İttihat ve Terakki Partisi'nin adını lekelememe, tehciri haklı kılma, tehcir edilenlerin imha edilmesi sorumluluğundan kaçınarak, bu sorumluluğu sadece birkaç şahsın üzerine yıkma yaklaşımı Talat Paşa'nın anılarında da görülmektedir. Anılarını yazma konusundaki esas etken de bu olmuştur, bk. *Herbert A., Ben Kendim.* A Record of Eastern Travel, Hutchinson, London, 1924, p. 323-324.

sürekli olarak hükümet üzerinde baskı oluşturmaya çalışmışlardır".[27]

"Tehcir kanununun" kendisi tarafından şahsen hazırlanmış olması olgusunu çarpıtan Talat, anılarında kendisini aklamaya ve sorumluluğu ordunun genelkurmayına atmaya çalışmaktadır. "Bundan sonra genelkurmay tarafından 'Ermeni tehciri' kanunu hazırlanır ve bakanlar kuruluna sunulur. Bu kanunun tamamıyla uygulanmasına karşıydım. Jandarmalar tamamen, polisler ise kısmen orduya dâhil edilmişler onların yerini yarı-askeri güçler almıştı. Tehcirin, bu şartlarda uygulanması durumunda, çok çirkin sonuçlara varacağını biliyordum. Bu yüzden, geleceği düşünerek, bu kanunun yürürlüğe girmemesi konusunda inat ettim ve bu kanunun yürürlüğe girmesini erteledim".[28]

Hâlbuki kanıtların gösterdiği gibi, Ermeni Soykırımı planı, İttihat ve Terakki Partisi tarafından hazırlanıp, tüm hükümet erkânı tarafından uygulanmıştı. Bu durum, herkes tarafından bilinmekteydi. Bu cürüm, o denli barizdi ki, savaş döneminde zorunlu olarak sessizliğini korumuş olan Osmanlı basını, İttihatçı hükümetin düşüşünden sonra Ermenilerin imha edilmesi olgusunu aktif bir şekilde tartışmaya başlar. Zamanın Osmanlı basını ve İstanbul'da farklı dillerde yayınlanan gazetelerin büyük bir kısmı, Ermenilerin tehcir edilip katledilmelerini betimleyen anlatılar ve açıklayan yazılara büyük oranda yer verir.[29] Bir dizi Osmanlı gazetelerinde Ermenilere yapılanlar lanetle anılmaktaydı. Görgü şahitlerine de basında önemli yer

27. **Çavdar T.**, *Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, 4. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 402.

28. *Talât Paşa'nın Hatıraları*, **H. Yalçın**'ın Önsözüyle, Yeni Matbaa, İstanbul, 1958, s. 59.

29. Osmanlıca ve İstanbul'da faklı dillerde yayınlanan basının sütunlarında yayınlanan yazıların belli bir kısmı, **Griker** (Grigor Kerkeryan) tarafından yayınlanmıştır. Bk. Griker, Yozğati hayaspanutyan vaveragrakan patmutyuni *(Yozgat Ermenileri katliamının belgesel tarihi)*, New York, 1980, s. 11-67. Gazetelerde yayınlanan makaleler, **C. Kirakosyan**, "Yeritturkeri patmutyan datastani arac" (Jön Türkler tarihin yargısı önünde), Yerevan, 1983, çalışmasının ikinci cildinde ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

verilmiş ve Osmanlı gazeteleri, bazı suçluların açığa çıkartılması konusunda önemli rol oynamışlardır.[30] Bunun haricinde, bu sorunlar, farklı gazeteler arasında sert tartışmalara sebep olmuştur.[31] Bu dönemde, Ahmet Refik'in (Altınay) "İki Komite, İki Kıtal", İstanbul, 1919 ve Hasan Amca'nıın "Tehcirin Gerçek Yüzü, Çerkes Hasan Bey'in Hatıraları", Alemdar, 19-27 Haziran 1919 benzeri, İttihatçıların, Ermenileri imha siyasetini açığa çıkaran çalışmalar yayınlanır.[32]

Dönemin Osmanlı basınında yayınlanan çok sayıda makalede, İttihat'ın, Ermeni Soykırımı konusundaki sorumluluğu vurgulanır. Örneğin, "*Alemdar*" gazetesinin redaktörü Refi Cevat Ulunay, 28 Mart 1919 tarihinde yayınladığı "Tehcir ve Taktil Münasebetiyle" makalesinde, katliamlarla ilgili olarak, haberdar olup, engellemeyenler dâhil, tüm İttihatçıların suçlu olduklarını vurgulamaktadır. Refi Cevat'a göre, "çetenin (İttihat ve Terakki Partisi'ni ima etmektedir-M.A.) içinde olup, tehcir ve katliamlar konusunda suçlu olmayan çok az kişi tanımaktayız. Bu cinayetleri işleyenler suçludur, onlara alet olanlar da suçludur, sessiz olanlar da. Tehcir ve katliamlar, İttihat ve Terakki Partisi'nin oynadığı en ürpertici trajedidir. Ülke açısından üzüntü duymamak, insanlık açısından nefret etmemek mümkün değil. Sessizlik, öldürücü sessizlik korumak da, katletmek gibi bir cürüm değil midir?".[33]

30. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 397.

31. Bu konuda daha ayrıntılı olarak bk. **Anumyan M.**, Meds yeğerni havastoğ vkayutyunner osmanyan "Alemdar" oratertum (Osmanlı "Alemdar" gazetesinde, Soykırımı belgeleyen tanıklıklar), "Banber Hayastani arkhivneri", No 1 (107), Yerevan, 2006, s. 310-317.

32. Bu kitaplar Ermeniceye de çevrilip yayınlanmıştır, bk. **Ahmet Refik**, Yerku komite, yerku voçir *(İki komite, iki kıtal)*, Türkçeden tercüme eden ve önsözü yazan S. P. Muratyan, Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Milli Akademisi, Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü, Yerevan, 1998, **Hasan Amca**, Teğahanutyun yev voçınçatsum (teğahanutyan irakan patkerı) (Tehcir ve imha (tehcirin gerçek yüzü)), Osmanlıcadan tercüme eden, önsözü ve dipnotları hazırlayan A. G. Avagyan, Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Milli Akademisi, Ermeni Soykırımı Müze-Enstitüsü, Yerevan, 2007.

33. **Anumyan M.**, belirtilen çalışma, s. 312-313.

Ateşkesten sonra, Türk basını ve toplumunda, özellikle Talat ve İttihatçı diğer liderlerin ülkeden gizlice kaçışıyla ilgili büyük bir protesto ve tenkit dalgası baş gösterir. Soykırım araştırmacısı V. Dadıryan'ın belirtmiş olduğu gibi, Osmanlı basınında baş gösteren bu gecikmiş teessüf ve acı gösteriminin sebebi yenilginin haricinde, kendilerini de kurban olarak gösterme denemesinden kaynaklanmaktaydı.[34] Hâlbuki Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Meclisi başkanı ve dışişleri bakanlığı ile adalet bakanlığı koltuklarında bulunmuş olan Halil Menteşe, "Bu tehcir işiyle alâkadar olmayan Türk Anadolu'da pek azdır",[35]- diye anılarında itiraf etmekteydi. Menteşe'nin adaşı, Enver'in amcası ve 19 Nisan 1919'da altıncı ordu komutanı tayin edilen bir diğer Halil, Halil Paşa (Halil Kut), "Bekirağa Bölüğü" adlı tutukevinde, İngiliz komutanın, 300 bin Ermeni'nin katliyle ilgili sorusuna, yazılı olarak "300.000 Ermeni... Fazla veya eksik olabilir. Saymadım. Devletime karşı nerede isyan ettilerse ihtiyat kuvvetlerimle tenkil ve tedip ettim. Nerede isyanları muhtemel ise tehcirlerini mülkî makamlara emrettim ve tehcir ettirdim",[36] - diye cevaplamaktaydı.

Ateşkesi takip eden ilk aylarda, Osmanlı İmparatorluğu müttefik devletlerin kararını beklerken, Osmanlı toplumunda İttihatçıların suçlanması ve mesafe konulması arzusu belirgindi. Bu sürede, basında, İttihatçılara yönelik suçlamalar yayınlanmakta, özellikle Ermenilere yönelik yürüttükleri siyaset sert bir şekilde eleştirilmekteydi. Mustafa Kemal Paşa dahi Ermenilerin toplu imhasını "fazâhat" olarak betimlemiş,[37] Mustafa Ke-

34. **Dadrian V., Akçam T.**, "Tehcir ve Taktil", s. 11.

35. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 239.

36. **Halil Paşa**, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, Derleyen: Taylan Sorgun, Kamer Yayınları, İstanbul, 1997, s. 274. 8 Ağustos 1919 tarihinde hapisten kaçan Halil Kut, İttihat ve Terakki Partisi üyeleri davasının iddianamesinde Teşkilat-ı Mahsusa üyesi olarak belirtilmektedir, bk. Takvîm-i Vekayi, No 3540, 5 Mayıs 1919, s. 5.

37. **Dadrian V., Akçam T.**, "Tehcir ve Taktil", s. 11.

mal'in desteğine sahip olan "*Minber*" gazetesi ise, Ermenilerin imhasını "tarihe karşı en büyük ve en affedilmez"[38] ameliye olarak tanımlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, öncelikli olarak İstanbul'daki İttihatçı karşıtı ve muhalif İtilaf kitlesi, basın aracılığıyla, Ermenilerin tehcir ve katliamlarının sorumlularının tutuklanıp sert cezalara çarptırılmasını talep etmekteydi. Örneğin "*Alemdar*" gazetesi, "...sehpalar bu adamlara lâyık değildir. Koparılması lâzım gelen bu kafalar, kütükler üzerinde kesilip günlerce orada tutmak lazımdır!",[39]- diye yazmaktaydı.

Osmanlı basınının, Ermeni Soykırımı'yla ilgili sorunlara yönelik gösterdiği büyük ilgi, Ermeni tehcir ve katliamları suçlamasıyla yürütülen davaların başlamasından sonra da sürer.[40] Bu açıdan, özellikle, "*Alemdar*" gazetesi karakteristikti. Örneğin, gazetenin 25 Nisan 1919 sayısında, gazetenin müdürü Ahmet (Pehlivan) Kadri'nin, askeri mahkeme başkanı Nazım Paşa'ya yönelik açık mektubu yayınlanır.[41] *"Alemdar*'ın" müdürü, açık mektubunda, Ermeni katliamlarının vahşetinden bahsetmekte, yapılan kötülükler hakkında ilgili mercileri bilgilendirdiklerinden dolayı, hükümet tarafından görevden alınan bazı görevlilerin isimlerini vermekte, askeri mahkeme başkanından, görgü şahitlerinin tanıklıklarını daha ciddiye alınması ve tüm suçluların cezalandırılmasını rica etmekteydi.[42]

38. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 395.

39. **Akşin S.**, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Öztürk Matbaası, İstanbul, 1983, s. 199.

40. Bu suçlamayla bakılan ilk dava olan Yozgat davası, 5 Şubat 1919 tarihinde başlamıştır.

41. "*Alemdar*'da" yayınlanan bu makalenin tam tercümesi için bk. **Anumyan M.**, Yozğati yev Trapizoni teğahanutyan u kotoradsneri datavarutyunneri ıst "*Alemdar*" oraterti *("Alemdar" gazetesine istinaden Yozgat ve Trabzon tehcir ve taktil davaları)*, "Ermeni Soykırımı tarihi ve tarih yazımı konuları", No 9, Yerevan, 2004, s. 72-74.

42. **Ahmed Kadri**, Divan-ı Harb-i Reisi Nazım Paşa Hazretlerine Açık Mektup, "*Alemdar*", 25 Nisan 1919.

"*Alemdar*'ın" redaktörü Refi Cevat Ulunay'ın, Ermeni Soykırımı ile ilgili yazı dizisi dikkate şayandır. "*Alemdar*" gazetesi genel yayın yönetmeni Ermeni tehciri, katliamları ve bunlarla ilgili açılan davalarla ilgili makalelerinde, İttihatçıların davalarının hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi ve suçluların hemen cezalandırılması gerekliliğini özellikle vurgulamakta, 14 Şubat 1919'da yayınlanan "Tehcir ve Taktil Münasebetiyle" başlıklı makalesinde, Ermeni katliamları davalarının, Türkiye tarafından zorunlu olarak gerçekleştirildiği ve davaların gerekçesinin, adaletin yerine getirilmesinden ziyade, sadece Avrupa karşısında adil gözükme arzusunun yatmakta olduğu konusunda endişelerini bildirmekteydi.[43] Refi Cevat, aynı makalesinde, Ermeni katliamlarının kitlesel içeriğini vurgulayarak, "Hükümet tehcir ve taktil meselelerinden dolayı üç beş kişiyi mahkemeye tevdi etti. Mesele bununla hitam bulunuyor mu? Tehcir ve tektil mesâili gibi şümullü bir hadiseyi bu kadar mahdud bir daireye sokmak nasıl olur?"[44], demektedir. "*Alemdar*'ın" redaktörü, 20 Şubat 1919 tarihinde yayınladığı "Arabanın beygirleri nasıl imiş?" makalesinde, Yozgat duruşmaları sanıklarından Boğazlıyan kaymakamı Mehmet Kemal'in bir cani olmakla birlikte, Ermeni Soykırımı'nı düzenleyenlerin elinde basit bir araç olduğu, asıl suçluların ise hâlâ cezalandırılmamış olmalarından öteye, tutuklanmış dahi olmadıklarını vurgulamaktadır. "Kemal Bey kimdir; hakikati araştıracak olursak kanlı bir baltadan ibarettir. Adalet onu işleten eli kesmeli, bu eller, bu beyinler elan aramızda gezip yürüyor".[45]

"*Alemdar*" gazetesinin redaktörü, 9 Nisan 1919 tarihinde yayınladığı "Bir müdafaa karşısında" başlıklı makalesinde, Ermeni katliamlarının planlı içeriğini ve planlayan ile ifa edenin ortak olduklarını vurgulamaktadır. "Ortada bir şahsiyet farz

43. **Refi Cevad**, Tehcîr ve Taktil Münasebetiyle, "*Alemdar*" 14 Şubat 1919.

44. A.g.e.,

45. **Refi Cevad**, Arabanın Beygirleri Nasıl İmiş?, "*Alemdar*", 20 Şubat 1919.

cdecek olursak ve bu şahsiyetin bir cinayet yaptığını kabul edecek olursak onun düşünen dimağı ile hareket eden kolunu ayıramayız. Buna ne kanun, ne de mantık müsaade eder. Bahattin Şakir şeâmetler doğuran bir dimağ ise, Kemal Bey ve rüfekası bu dimağın matemler hazırlayan bir kolu idiler. Kanun kolu da keser, dimağı da söndürür".[46]

Refi Cevat, bir diğer makalesinde, canilerin layık oldukları şekilde cezalandırılmaları gerektiğini vurgulamaktadır "Bu yazılarımızla doğrudan doğruya adaleti istiyorduk. Adalet demek zulmü yapanın mizan-ı adalette tartılarak cezasını görmesi demektir. (...) Bugün âlem-i medeniyet ve insaniyyet hiçbir zaman deşilmiş barsaklara, oyulmuş gözlere, akıtılmış beyinlere karşı lâkaydâne durup seyredemez. Bu feci menâzırı ihdâs edenleri de büyük vatanperver addedemez. Bizim için yapılacak yegâne şey bir unsuru mahva doğru sürükleyen katilleri tecziye etmektir".[47]

Ermenilerin tehciri ve katliamları sorunu, ateşkes döneminde Osmanlı toplumu ve basını tarafından dile getirilen sert tenkitlerin baskısı altında dönemin Osmanlı meclisinin[48] gündemine de alınır ve sert tartışmalara yol açar.[49]

Talat Paşa'nın istifasından sonra (7 Ekim 1918) Osmanlı meclisi, çalışmalarına 21 Aralık 1918'e kadar devam eder.[50] Savaş nedeniyle parlamento seçimleri yapılamadığından dolayı, Meclis-i Mebusan'ın hukuki süresi, 1876 yılı anayasasının 70. Maddesine bir öğe daha eklemek sayesinde bir yıllığına uzatılmıştı.[51]

46. **Refi Cevad**, Bir Müdafaa Karşısında..., "*Alemdar*", 9 Nisan 1919.

47. **Refi Cevad**, Ne Diyoruz, Ne İstiyoruz?, "*Alemdar*", 10 Nisan 1919.

48. Osmanlı Meclisi, biri mebuslar kamarası, diğeri ise senato olmak üzere iki kısımdan müteşekkildi.

49. Osmanlı meclisinde yapılan görüşmelerle ilgili daha ayrıntılı olarak bk. **Dadıryan V**., Haykakan tseğaspanutyuni khorhırdaranayin yev patmagitakan knnarkumnerov, (*Parlamenter ve tarih-bilimsel irdelemeler açısından Ermeni soykırımı)*.

50. **Tunaya T. Z**., *Türkiye'de Siyasal Partiler,* cilt III, s. 654.

51. **Kocahanoğlu O. S**., *İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması,* s. 26.

1918 yılının Ekim-Kasım aylarında, Meclis-i Mebusan'da ve senatoda (Meclis-i Ayan) en çok tartışılan konu, Osmanlı İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı'na sokmak ve Ermeni katliamları düzenlemek konusunda suçlananların adli sorumluluğa çağrılması konusuydu. İttihatçıların siyasi sahneden görünürde uzaklaşması, özellikle de liderlerinin kaçışı sonrasında, o zamana kadar suskun kalmış olan milletvekilleri, eski hükümetin başına tenkit yağdırmaya başlar.

Ahmet İzzet Paşa'nın 19 Ekim 1918 tarihli oturumda sunmuş olduğu yönetim taslağı sonrasında, Osmanlı parlamentosunda sıkı görüşmeler ve sert tartışmalar başlar. İzzet Paşa'nın, taslağında savaş zamanı gerçekleştirilen suçların araştırılması konusuna taslağında yer vermemiş olduğundan dolayı milletvekilleri, hükümet tarafından sunulan bu taslağı,[52] okunduktan sonra sert bir şekilde eleştirirler.[53] Ahmet İzzet Paşa tenkitleri "Biz adalet sözü veriyoruz ve bunu yerine getireceğiz",[54] - diye cevaplar. Yeni tayin edilmiş olan Ahmet İzzet Paşa'nın hazırlamış olduğu taslakta, Ermeniler ile diğer vatandaşların, zamanla eski yerleşim yerlerine dönme izni verilmesi ile her türlü zararın tazmin edilmesi gerekliliğine değinilmekteydi.[55]

Meclisin 4 Kasım 1918 tarihli oturumunda da Ermeni katliamlarıyla ilgili gergin görüşmeler yaşanmış, özellikle 1-2 Kasım 1918 gecesi yedi Jön Türk liderinin ülkeden kaçışı sert tartışmalara yol açmıştır. Ermeni katliamları konusu bu oturumda farklı yazılı öneri, başvuru ve soru önergeleri şeklinde gündeme gelmiştir. Böylece, önce Aydın vekili Emanuel Efendi, bu meclisin, eski hükümetin işlemiş olduğu suçlarla bağlantılı olduğunu ve meclis sözcüsü Halil Menteşe de dâhil olmak üzere bazı üyelerinin doğrudan bu suçlara karışmış

52. **Ata F.**, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 21-22.

53. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 398.

54. A.g.e., s. 399.

55. **Ata F.**, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları*, s. 21.

olduğundan dolayı, meclisin yeniden seçilmesi gerektiği sorusunu ortaya atmıştır.[56]

Bu sert tartışmalara 7 Ermeni milletvekili de katılmaktaydı. Kozan (Sis) milletvekili Mateos Nalbantyan, İzmir (Zımürniya) milletvekili Onnik İhsan, Erzurum (Karin) milletvekili Hovsep Madatyan, Halep milletvekili Artin Boşgezenyan, Maraş milletvekili Hakob Khırlakyan, Muş milletvekili Geğam Ter-Karapetyan, Sivas (Sebastia) milletvekili Tigran Parsamyan,[57] bu mebusların tümü, İttihat ve Terakki Partisi listesinden seçilmişti.[58]

Aynı oturumda, Bağdat sancaklarından biri olan Divaniye'den seçilen milletvekili Fuat Bey'in sunmuş olduğu ve 10 noktadan oluşan takriri, daha sonra savaş dönemindeki hükümet üyelerini sorgulamış olan Osmanlı meclisinin Beşinci Şube'sinin oluşmasına temel oluşturmuştur. Belirtilen önerge, Fuat Bey tarafından daha 28 Ekim 1918 tarihinde sunulmuş olmasına rağmen, Ermeni Soykırımı sorumlularından biri olan, meclis sözcüsü Halil Menteşe tarafından önergenin sürüncemeye bırakılmasından dolayı ancak 2 Kasımda gündeme getirilmiş, görüşülmesine ise 4 Kasımda başlanmıştır.[59]

Aydın Vilayeti'nden seçilmiş olan Emanuel Efendi ve iki başka Rum mebus tarafından 4 Kasım 1918 tarihinde, doğrudan Ermeni katliamlarıyla ilgili önerge sunulur. Milletvekilleri, altı noktadan oluşan bu önergeyle Talat ile suç ortaklarının, Er-

56. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 400.

57. **Dadıryan V.**, Haykakan tseğaspanutyunı khorhırdaranayin yev patmagitakan knnarkumnerov, *(Parlamenter ve tarih-bilimsel irdelemeler açısından Ermeni soykırımı),* s. 12.

58. **Dadrian V. , Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 21. Osmanlı senatosu üyesi Ahmet Refik, Ermenilerin imhasına adanan kitabında, Anadolu Ermenilerinin Der-Zor'a sürülüp imha edilirken, Ermeni mebusların İstanbul'da Talat ve Ermenilerin imhasını düzenleyen diğer İttihatçı liderler ile iyi ilişkiler içinde olduklarından dolayı hayretlerini dile getirmekteydi, bk. **Refik A.**, *Kafkas Yollarında. İki Komite İki Kıtal,* İstanbul, Temel Yayınları, 1998, s. 177.

59. **Dadrian V. , Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 21.

meni halkına karşı gerçekleştirmiş oldukları şiddet olaylarından ötürü cezalandırılmalarını teklif eder.[60] Önergenin ilk noktasında "Ermeni milletine mensup olmaktan başka suçu olmayan bir milyon insan, aralarında kadın ve çocuklar da olmak üzere, öldürülmüş ve ortadan kaldırılmıştır",- diye belirtilmekte, beşinci madde ise Ermeni milletvekilleri Zohrab ile Vardges'in katline değinmekteydi.[61] Önergeyi sunduktan sonra söz alan Emanuel Efendi, bu olaylardan sorumlu olanların sayısını sadece 3-4 kişiyle sınırlandırılamayacağını, bu suçların güçlü bir akım tarafından işlenmiş olduğunu vurgular. Mebus, bu olayların sorumlusunun sadece bu akımın da olmadığı, bu akıma destek verenler, hatta tüm milletin olduğunu belirtir.[62] Emanuel Efendi'nin sözleri Türk milletvekillerinin tepkisini çeker. 4 Kasım 1918 tarihli oturumda, Türk ve Ermeni ile diğer milletlerden oluşan milletvekiller arasında konuyla ilgili ilk siyasi çekişme meydana gelir, "...Ermeni mebuslar bazen yumuşak, bazen sert, bazen de manalı veya gizli ifadelerle, Soykırımla ilgili gerçekleştirilmiş olan cürümler için Türk meslektaşlarına meydan okumaktaydı".[63]

Ermenilerin tehciri ve imhasıyla ilgili belirtilen oturumda ikinci bir önerge de Kozan milletvekili Mateos Nalbantyan ve birkaç arkadaşı tarafından takdim edilir. Bu önergeyle, "Tehcir" ve "Emval-ı Metruke" ile ilgili geçici kanunların geçersiz ilan edilmesi talep edilmekte ve bu kanunların anayasaya aykırılıkları belirtilmekteydi. Hükümet adına bu önergeyi cevaplayan içişleri bakanı Ali Fethi Okyar, konuyla ilgili bir inceleme başlatma sözü verir.[64]

60. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 401.

61. Ermeni mebuslardan Krikor Zohrab ve Vardges Serengulyan'la ilgilidir. A.g.e., s. 401-402.

62. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 403-404.

63. **Dadıryan V.**, Haykakan tseğaspanutyuni khorhırdaranayin yev patmagitakan knnarkumnerov, *(Parlamenter ve tarih-bilimsel irdelemeler açısından Ermeni soykırımı)*, s. 19.

64. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 405-406.

Ermeni katliamlarıyla ilgili Osmanlı meclisindeki tartışmalar, İzzet Paşa'nın yerine gelen Tevfik Paşa'nın başbakanlığı döneminde de sürer. Görüşmeler 18 Kasım 1918 tarihli oturumda, Tevfik Paşa'nın hükümet taslağının sunulduğu zaman tekrar başlar. Halep Ermeni milletvekili Artin Boşgezenyan, hükümet barış görüşmelerinde gerçekten olumlu netice almak istiyorsa, bunun tek yolunun Ermeni katliamlarının suçlularının mahkûm edilmesi konusunda bazı adımlar atmasından geçtiğini,[65] soruşturma başlatmak için başvuruların yapılmasını bekledikleri konusundaki içişleri bakanının açıklaması için ise bu yaklaşımın doğru olmadığını, çünkü şikâyet edecek adam kalmamış olduğunu belirtir.[66]

Ermeni kırımları sorununun görüşülmesi 23 Kasım 1918 tarihli oturumda da ele alınmış, bu oturumda Ermeni ve Rum mebuslar İttihat ve Terakki Partisi'yle sınırlanmayarak, Türklerin toplu sorumluluğundan bahsetmişlerdir.[67]

Aynı oturumda Trabzon vekili Mehmet Emin, Ermenileri, Samsun'a gönderme bahanesiyle mavnalara doldurup denizde boğduklarını açıklayarak, Ermenilerin katliamlarıyla ilgili önemli bilgiler sunmuştur.[68]

Diğer oturumda Ermeni milletvekillerinden Mateos Nalbantyan, Ermenilerin imha edilmiş olduklarını ve "Anadolu içlerinin mezaristana çevrildiğini" vurgulayarak, Türklerin bir millet olarak sorumluluktan kurtulamayacaklarının altını çizmiş, sorunun çözümü için tüm suçluların tespit edilip cezalandırılmasını talep etmiştir.[69]

Ermenilerin tehciri ve katliamları sorunu Osmanlı senatosunda (Meclis-i Ayan) da görüşülür. Bu sorunla ilgili 19 Ekim 1918[70] tarihinde gerçekleştirilen senatodaki ilk görüşmede senatonun açılışıyla ilgili söz alan senato başkanı (eski İttihatçı

65. A.g.e., s. 409.
66. A.g.e., s. 409-410.
67. A.g.e., s. 411-412.
68. A.g.e., s. 414.
69. A.g.e., s. 415-416.
70. **Ata F.**, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları*, s. 30.

önderlerden) Ahmet Rıza, "vahşice öldürülmüş olan Ermenilerden" bahseder.[71] Rıza, iki gün sonra daha ileriye giderek, Ermenilerin, kullanıma sokulan "resmi" siyaset sonucunda "devlet eliyle" imha edildiğini açıklar.[72] 4 Kasım 1918 oturumunda mebuslar kanadında da aynı zamanda, aynı konuyla ilgili sert tartışmalar yaşanır, Ermeni soykırımı döneminde başbakanlık yapmış olan ve senato üyesi Sait Halim Paşa, senatoya vermiş olduğu önergeyle gerekli olan soruşturmanın gerçekleştirilmesi için Yüce Divan kurulmasını önerir.[73] Senato üyeleri, Çürüksulu Mahmut Paşa'nın önergesini kendilerine yol gösterici olarak kabul ederek, o anda senatoda var olan yedi komisyonun haricinde, senatonun 5 farklı büyük komisyonlarının üyelerinin katılımıyla yeni bir özel komisyon (Encümen-i Mahsus) oluşturulmasına karar verir.[74] Sekiz kişiden oluşan bu komisyona, aynı meclisin Beşinci Şubesi'ne[75] yüklenmiş olduğu gibi, savaş esnasında işlenen cürümlerle ilgili hükümet soruşturmasını yürütme görevi verilmişti.

Senato tarafından düzenlenen bu özel komisyonun çalışmaları, 9 Kasım 1918'de, nihai raporu ise 14 Kasımda sunulmuştur. Komisyon, Çürüksulu Mahmut Paşa'nın elindeki verileri açıklama kararı alır, fakat tüm bu girişimler, 21 Aralık 1918'de Osmanlı parlamentosunun lağvedilmesi nedeniyle sonuçsuz kalır.[76]

Böylelikle hem Osmanlı basını, hem meclisi, hem de senatosunda yer bulan bu sert tartışmalar esnasında, Ermeni Soykırımı olgusu kanıtlanmış ve diğer cürümler ve yolsuzluklar haricinde, Ermenilerin tehciri ile katliamlarını düzenlenme konusunda, savaş döneminde ülkeyi yönetmiş olan Sait Halim ve Talat Paşa'ların hükümet üyelerini soruşturacak olan Osmanlı meclisinin Beşinci Şubesi oluşturulmuştur.

71. **Dadrian V. , Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 32.
72. A.g.e.
73. A.g.e., s. 32.
74. A.g.e.
75. A.g.e.
76.A.g.e., s. 37.

SOYKIRIM SORUMLULARINA KARŞI GERÇEKLEŞTİRİLEN SORUŞTURMALAR

İmparatorluğun nihai çöküşle karşı karşıya bulunmasından dolayı, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki ateşkes döneminde hızla değişen hükümetlerin Ermeni Soykırımı sorumlularını açığa çıkarma ve mahkûm etme girişimlerinin ardında, öncelikle barış antlaşması maddeleri ile galip devletlerin yaklaşımını yumuşatma arzusu yatmaktaydı.

Özellikle, uluslararası toplumun suçluları beynelmilel bir mahkemeye teslim etme talebi, Türkiye üzerinde büyük bir etki yaratmıştı. Böylelikle, sesini ilk yükseltenler arasında ünlü Alman bilim adamı, şarkiyatçı Josef Markward, kendi ülkelerinde sığınma bulan "toplu katliamların sorumluları Enver ve Talat'ın, uluslararası mahkeme tarafından yargılanmaları koşuluyla..." adalete teslim edilmesinin hükümetten talep edilmesi konusunda Alman halkına çağrıda bulunur[77].

Fransız tarihçi Jacques de Morgan da benzer bir taleple ortaya çıkar[78]. Johannes Lepsius, Armin Wegner, Antoine Meyer, René Pinon, Arnold Toynbee, Valeri Brüsov, Henri Morgen-

77. **Sahakyan R.**, Tseğaspanutyan patmutyunic *(Soykırım tarihinden)*, Yerevan, 1990, s. 136-137.

78. **Poğosyan S.**, Goyatevman paykari karuğinerum *(Varoluş mücadelesi yollarında),* Yerevan, 1988, s. 423.

thau ve benzer, farklı milletlere ait ünlüler, telin edici sert makaleler ve çalışmalarla seslerini yükseltirler[79].

Belirtmek gerekir ki, daha Birinci Dünya Savaşı yıllarında Batı Ermenilerinin toplu tehciri ve katliamı haberleri tüm dünyaya yayılıp Fransa, Büyük Britanya ve Rusya hükümetleri nezdinde Müttefik Devletler, 24 Mayıs 1915 tarihinde Babıâli'ye protesto notası yollayarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yeni caniliklerinin insanlığa ve medeniyete karşı olduğunu ve bunlarla ilgili olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm fertleri ile katliamlara katılmış olan yerel yöneticilerini sorumlu kabul edeceklerini açıklamışlardır[80].

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Müttefik Devletler, katliamların sorumlularına yönelik uluslar arası adalet prensiplerini uygulamaya çalışır, fakat daha sonraki aylarda bu girişim giderek zayıflar ve nihayetinde siyasi oyunların kurbanı olur.

Osmanlı İmparatorluğu padişahı Sultan Mehmet II. Vahdettin (1918-1922) ile sık-sık değişen hükümet temsilcileri, uluslararası toplumun baskılarına boyun eğerek, Birinci Dünya Savaşı yıllarında gerçekleştirilen canilikleri, özellikle de Ermenilerin tehcir ve katliamı sorumlularını cezalandırmak için acele ederler. Aralık 1918 tarihinden itibaren yönetime gelmiş olan hükümetlerin bünyesinde, İttihatçıların rakibi ve savaş yıllarında takibata uğramış olan Hürriyet ve İtilâf Partisi üyelerinin yer bulmuş olması da bu konuda önemli bir rol oynamıştır.

Ahmet İzzet Paşa, başbakanlığı döneminde, içişleri bakanı Fethi Okyar vasıtasıyla Ekim 1918 tarihinde, savaş yıllarında Ermenilere karşı gerçekleştirilen suçlarla ilgili, imparatorluğun tüm bölgelerine gönderdiği bildiride, "şüphelilerin makamı ve

79. **Papazyan A.**, Hayeri tseğaspanutyunı ıst yeritturkeri datavarutyan pastatğteri *(İttihatçıların dava belgelerine istinaden Ermeni Soykırımı)*, Los Angeles, 2005, s. 21.

80. **Kirakosyan C.**, Aracin hamaşkharhayin paterazmı yev arevmtahayutyunı 1914-1916 *(Birinci Dünya Savaşı ve Batı Ermenileri 1914-1916)*, Yerevan, 1967, s. 319.

konumundan bağımsız olarak" soruşturmaların gerçekleştirilmesi gerektiği vurgulanmaktaydı[81].

Ermeni Soykırımı sorumlularının Osmanlı İmparatorluğu'nda soruşturulması, üç farklı soruşturma komisyonları tarafından neredeyse aynı zamanda yürütülmekteydi. Arap asıllı milletvekili Fuat Bey'in önergesiyle Divaniye'den seçilen Osmanlı meclisinin Beşinci Şube'si tarafından gerçekleştirilen soruşturmalar, bu komisyonların içinde en tanınmışıydı.

Osmanlı Meclisi vekillerinden, meclisin içtüzüğüne istinaden beş komisyon faaliyet göstermekteydi. Bu beş komisyonlardan biri, her bir oturumun başında yapılan çekilişle oluşturulan yüksek mahkemenin görevlerini üstlenmekteydi[82]. Fuat Bey tarafından sunulan önergeyle, Sait Halim ve Talat Paşa hükümetlerinin Divan-ı Ali'ye teslim edilmesi öngörülmekteydi. Meclis'te gerçekleştirilen çekilişle, Beşinci Şube olarak anılan komisyon kurulur ve bu yönde soruşturma yürütme görevini üzerine alır[83].

Fuat Bey tarafından takdim edilen ve "sebepsiz yere ülkeyi savaşa sokma" ve daha başka suçlamalar barındıran 10 maddeden oluşan öneride, Ermenilerin tehciri konusu (Ermeni Soykırımı) 5. ve 10. Maddelerde ele alınmıştı. 5. Madde "hukuki ve Ermeni kanunlar ve özellikle de anayasamızın ruhuna tamamen aykırı olan geçici kanunlar, emirler ve maddeler yayınlayarak ülkeyi bir felaketler sahnesine çevirdiler" şeklinde düzenlenmiş, 10. Maddede ise, "Ülke içinde kargaşa düzenleyerek can, mal ve namus dokunulmazlığına kastetmiş olan bazı çetelere destek vererek, onların gerçekleştirdiği trajedilere katıldılar",- diyerek kesin bir isim vermeden, Ermenilerin tehciri ve imhası konusunda önemli bir rol oynamış olan Teşkilat-ı Mahsusa belirtilmekteydi[84].

81. **Dadrian V., Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 42-43.
82. **Ata F.**, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları,* s. 35.
83. A.g.e., s. 36.
84. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 419.

Çalışmalarına 1918 Kasım'ında başlayan Beşinci Şube'nin başkanlığına Abdullah Azmi, sekreterliğine ise Şemsettin Bey seçilir. Komisyon üyelerinin büyük bir bölümü Türklerden oluşmuş olmasına rağmen Ermeni, Rum ve Arap mebuslar da dâhil edilmişti[85]. Komisyonda, aslında sanık sandalyesine oturması gereken kişilerin var olduğunu da belirtmek gerekir[86]. 7 Aralık 1918 tarihine kadar süren 15 oturum esnasında on beş bakan, bir başbakan (Sait Halim Paşa) ve iki şeyhülislam sorgulanır.

Büyük bir çoğunluğu İttihatçılardan oluşan Beşinci Şube'nin üyeleri[87], Ermeni tehciri ve katliamlarıyla ilgili sorular sormaktan çekinip, bu işi Arap milletvekillerine devretmekteydi. Her halükârda, tüm sorgulananlara, Fuat Bey'in önermiş olduğu 10 nokta üzerinden kurulan aynı sorular soruluyordu.

Savaş zamanında yönetimde bulunan hükümet üyeleri, bu sorgulama esnasında doğru cevaplar vermekten kaçınıp yalan konuşarak, hükümetin tehcirden haberdar olmadığını iddia edip, Ermeni tehcirini "savaş önlemleri" veya gereklilikler olarak gerekçelendirmeye çalışmalarına rağmen, sorgulama esnasında bazı itiraflar da gerçekleşmiştir. Örneğin, adalet bakanı İbrahim Bey, tehcir ameliyesinin "tehcir hakkında" kanunun kabulünden çok daha önce başlamış olduğunu belirtir[88].

Komisyon, sorgulanan bakanların yorumları ve itiraflarına, içlerinde katliamlarla ilgili çok gizli emirlerin de bulunduğu çok sayıda belgeyi de ekler. Bu belgeler daha sonra askeri mahkemelerin savcılarına teslim edilir[89]. Beşinci Şube tarafından gerçekleştirilen sorgulamanın nihai amacı, şüphelileri

85. **Kocahanoğlu O.S.**, *İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, , s. 31.

86. **Dadrian V., Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 38.

87. Beşinci Şube'nin tüm üyeleri de İttihat ve Terakki Partisi'nin 1915 yılı seçim listesiyle seçilmişlerdi, bk. belirtilen çalışma, s. 79.

88. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 423.

89. **Dadrian V.**, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid*, Belge yayınları, 1995, s. 81.

Divan-ı Ali'ye teslim etmektir ve bu konuya meclis oylamasıyla karar verilir, fakat meclis, 21 Aralık 1918 tarihinde padişah fermanıyla feshedildiğinden dolayı, sorgulamaya tabi tutulanların meclis kararıyla yüksek mahkemeye intikal edilmeleri imkânsızlaşır[90]. Beşinci Şube tarafından gerçekleştirilen sorgulamaların tutanakları, 17 Mart 1919 tarihinde, dönemin başbakanı Ferit Paşa'nın emriyle askeri mahkeme savcılarına teslim edilir[91].

Osmanlı İmparatorluğu içişleri bakanlığı tarafından oluşturulan ve Bitlis (Bağeş) valiliği görevinde bulunan Hasan Mazhar'ın başkanlığını yaptığından dolayı Mazhar Komisyonu olarak tarihe geçmiş olan Tedkîk-ı Seyyi'ât/Tahkîk-ı Seyyi'ât Komisyonu da Ermeni Soykırımı sorumlularını bulma yönünde önemli sorgulamalar gerçekleştirmiştir.

Davalardan önceki sorgulamalar genelde bu komisyon tarafından gerçekleştirilmiştir. Komisyonun resmen 23 Kasımda oluşturulmuş, fakat 13 Aralıkta çalışmalarına başlamış olduğundan dolayı, komisyonun oluşturulmasıyla ilgili haberler ancak 24 Kasım 1918'de Osmanlı basınında yer bulmuştur.

5 Aralık 1918 tarihinde Osmanlı hükümeti, yukarıda belirtilen komisyona ek olarak, yerinde soruşturma gerçekleştirme amacıyla adalet ve içişleri bakanlıkları üyelerinden oluşan karışık komisyonların meydana getirilmesine karar verir. Belirtilen soruşturma komisyonları, polis bünyesine dâhil olmakla birlikte bağımsız olarak çalışacaktı[92].

Mazhar'ın başında bulunduğu komisyonun üyeleri arasında adalet bakanlığı hukuk işleri başkan yardımcısı Haralambos, müfettişler Emin Hüsnü ve Ömer ile İstanbul temyiz mahkemesi üyesi Artin Mostiçyan bulunmaktaydı[93].

Suçları soruşturma komisyonuna, Osmanlı ceza mahkemeleri

90. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 424.
91. A.g.e., s. 454.
92. **Dadrian V., Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 44.
93. **Ata F.**, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları*, s. 65.

kanunu maddelerine istinaden, şüphelileri tutuklama hakkı da dâhil olmak üzere, geniş salahiyetler verilmişti[94].

Mazhar komisyonu, bazı ek girişimlerde de bulunmuştur. Örneğin, bu soruşturma komisyonu hükümete resmen başvurarak, savaş zamanı gerçekleştirilen caniliklerle ilgili ateşkes dönemi gazetelerinde yayınlanan tüm yazıların basın ofisi tarafından derlenmesini talep eder.

Komisyon, özellikle Türk ve diğer milletlerden Müslüman görgü şahitlerinin tanıklıklarına önem vermekteydi[95].

Komisyon, ülkenin savaşa sürüklenmesi ve Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili konuların da dâhil olduğu 10 basılı soru yönelterek, içlerinde 26 meclis üyesinin de olduğu birçok kişiden yazılı ve sözlü ifade alır.

130 kişiyle ilgili dosya hazırlanır ve bu kişilerin soruşturmaya maruz kalması talep edilir[96]. Mazhar komisyonu, iki aylık bir sürede, Ermenilerin katliamlarıyla ilgili, içlerinde şifreli telgraflar[97], resmi yazışmalar, talimat ve emirler ile görgü şahitlerinin tanıklıklarının da bulunduğu çok sayıda suç kanıtı elde eder.

Şahitler, ancak yemin ettikten sonra komisyona ifade vermekteydi[98].

Mazhar komisyonu, soruşturmaya başlamasından 3 hafta sonra, yargılamanın başlaması için yeterli kanıtlar elde etmiş olduğunu ilan eder.

Bu belgeler, 1919 Ocağında İstanbul askeri mahkemesine teslim edilir[99].

Lakin Birinci Divan-ı Harb-ı Örfi, yukarıda belirtilen soruş-

94. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 453.

95. **Dadrian V. , Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 44-45.

96. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 453-454.

97. **Dadrian V.**, Histoire du génocide arménien, Stock, 1996, p. 507.

98. **Kévorkian R.**, La Turquie face à ses responsabilités. Les procés des criminels jeunes turcs (1918-1920), Revue d'histoire de la SHOAH le monde juif, N 177-178, Janvier-Août, 2003, p. 189.

99. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 454.

turma komisyonu tarafından elde edilen verileri eksik telakki ederek, kendi 5 soruşturma komisyonlarını kurar ve bu komisyonlar da bir dizi ek veriler elde eder[100].

Tüm bu soruşturma komisyonları sayesinde elde edilen görgü şahitlerinin tanıklıkları, elde edilen şifreli telgraflar ve diğer kanıtlar, Ermenilerin tehciri ve toplu imhasıyla suçlananların soruşturmasını gerçekleştiren askeri mahkemelere teslim edilir.

Savaş yıllarında Ermenilerin tehciri ve imhasını düzenlemekle suçlananların ilk tutuklamaları 1918 yılının Aralık başlarında Ankara, Çorum ve Adana şehirlerinde gerçekleştirilir. Tutuklular İstanbul'a sevk edilir. Aralarında Jön Türk partisi liderleri, milletvekilleri, bölge sorumlu sekreterleri, üst düzey askerler ve daha başka görevliler bulunmaktaydı. 1919 yılının Ocak başlarında tutuklamalar daha yoğunlaşır ve 1919 Şubatına kadar Ermeni[101]. Daha Ocak ayı süresince 40 üst düzey görevli tutuklanmışken, Ocak sonlarında tutuklananların sayısı 112'ye ulaşır.

Şubat ayında da, hepsi de İttihatçı olan[102] ve içlerinde eski içişleri bakanı İsmail Canpolat, senato eski bakanı Hacı Adil, İttihat ve Terakki Partisi eski sekreteri Mithat Şükrü Bleda, mebuslardan Hüseyin Cahit Yalçın ile Ziya Gökalp gibi mebuslar ve eski bakanlar tutuklanır[103].

İstanbul'da tutuklananlar, "Bekirağa Bölüğü" olarak anılan ve askeri bakanlığa ait tutukevine gönderilir. Daha sonraları Ermenilerin toplu imhasını düzenleme suçlamasıyla idam cezasına çarptırılan ilk devlet memuru olan Boğazlıyan kaymakamı Mehmet Kemal da onların arasındaydı.

100. A.g.e.

101. **Şimşir B.**, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 35

102. Bu dönemde İstanbul'da basılan "*Memleket*" gazetesine istinaden 16 Şubat 1919 tarihinde İttihat ve Terakki Partisi'nin tutuklanan önde gelen liderleri karakoldan otomobiller vasıtasıyla askeri mahkemenin tutukevine nakledilmişlerdir. Nakliye esnasında olaylara sebebiyet vermemek için, polisler tarafından sıkı güvenlik önlemleri ele alınmıştı, bk. Mevkûf İttihad Erkânı, *"Memleket"*, 17 Şubat 1919.

103. **Şimşir B.**, *Malta Sürgünleri,* s. 57-58.

Bu süre içinde Müttefik Devletler, 24 Mayıs 1915'te Babıâli'ye vermiş oldukları notaya sadık kalarak, savaş süresince işlenen cürümler ile özellikle Ermeni Soykırımı sorumlularını ortaklaşa yargılamayı denerler. Böylece, Ocak 1919'te Paris'te gerçekleştirilen ön konferans sonucunda oluşturulan komisyon, savaş suçlularını bulma yetkisi elde eder.

"On beşler komisyonu" olarak da anılan "Üçüncü alt komisyon" organı tarafından, bu caniliklerle birlikte "savaş döneminde gerçekleştirilen barbarca ve hukuk dışı metotlar" da incelenmiştir.

Komisyonun, 5 Mart 1919 tarihinde vermiş olduğu tebliğde, savaş zamanında barışçıl halka karşı gerçekleştirilen sürekli terör, katliam, şahıs ve topluma ait mülklere el koyma ve yağmalama, tehcir ve zorunlu çalışmalar vurgulanmaktaydı[104].

Komisyonun son raporu, 29 Mart 1919 tarihinde okunur. Rapor, "Ermeni kanunları veya savaş geleneklerini ihlal eden tüm düşman ülke vatandaşları adli soruşturmaya tabidir" yargısına varmaktaydı.

Raporda açıkça belirtilmemesine rağmen komisyon, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi Hıristiyan vatandaşlarına yönelik işlediği canilikleri gözetmekteydi.

İşbu komisyonun çalışmaları sayesinde Sevr Antlaşması'na, Ermeni katliamları suçlularının adli sorumluluğa çarptırılmasıyla ilgili 226., 228. ve 230. Maddeleri eklenir[105].

Büyük Britanya, başlangıçta savaş suçlularını kendi mahkemelerinde yargılamayı düşünmekteydi[106]. Böylece, Büyük Britanya yüksek komiseri, 7 Ocak 1919'da Osmanlı

104. **Dadrian V.**, Histoire du génocide arménien, p. 483.

105. A.g.e., s. 484.

106. Büyük Britanya başbakanı **Lloyd George**, "Barış antlaşması açısından, Ermeni halkının dağılmış olan parçalarını, kendisini nesiller boyu boğazlayan, iğfal eden, yağmalayan ve savaşın sonuna kadar aşağılayan sömürücünün eline bırakamayacağımız barizdi",- şeklinde bu olguyu anılarında aktarmaktadır, bk. Lloyd Djordj, *Pravda* o mirnıykh dogovorakh, tom vtoroi, Moskva, 1957, s. 398. *(Lloyd Georg, Barış antlaşmaları hakkındaki gerçek, ikinci cilt, Moskova, 1957, s. 398).*

İmparatorluğu dışişleri bakanı Mustafa Reşit Paşa ile birlikte yaptığı görüşme esnasında savaş suçlularını a. Savaş süresinde İngiliz esirlerine yönelik şiddet uygulayan ve b. Ermeni katliamları sorumluları olarak, iki kategoriye ayırır[107].

Lakin Fransa'nın görüşüne göre savaş suçlarını yargılama hakkı Türklerin olmalı, Müttefik Devletler ise sadece davaları kontrol etme hakkına haiz olmalıydı.

Fransa'nın, hem Jön Türklerin yargılanması esnasındaki, hem de daha sonra gösterdiği Türk yanlısı duruşu, Osmanlı borçlarının yaklaşık %60'ının kendisine ait olması olgusuna bağlı olduğu ve Fransa'nın, Osmanlı'nın borçlarını iade edecek olan bütüncül bir Türkiye'nin korunmasıyla ilgilendiğini belirtmek gerekir.

Büyük Britanya, Fransa'nın duruşuna rağmen konuyla ilgili görüşünü değiştirmez[108]. Osmanlı hükümeti, başbakan Tevfik Paşa nezdinde, 1919 Şubatı sonlarında İsviçre, Danimarka, İspanya, İsveç ve Hollanda gibi tarafsız ülkelere başvurarak, Ermenilerin toplu katliamlarının sorumlularını yargılamak için uluslararası bir mahkeme kurmak amacıyla bu ülkelerden ikişer Ermeni rica eder[109], fakat bu girişime Büyük Britanya engel olur[110].

5 Mart 1919'da Büyük Britanya yüksek komiserliği, amiral Web sayesinde Babıâli'ye, savaş suçlularının tutuklanmasıyla ilgili Britanya hükümetinin düşüncelerini iletir[111].

9 Mart 1919 tarihinde başbakan Damat Ferit Paşa, Büyük Britanya yüksek komiserliğini ziyaret ederek, İngilizler'in arzusuna istinaden hareket edeceğini açıklar[112].

107. **Şimşir B.**, *Malta Sürgünleri*, s. 32..

108. A.g.e., s. 41-42.

109. **Yeghiayan V.**, *Malta Belgeleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları" Dosyası,* Belge Yayınları, 2007, s. 19.

110. **Şimşir B.**, Malta Sürgünleri, s. 62-63.

111. **Sarıhan Z.**, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I. Cilt, Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919), Öğretmen Yayınları, 1982, s. 160.

112. **Şimşir B.**, *Malta Sürgünleri,* s. 63.

Savaş yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetmiş olan hükümet üyeleri, aynı gün içinde, İngilizlerin talebiyle tutuklanır[113]. Tutuklamalar ertesi günü, 10 Martta hızla devam eder ve Sait Halim Paşa, şeyhülislam Musa Kâzım, İstanbul mebusu Salah Cingöz, senato başkanı Rıfat, içişleri bakanı Ali Münif, eğitim bakanı Şükrü, dışişleri bakanı Ahmet Nesimi, içişleri bakanı Fethi, Bolu mebusu Habib, Sinop mebusu Hasan Fehmi ve daha başka üst düzey görevliler tutuklanır[114].

Tutuklananlardan birçoğu İngiliz listelerine nazaran tutuklanmaktaydı[115]. Büyük Britanya hükümeti tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na teslim edilen ve suçlularla ilgili "kara" listeden, özellikle 15 Mart-7 Nisan 1919 tarihlerinde bir liste halinde verilen 61 kişinin ismini ayırmak gerekir. Bu kişiler Ermeni tehciri ve katliamlarından sorumlu tutulmaktaydı. ABD (5 kişi) ve Fransa (12 kişi) tarafından da Türk hükümetine "kara" liste teslim edilmişti. Bu arada, Fransızların listesinde yer bulan tüm şüphelilerin isimleri, Yunus Nadi haricinde, Büyük Britanya'nın listesindeki şahıslarla uyuşmaktaydı. Konstantinopel (İstanbul-çev. Notu) Ermeni patriği baş episkopos Zaven Ter-Yeğiayan ile Mıkhitaryan Kardeşliği üyeleri tarafından da Ermeni katliamları sorumlularıyla ilgili Başbakan Damat Ferit'e liste verilmiş olduğunu da eklemek gerekir[116].

"Kara listeler" vasıtasıyla tutuklananların içinde İttihat ve Terakki Partisi'nin tanınmış üyelerinden maliye bakanı Cavit Bey, gazeteciler Yunus Nadi ve Celal Nuri, Ankara mebusu Hilmi, adalet bakanı İbrahim Pirizade, Çankırı mebusu Fazıl Berkin, parti merkez komitesi üyesi İzzet, dışişleri bakanı Halil Menteşe vd. vardı[117]. Ermeni tehciri ve katliamları suçlamasıyla içlerinde bakanlar, valiler, kaymakamlar, polisler ve

113. **Sarıhan Z.**, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, s. 160.
114. Yeni Tevkîfler, "*Memleket*", 11 Mart 1919.
115. **Şimşir B.**, *Malta Sürgünleri*, s. 68.
116. **Ertürk H.**, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1996, s. 288-289.
117. **Sorgun T.**, *Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, s. 295.

jandarmaların da olduğu, toplam 300 kişinin tutuklanmış olduğunu belirtmek gerekir[118].

Tutuklananların büyük bir çoğunluğu "Bekirağa Bölüğü" olarak anılan askeri hapishanede tutulmalarına rağmen, sıkı denetim altında bulunmamaktaydı. Tutuklular, hapishane şartlarına benzemeyen hürriyete sahipti. Tutuklular, diğer hücrelere serbestçe girip çıkıyor, birbirlerini ziyaret ediyor, dava soruşturmasıyla ilgili birbirleriyle istişarede bulunuyorlardı. Ziyarete gelenler aranmıyor, ziyaretçiler gıda haricinde, tutuklulara farklı maddeler ihtiva eden paketler de getiriyorlardı[119]. Bu arada, Mustafa Kemal Paşa da sanıkları sık-sık ziyaret etmekteydi[120]. 15. Kolordu komutanı Kâzım Karabekir de tutukluları bir kere ziyaret etmişti.

İttihatçıların, milliyetçi hareket içinde oynamış oldukları rol göz önüne alındığında, bu tutukevi, yeni Kemalist hareketin merkezlerinden birine dönüşmüştü. Tutuklular, birbirleriyle konuşma, istedikleri kişiyi çağırıp bilgi alma imkânına sahipti. Halil Menteşe'nin anılarında yazmış olduğu gibi, soruşturmadan sorumlu görevliler, sık-sık tutukluları ziyaret edip sanıklarla görüşmelerde bulunmakta, tutuklulardan Celal Nuri'nin verilerine istinaden eski bakanlar kurulu, tutukevinde her akşam iki oturum yapmaktaydı[121]. Bu serbestlikler öncelikle Jön Türkler ve taraftarlarının harbiye, içişleri ve adalet bakanlıkları ile polis teşkilatında önemli mevkilere sahip olmasından kaynaklanmaktaydı. Örneğin Yunus Nadi'nin anılarında belirtmiş olduğu gibi, polis teşkilatında görevli İttihat taraftarlarından biri, tutuklamalar esnasında olayların

118. **Kocahanoğlu O. S.**, *İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması,* s. 39.

119. **Akçam T.**, *Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?*, Su Yayınları, İstanbul, 2002, s. 111-112.

120. **Sorgun T.**, *Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü*, s. 393.

121. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 237-238. "İttihat hapishanede, tutuklular zamanlarını nasıl geçiriyor?", *"Çakatamart"*, 14 Mart 1919, No 105 (1926).

gelişmesini takip edip günde 3-4 kere kendisini arayarak, öngörülen tutuklamalar hakkında bilgi vermekteydi, "Bu vaziyette şahsıma ait olan kısım için bir parola ittihaz etmiştik: 'Hasta iyidir' demek, tehlike yoktur demekti. Hastanın halinde biraz düşüklük var demek, ihtiyatlı bulunmak lazım demekti. Hastanın hali kötüye gidiyor demek, tevkifimize teşebbüs olunacağının alameti idi"[122].

Gevşek tutukluluk şartları sonucunda, bazı firar olayları da gerçekleşir. "Bekirağa Bölüğü" tutukevinden ilk firarı, İttihat ve Terakki Teşkilatı'nın ilk 4 kurucularından biri olan[123], Ermenileri katledenlerden Diyarbakır Ermeni Doktor Mehmet Reşit gerçekleştirir[124]. İttihat ve Terakki Partisi genel sekreteri Mithat Şükrü Bleda'nın belirtmiş olduğu gibi, Reşit'in firarını düzenleyenlerin esas amacı, kendisini Anadolu'nun derinlerine ulaştırmak olmuş, fakat bazı dikkatsizlikler sonucunda bu plan suya düşerek[125], 6 Şubat 1919 tarihinde, polisler tarafından kuşatıldığı İstanbul'un Beşiktaş semtinde intihar etmiştir. 8 Ağustos 1919 tarihinde Enver'in amcası Halil ve ünlü İttihatçı Küçük Talat da firar eder[126].

Belirtilen dönemde Konstantinopel'de yayınlanan "Joğovurd"

122. **Nadi Y.**, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, Erdini Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 19-20.

123. Mehmet Reşit, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Süryanilerin de imhasının temel düzenleyicilerinden biri olmuştur. Reşit, Diyarbakır Vilayeti'ndeki Hıristiyanların katlini o denli gaddarca gerçekleştirmekteydi ki, Talat dahi, kendisine bir mektup yazıp Reşit'i Diyarbakır valiliği görevinden azlederek, Ankara valiliğine tayin eder, bk. Avakyan A., Genotsid 1915 g.: Mekhanizmıy prinyatiya i ispolneniya reşeniy /NAN RA, Muzei Genotsida armyan/ [Otv. red. G. R. Simonyan], Yerevan: Gitutyun, 1999, s. 48-49. *(Avakyan A., 1915 Soykırımı, Karar verme ve yürütme mekanizmaları/Ermenistan Bilimler Akademisi, Ermenistan Cumhuriyeti, Ermeni Soykırımmı Müzesi/[sorumlu redaktör G. R. Simonyan], Yerevan, Gitutyun, 1999, s. 48-49.)*

124. **Sarıhan Z.**, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, s. 114.

125. **Bleda M. Ş.**, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 62.

126. **Akçam T.**, *Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?*, s. 112.

Ermenice gazetesine göre, İttihatçılardan Karamürselli Ali ve arkadaşları da hücreyi ateşe vererek bir firar denemesi gerçekleştirmelerine rağmen, ateş nöbetçiler tarafından söndürülür[127].

Doğrudan Ermeni katliamlarıyla suçlanan canileri yargılamak amacıyla askeri mahkemelerin kurulması konusundaki ilk girişim, tehcir suçlularının yargılanması için ülkenin farklı kesimlerinde askeri mahkemelerin kurulacağına dair 14 Aralık 1918 tarihinde padişah VI. Mehmet'in özel fermanının yayınlanmasından sonra kaydedilmiştir[128]. İmparatorluk, 10 soruşturma bölgesine ayrılır.

Ankara, Bolu ve Kastamonu.

Bursa ve Edirne vilayetleri ile Çatalca Sancağı.

Trabzon Vilayeti ve Samsun Sancağı.

Aydın Vilayeti ve Çanakkale ile Karesi sancakları.

Konya Vilayeti ve Eskişehir, Kütahya, Karahisar ve Antalya sancakları.

Sivas (Sebastia) Vilayeti ve Kayseri (Kesaria) ile Yozgat livaları (sancak).

Erzurum (Karin), Van, Bitlis (Bağeş) vilayetleri.

Diyarbakır ve Mamuret-ül Aziz (Kharberd) vilayetleri.

Adana Vilayeti ve Maraş Sancağı.

Urfa, (Der) Zor ve Antep sancaklar[129].

Birinci Divan-ı Harb'i Örfi, 16 Aralık 1918 tarihinde toplanır. Mahkeme başkanı olarak Mahmut Hayret Paşa tayin edilir[130]. Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri mahkemelerin faaliyeti, 1 Eylül 1910 tarihinde kabul edilen "Müsellah Çetelerin Tenkîli" ("Silahlı çetelerin ortadan kaldırılması") kararıyla ilgili düzenlenmekteydi. Bu kararın 24. Maddesine istinaden, askeri mahkemeler tarafından alınan kararlar, örfi

127. "*Joğovurd*" siyasi ve toplumsal gazetesi, Konstantinopel *(İstanbul)*, 5 Eylül 1919, No 32 (278).

128. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* (1915-1920), s. 189-190.

129. **Kocahanoğlu O. S.**, *İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, s. 37-38.

130. **Dadrian V. , Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 133.

idare kumandanlarının talimatı, idam cezaları ise padişahın onaylamasıyla kabul edilmekteydi[131].

Bu kararın 25. Maddesine istinaden, askeri mahkemeler bir başkan, dört üye ile bir savcıdan oluşmalıydı. Başkan ve üyelerden ikisi harbiye bakanlığı, kalan iki üye ise adalet bakanlığı tarafından tayin edilecekti. Askeri mahkemelerde görülen duruşmalar kapalı olarak görülecekti[132]. Hükümler, salt çoğunlukla alınmalıydı[133]. Sanıkların, karara itiraz etme hakları bulunmamaktaydı.

1918 yılında oluşturulan askeri mahkemelerin heyetindeki 7 sivil üyenin üçü Hıristiyan olması gerektiğine rağmen, bu mahkeme heyetleri daha sonraki dönemlerde sıklıkla değişime uğramışlardır.

Kanuna göre, suçluların, suçun oluştuğu yerde yargılanmaları gerekmesine rağmen, İstanbul askeri mahkemesi, 5 Şubat 1919 tarihinde Yozgat tehciri ve katliamları sorumluları yargılanmasının ilk celsesinde, sanıkların başkentte yargılanmasıyla ilgili özel bir karar alır[134]. 8 Mart 1919 tarihinde alınan karara istinaden, bu mahkemeler "olağanüstü" (örfi) olarak kabul edilmekte ve mahkeme kuruluşu ile çalışma stilinde önemli düzenlemeler yapılmaktaydı. Bu değişiklikler, daha sonraki aylarda da yapılır[135].

Örneğin, 1919 Eylülünde kabul edilen askeri mahkemeyle

131. **Ata F.**, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları*, s. 75.

132. Geleneksel olarak Divan-ı Harp yargılamaları kamuya açık olmamasına rağmen, Ermeni tehciri ve katliamları davaları, toplumun davaların "tarafsızlığından" emin olabilmesi amacıyla, başlangıçta topluma açık olmuştur. 14 Aralık 1918 tarihinde askeri mahkemelerin kurulmasıyla ilgili karara, yargılamaların açık sürdürülmesiyle ilgili karar da eklenir, fakat 23 Nisan 1920 tarihli kararla bu davalar kapalı görülmeye başlanır, bk. **Akçam T.**, *Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?*, s. 98.

133. Ata F., İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları, s. 75. 5 Aralık 1920 tarihinde temyize gitme engeli kaldırılır, bk. a.g.e, s. 273.

134. **Griker**, Yozğadi hayaspanutyan vaveragrakan patmutyuni *(Yozgat Ermeni katliamının belgesel tarihi),* s. 309-310.

135. **Dadrian V. , Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 149.

ilgili yeni kanuna istinaden, mahkemenin verdiği idam cezası haricindeki hükümler değiştirilemezdi. Olağan ceza öngören hükümler, askeri mahkemenin üyelerinin salt çoğunluğuyla verilmekte, idam cezası için ise, mahkeme üyelerinin üçte iki çoğunluğu gerekmekteydi. İdam cezaları, askeri temyiz mahkemesinin incelemesine tabiydi[136].

136. "Divan-ı Harbin yeni talimatnamesi", "*Çakatamart*", 24 Eylül 1919.

İTTİHAT VE TERAKKİ PARTİSİ ÜYELERİNİN İSTANBUL OLAĞANÜSTÜ ASKERİ MAHKEMESİNDE YARGILANMASI

(Nisan-Mayıs 1919)

İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin[137] sorgulanmasına[138] değinirken, şu iki konuyu hesaba katmak gerekir: Birincisi, dava süresince, padişah VI. Mehmet ve sadrazam Damat Ferit Paşa kabinesinin temsilcilerinden oluşan Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri, Ermenilerin toplu katliamlarını düzenleme konusunda, İttihat ve Terakki Partisi'nin üst düzey şahısları ve bu parti tarafından yönetilen hükümetten oluşan sınırlı sayıda bir kitleyi suçlamaya çalışmışlar, ikincisi, Jön Türklerin kendisi ile taraftarları ise

137. İttihat ve Terakki Partisi ile hükümet üyeleri başlangıçta birlikte yargılanmış, fakat davanın ikinci duruşmasında hükümet üyelerinin dosyası, savcının talebiyle incelenmek üzere ayrılmıştır. Böylelikle, 28 Nisan 1919 tarihinden 17 Mayısa kadar süren 7 duruşmada, İttihat ve Terakki önderleri ile Teşkilat-ı Mahsusa başkanı, 3-26 Haziran 1919 tarihlerinde görülen 7 duruşmada ise, hükümet üyeleri sorgulanmıştır.

138. İttihat ve Terakki Partisi ile hükümet üyelerinin davaları, tarihe "ana davalar" olarak geçmiştir. Ana davalarla ilgili 5 Temmuz 1919 tarihinde tek bir genel hüküm verilir.

tersine, partinin adının lekelenmesini tüm imkânlarıyla önlemeye, suçu teşkilattan ziyade şahıslara yüklemeye çalışmıştır.

Örneğin, 28 Ocak 1919'da Ali Kemal'in[139] "*Sabah*" gazetesinde yazdığına göre, 4 veya 5 yıl önce, tarihte görülmemiş, tüm dünyayı dehşete düşüren bir cürüm, bir suç işlenmiştir. Bu cürümün ölçütleri ve şartları hakkında bir fikir vermek istersek, 5-10 değil, 100 binlerce suçludan bahsetmemiz gerekmektedir. Bu trajedinin İttihat'ın merkez komitesi tarafından kabul edilen kararlara istinaden planlanmış olduğu çoktan ortaya çıkmıştır[140].

İçişleri bakanı Cemal 17 Mart 1919 tarihinde "*Alemdar*" gazetesine vermiş olduğu mülakatta "İttihatçılar 800 bin kadar Ermeni tehcir edip katletmiştir",- diye belirtmiş, basit Türk halkı ile hükümetin[141] suçsuzluğu konusunu ileri sürmeye çalışmıştır. İçişleri bakanı, kendi hükümetinin, İttihatçıları cezalandırma gerekliliğinden bahsetmiştir, "...hükümet öncelikle, İttihat ve Terakki Partisi'nin Osmanlılığa sürmüş olduğu bu lekeyi temizlemeye mecburdur. Bu yüzden de hükümet, tehcir ve katliam trajedilerinin faillerine yönelik gerekli soruşturmayı gerçekleştirecektir.

(...) İttihat ve Terakki derken, Osmanlı milletini kastetmiyoruz"[142].

Aynı Cemal, 12 Mart 1919 tarihinde bir açıklamada bulunup, Jön Türklerin tutuklanmalarının, bakanlar kurulu tarafından düzenlenen kanun çerçevesinde olduğundan dolayı kanuni olduğunu kaydetti[143].

139. Ali Kemal, 4 Mart 1919 tarihinden 9 Mayısa kadar eğitim bakanlığı, 19 Mayıs 1919'dan 29 Hazirana kadar ise içişleri bakanlığı görevlerinde bulunmuştur.

140. **Günel G.**, *İttihat Terakki'den Günümüze Yek Tarz-ı Siyaset: Türkleştirme,* Belge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 127.

141. Hürriyet ve İtilâf Partisi üyelerinden oluşan hükümet hakkındadır.

142. Yalnız Taktil Değil, Tehcîr de Dahil: Cemal Beyefendi'nin Beyanatı, "*Alemdar*", 17 Mart 1919.

143. "Dzerbakalutyants patçarı: Nerqin gordsots haytararutyunneri" *(Tevkif sebebi. İçişleri bakanlığı açıklamaları)*, "*Çakatamart*", 13 Mayıs 1919, No 104 (1925).

İttihatçılara gelince, bu parti üyelerinin yargılanmaları esnasında, Türk tarihçi O. S. Kocahanoğlu'na istinaden, parti sırlarını hiçbir şart altında ifşa etmemişlerdir. "İttihat-Terakki Cemiyeti nasıl gizli bir yeraltı örgütü olarak kurulmuş ve mensupları Cemiyetin sırlarını açıklamayacaklarına Kur'an ve silah üzerine nasıl el basıp namus sözü vermişlerse, bu yeminlere ölünceye kadar sadık kalmışlardır. Ser vermiş, sır vermemişlerdir. Örneğin sorgulama ve yargılamalar sırasında Teşkilat'ı Mahsusa konusunda çok fazla bilgisi olanlar bile, bu gizli örgütün ne teşkilatını ne de yandaşlarını ele vermemişlerdir"[144].

Parti üyelerinin sorgulanması esnasında Jön Türklerin tutmuş olduğu bu duruş, görgü şahitlerinin dikkatinden kaçmamış ve toplumun bazı kesimlerinin infialine mazhar olup zamanın Osmanlı basınında da tenkide uğramıştır. Özellikle İstanbul'da yayınlanan "*Sabah*" ve "*Joğovurdi Dzaynı*" gazeteleri sert tepki vermişlerdir. "*Joğovurdi Dzaynı*" gazetesi, 8 Mayıs 1919 tarihli sayısında "Kutsal İttihat" başlığıyla şöyle yazmaktadır. "*Sabah*", İttihatçı elebaşlarının yargılanmalarından bahsederken, hiddetle, yargılamalar esnasında sanıkların vermiş oldukları cevaplarda, tüm ülkeyi korkunç bir cehenneme çeviren bu rezilane caniliklerle ilgisi olmadığını açıklayıp hâlâ İttihat'ı kutsallaştırmaya çalıştıkları yaklaşımını vurgulamaktadır. "Sabah"ın yazmış olduğuna istinaden sanıklar, İttihat'ın, savaş yıllarında milletin kanının haricinde iliğini de emmiş olan "Müdafaa-i Milliye"[145], Teşkilat-ı Mahsusa ve benzer meşum kuruluşlarla hiçbir ilgisinin olmadığını belirtmektedir. Evet, onlar bu bağı inkâr etmektedir, fakat tüm dünya bunu biliyor.

144. **Kocahanoğlu O. S.**, *İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* (1918-1919), s. 18.

145. Ocak 1913'te, milli birliğin oluşturulması amacıyla kurulan ve 1914 yılında Şurayı Devlet tarafından kamuya yararlı olarak kabul edilen Müdafaa-i Milliye teşkilatı, savaş yıllarında önemli hizmetlerde bulunmuştur, bk. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 164. İttihatçılar, belirtilen teşkilatla olan bağlarını dava süreci boyunca sürekli inkâr etmekle birlikte, parti üyelerinin yargılanmasının 5. duruşmasında, sanıklardan Ankara mebusu ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Arif, Müdafaa-i Milliye teşkilatı tarafından Teşkilat-ı Mahsusa'ya maddi yardım yapıldığını itiraf etmiştir. Bk. *Takvîm-i Vekayi,* No 3543, 8 Mayıs 1919, s. 31.

Sanıklar, genel merkezin veya İttihat'ın katliamlar ve çıkar sonucunda halkın açlıktan ölüme mahkûm edildiğinden haberdar olmadığını söylemektedir. (...) Bu çirkef cesaretinden ve adalet ışığından hiçbir şekilde etkilenmeyen koyu bir karanlıkla örtülü bu pis vicdanlardan tiksinmemek mümkün mü? Ülkeyi korkunç bir bela uçurumuna sürüklemiş olan bu insanların hâlâ kendilerini savunduklarını görüp tiksintiyle dolu bir şaşkınlık duymamak mümkün mü? (...)

Bu adamlar, iddia makamının dosyasında bulunan ve İttihat'ın, "Teşkilat-ı Mahsusa" ile katliamlarla çok yakın ilişki içinde bulunduğunu kesin olarak ortaya koyan şifreli telgraflar ve kanıtlara ne cevap verecekler?

İstedikleri kadar inkâr etsinler, o şişirilmiş savunmalarıyla İttihat'ı savunsunlar ve kutsallaştırsınlar, hiçbir değeri yok, çünkü İttihat, artık milletin nazarında ahlâki açıdan ölmüştür"[146].

"Halkın Sesi" gazetesinin yazı işleri, "Sabah"ta basılan ve yukarıda belirtilen makalenin son cümlesinde aşağıda belirtilen şu doğru tespitte bulunmuştur. "Maalesef, Sabah'ın hiddetine ve güvencelerine rağmen, İttihat hem yaşamakta, hem de her yerde, burada, İstanbul'da dahi, Sabah'ın burnunun dibinde var olmaya devam etmektedir". Ali Kemal Bey, "Hangi Türk'ün derisini kazırsan altından bir İttihatçı çıkacaktır",- diye Sabah'ta yazarken, ne kadar haklıydı.

Açıklamalar gereksizdir"[147].

8 Mayıs 1919 tarihinde padişah VI. Mehmet Vahdettin'in özel fermanıyla Jön Türk partisi liderleri ve bakanlar, İstanbul Olağanüstü Askeri Mahkemesi'ne teslim edilmekteydi[148].

İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin yargılanması, 28 Nisan

146. "Surb İttihat" *(Kutsal İttihat)*, "Joğovurdi Dzaynı", siyasi ve toplumsal gazete, Konstantinopel *(İstanbul)*, 8 Mayıs 1919, No 83-174.

147. A.g.e.

148. **Papazyan A.**, Hayeri tsağaspanutyunı ıst yeritturkeri datavarutyan pastatğteri *(İttihatçıların yargılanması argümanlarına istinaden Ermeni Soykırımı)*, Los Angeles, 2005, s. 23.

1919 tarihinde başlar ve aynı yılın 17 Mayısına kadar sürer[149]. Dava esnasında, 11 kişi gıyabında, 20 parti lideri ve üst düzey görevli ise tutuklu olarak yargılanır. Tutuklu olarak yargılananlar, başbakan Sayit Halim Paşa, dışişleri bakanları Halil Menteşe ve Ahmet Nesimi, adalet bakanı İbrahim Pirizade, parti merkez komitesi üyesi Küçük Talat, parti merkez komitesi ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Rıza Bey, parti merkez komitesi genel sekreteri Mithat Şükrü, parti merkez komitesi ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Ziya Gökalp, iaşe bakanı Kara Kemal, eğitim bakanı ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Şükrü Bey, İstanbul muhafız birliği komutanı ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Ahmet Cevat ve Ankara milletvekili ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Atıf olmuştur.

Gıyabında yargılananlar, içişleri bakanı ve başbakan Talat, savaş bakanı Enver, bahriye bakanı Cemal, parti merkez komitesi üyesi, eğitim bakanı ve Teşkilat-ı Mahsusa liderlerinden Doktor Nazım, parti merkez komitesi üyesi ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın Doğu Vilayetleri kısmı yöneticisi Behaettin Şakir, parti merkez komitesi üyesi Doktor Rüsuhi ile kamu güvenliği bakanı ve Teşkilat-ı Mahsusa teşkilatı üyesi Aziz bulunmaktaydı.

Mahkeme heyeti, başkan Ferik[150] Nazım Paşa, üyeler Tümgeneral Zeki, Mustafa ve Ali Nazım paşalar ve Albay Recep Ferdi Bey'den oluşmakta, Mustafa Nazmi Bey ise savcı olarak tayin edilmişti.

Davanın ilk duruşmasında (28 Nisan 1919) mahkeme başkanı, genel düzene istinaden, sanıkların kimliklerini tespit eder ve ardından mahkeme sekreteri tarafından, firari durumda bulunan ve gıyabında yargılanan sanıkların, ülkeyi savaşa sürüklemek, Teşkilat-ı Mahsusa ile ilişki içinde olmak ve daha başka suçlar işlemekten dolayı suçlandığı konusundaki kararı okur[151].

149. Yargılamaların başlangıcı olarak Takvim-i Vekâi resmi gazetesinde 27 Nisan 1919 tarihinin belirtilmiş olması yanlıştır, bk. **Dadrian V. , Akçam T.**, *"Tehcir ve Taktil", Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları, İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922,* Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 86.

150. Ferik rütbesi tümgenerale eşdeğerdir.

151. *Takvîm-i Vekayi*, No 3540, 5 Mayıs 1335 (1919), s. 3-4.

Bu kararda, belirtilen sanıkların mahkemede hazır bulunmaları için 10 gün süre verilmiş olduğu, fakat hazır bulunmadıklarından dolayı kanuna karşı gelmiş kabul edilerek vatandaşlık haklarından mahrum edilip mal varlıklarına el konulmuş olduğu belirtilir[152]. Bu kararın okunmasından sonra başkan, sanık avukatlarını da takdim eder ve ardından mahkeme sekreteri Şefik tarafından iddianame okunur[153].

Şifreli telgraflar ve üst düzey memur ile subayların vermiş olduğu tanıklıklardan derlenmiş olan 41 resmi ve yarı-resmi orijinal belge üzerinden derlenen suçlama dosyasına özellikle değinmek yerindedir[154]. Bunun haricinde, İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin yargılanmasının iddianamesinde yer bulan kanıtlar, sorgulamalar esnasında da kullanılmıştır. Bu durum, Ermeni katliamlarının Jön Türk partisinin merkez komitesi ve hükümet tarafından düzenlenmiş olduğunu kanıtlamaktadır.

Ana iddianamede yer bulan belgelerin büyük bir kısmı, parti merkez komitesi ve hükümet üyeleri tarafından gönderilen gizli talimatlar ve şifreli telgraflardan oluşmaktaydı.

İddianamede, dava dosyasının esas amacının Ermenilerin tehciri esnasında gerçekleştirilen trajedinin soruşturulması olduğu belirtilmekteydi.

İddianame, Ermenilerin imhasının, İttihat ve Terakki Partisi Merkez Komitesi tarafından, ayrıntılı görüşmeler neticesinde önceden karar verilmiş olduğunu vurgulamaktaydı.

Böylelikle, yazılı ifade vermiş olan Osmanlı üçüncü ordusu

152. A.g.e.

153. A.g.e., s. 4-9.

154. Bu belgenin tarihi öneminin, daha o zamanın Ermeni basını tarafından anlaşılmış olduğunu belirtmek gerekir. "*Çakatamart*" gazetesi, bu iddianamenin "Türkler tarafından hazırlanan tarihi bir belge ve tekzip yazısı olarak, ilginç içeriği sayesinde, Ermeni felaketini bazı kısmi cinayetler olarak adlandırma cüreti ve arsızlığı göstermiş olanlara karşı çok önemli bir rol oynayacak",-olacağını vurgulamaktadır, bk. "Yeprat getı kı hordi hayots diaknerov, patmakan karevor vaveratuğt mı" *(Fırat Nehri Ermenilerin cesetleriyle taşıyor; önemli bir tarihi belge)*, "Çakatamart", 29 Nisan 1919, No 141 (1962).

komutanı Mehmet Vehip Paşa[155], Ermenilere uygulanan vahşet ve katliamlar ile mal varlığının yağmalanmasına, İttihat ve Terakki Partisi Merkez Komitesi tarafından karar verilmiş olduğu ve bu kırımları gerçekleştirmek amacıyla Behaettin Şakir'in[156], üçüncü ordu dâhilinde özel katiller hazırlayıp şahsen yönetmiş olduğunu bildirmiştir[157].

İddianamede, İttihat ve Terakki yöneticileri tarafından hapishanelerden salıverilen suçlulardan oluşan Teşkilat-ı Mahsusa'nın asıl amacının, cinayetler işlemek olduğu vurgulanmakta ve bu teşkilatın, İttihat ve Terakki ile sıkı ilişkiler içinde bulunduğu, bu teşkilatın başlıca görevlilerinin, parti merkez komitesi üyeleri olduğu belirtilmekte, Teşkilat-ı Mahsusa şakilerinin daha sonra, tehcir edilen Ermenilerin imhasını gerçekleştirmek amacıyla kullanılmış olduğu vurgulanmaktaydı.

155. Trabzon Ermenilerinin tehciri ve katliamları davasının, 29 Mart 1919 tarihli ikinci duruşmasında, Mehmet Vehip Paşa'nın, Behaettin Şakir'e karşı ifade vermiş olduğu sebebiyle, Şakir'in eşi tarafından saldırıya uğraması ilginçtir. "*Çakatamart*" gazetesi konuyla ilgili olarak "Geçen gün, bir Türk kadın hapishaneye giderek Vehip Paşayla görüşmek ister. Lakin paşa, hanımın yanına henüz varmışken 'Aman, bu kadını dışarı çıkartın, ben bir kadına el kaldıramam',- diyerek dışarı çıkar. Behaettin Şakir'in eşi olan ziyaretçi kadın, kocası hakkında mahkemede yapmış olduğu açıklamalardan dolayı paşaya hakaret edip, kendisini bastonla dövmeye çalışır", bk. "Vehip Paşa saldırıya uğradı", "*Çakatamart*", 5 Nisan 1919, No 122 (1943).

156. Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Galip Vardar'ın, anılarında belirtmiş olduğu gibi, Ermenilerin tehciriyle ilgili kararın kabul edilmesinden sonra Behaettin Şakir, tanınmış İttihatçılardan Hüsrev Sami ve Sapancalı Hakkı'yı kendisiyle Erzurum'a gelip Ermenilerin tehcir edilmesi işine katılmalarını önerir. Ermenilerin mal varlığı ve zenginliğinin ne olacağı ve bu konuda bir plan olup olmadığı konusundaki sorularına ise, Behaettin Şakir "Ne planı olacak ki, dedik ya, Ermenileri tehcir edeceğiz... kalanı da kendiniz düşünün", bk. *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler,* Anlatan: Galip Vardar, Yazan: **Samih Nafız Tansu,** Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 2003, s. 442.

157. Vehip Paşa'nın dosyasının büyük bir kısmının 1919 Eylülünde askeri mahkemeden çalınmış olduğunu belirtmek gerekir. Ortadan yok olan bu belgeler, Ermeni katliamlarını tespit eden resmi yazılardır, bk. "Joğovurd" siyasi ve toplumsal gazete, 9 Eylül 1919, No 35 (281). "Hayk. Yeğernin tuğterı anhaytatsads" *(Ermeni soykırımı belgeleri yok oldu)*, "*Çakatamart*", 9 Eylül 1919.

İddianamede, merkez komitesi belgelerinin imha edilmesine de değinilmekteydi. İddianamede, Ermenilerin tehciri esnasında farklı zamanlarda ve yerlerde vuku bulan suçların soruşturulması neticesinde, bu cürümlerin yerel nitelikte olmayıp, sanıklar tarafından teşkil edilmiş olan "özel bir merkezin" sözlü talimatları ve gizli emirleri doğrultusunda planlanıp gerçekleştirilmiş olduğu ve Ermeni katliamlarının Talat, Enver ve Cemal'in doğrudan emirleri ve bilgileri dâhilinde gerçekleştirilmiş olduğunun tamamen kanıtlanmış olduğu vurgulanmaktadır.

İddianame, parti sorumlu sekreterleri, heyetleri ve müfettişlerinin, Soykırım gerçekleştirme konusundaki temel rolüne değinmekte ve Bolu ile diğer mahallerden Ermenilerin tehcirini gerçekleştirmiş olan Bursa sorumlu sekreteri Mithat, Ermeni katliamlarını düzenleyenlerden Balıkesir müfettişi Nazım, Çankırı sorumlu sekreteri Cemal Oğuz, Ankara sorumlu sekreteri Necati ve daha başkalarını örnek göstermektedir[158].

İddianamede, İttihatçıların Birinci Dünya Savaşı'nın sunmuş olduğu imkânlardan, gizli planlarını (Ermeni Soykırımı-M.A.) gerçekleştirmek amacıyla faydalanmış oldukları vurgulanmaktadır. İddianamede, Soykırım'ı gerçekleştirenlerin ve inkâr eden Türk tarihçilerin, tehcirin bir savaş gerekliliği olarak gerçekleştirilmiş olduğu "argümanı" da yalanlamaktadır. İddianameye istinaden, örneğin savaş alanı olarak kabul edilmeyen Bolu'dan[159] Ermenilerin tehcir edilmesinin, askeri gereklilikten öteye, parti amaçları ve niyetlerinin gerçekleşmesine yönelik olduğunu kanıtlamaktadır. Bu işlemler ne cezalandırma, ne de dirlik-düzen faaliyetleriydi.

İddianame, Ermenilerin imha edilmesi metotlarına, Erme-

158. Parti genel sekreterlerinin yargılanması 21 Haziran 1919'dan 3 Ocak 1920 tarihine kadar sürmüş, 8 Ocak 1920 tarihinde ise karar okunmuştur. Bk. "*Takvim-i Vekâi*" resmi gazetesinin 3586, 3589, 3596 ve 3772 nüshaları.

159. Kastamonu'da bir bölge.

nilerin mal varlığına el koyma ve yolsuzluklara özellikle eğilmekteydi. İddianamede, Jön Türk partisi üyelerinin büyük bir kısmının, Ermenilerin taşınır ve taşınmaz mal varlıklarının yağmalanmasından zenginleşmiş olduğu vurgulanmaktaydı .

İddianamede, Ermeni katliamlarının açıkça parti ve hükümet tarafından emredilmiş olduğu belirtilmekte, kanıt olarak da yerlerinden edilen Ermenilerin imha edilmesiyle ilgili şifreli telgraf gösterilmekteydi. Bu belgede, Ermenilerin katledilmesi konusunda parti teşkilat ağıyla birlikte sivil ve askeri yöneticilerin katılmış olduğu ve katliamların, içişleri bakanlığı ve şahsen bakan Talat tarafından denetlendiği vurgulanmaktaydı.[160]

İddianamede, Ermenileri korumaya cüret eden görevliler ve basit insanlara görevinden alma ve hatta ölüm cezasıyla tehdit edilmiş olduğu vurgulanmakta, örnek olarak da üçüncü ordu komutanı Mahmut Kâmil'in imzasını taşıyan ve Ermenileri koruyan her Müslüman'ın evinin önünde ipe çekileceği, evinin ise temeline kadar yakılacağı. Ermeni saklayanın bir devlet görevlisi olduğu durumda, görevinden uzaklaştırılıp, divan-ı harbe verileceğinin belirtildiği telgraf gösterilmekteydi.

Ana iddianamede, tehcir edilip katledilen Ermenilerin sayılarıyla ilgili de bazı istatistiki bilgiler verilmekteydi. İddianameye göre Ankara'dan 61 bin, Diarbekir'den (Diyarbakır-çev notu) ise 120 bin Ermeni tehcir edilmişti[161].

İddianamede, sanıklar ve onların avukatları tarafından ortaya atılan, askeri mahkemenin kendilerini yargılamaya hakkı olmadığı ve yüce mahkeme tarafından yargılanmaları gerektiği iddiasına de değinmiştir. Savcıya göre, bakanların işlediği suçların görev icabı olmayıp, alelade suçlardı.

160. Tanınmış Türk tarihçi Tarık Zafer Tunaya da, Ermeni mallarının büyük bir bölümünün İttihatçıların eline geçmiş olduğunu belirtmektedir, bk. **Tunaya T. Z.**, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3, *İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 264.

161. *Takvîm-i Vekayi*, No 3540, 5 Mayıs 1335 (1919), s. 7.

İddianamede Talat, Enver, Cemal, Cevat, Behaettin Şakir, Doktor Nazım, Atıf, Rıza ve Aziz beyler başlıca suçlu, Mithat Şükrü, Doktor Gökalp, Kara Kemal, Ahmet Nesimi, Şükrü, Halil ve Sait Halim ise katılımcı olarak geçmekteydi.

Olağanüstü divan-ı harp mahkemesi tarafından bakanların yargılanması konusu, daha davanın ilk oturumunda sanıkların avukatları tarafından ortaya atılır. Baro başkanı ve hukuk okulu profesörü Celalettin Arif[162] başkanlığında sanıkların çıkarlarını savunan 16 avukat, bu şekilde zaman kazanıp davayı ertelemeye çalışmaktaydı.

Sanıklardan Sait Halim'in avukatları Hasan Hayri Tan ve Celalettin Arif, Halil Menteşe'nin avukatları Esat, Kâzım ve Tahsin, Ahmet Nesimi'nin avukatları Saki ve Esat Muhlis, Şükrü'nün avukatı Sadettin Ferit, İbrahim Pirizade'nin avukatları Mahmut Mahir, Yusuf Cemal ve Kadri, Mithat Şükrü'nün avukatı Sadettin Ferit, Ahmet Ramiz ve Mahmut Mahir, Ziya Gökalp'in avukatları Haydar Rıfat ve İsmail Tevfik, Cevat'ın avukatı Mişon Vertura ve Musa Kâzım ile Haşim'in avukatı Ali Haydar'dı[163].

Avukatlar davanın hem birinci, hem de ikinci duruşmalarında divan-ı harbin bakanları yargılama yetkisini sorgulayıp, bunun yüce mahkemenin yetki alanına girdiğini iddia ederek, bu iddialarını Osmanlı anayasasının bazı maddeleriyle gerekçelendirmeye çalışırlar. Müdafaa vekilleri özellikle, görev anında suç işleyen bakanların ancak yüce mahkemenin yargılama yetkisine haiz olduğu konusundaki anayasanın 31. Maddesine atıfta bulunmaktaydı.

Savunmaya istinaden, suçun şahsi olması durumunda dahi davalar, askeri mahkemelerden ziyade, ağır suç mahkemelerinde görülmeliydi. Argüman olarak da, 1918 yılının

162. Daha sonraları Kemalist harekete katılmış olan Celalettin Arif, Ankara Milli Meclisinde milletvekili, ardından da Milli Meclisin ikinci başkanı, daha sonra ise adalet bakanı olmuştur.

163. **Dadrian V. , Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 70.

Ekim-Kasım aylarında, bakanları soruşturan Osmanlı meclisinin Beşinci Şubesi'nin, bu dosyaları yüce mahkemeye gönderme kararı almış olması ileri sürülmekteydi[164].

Divan-ı harp, ana davanın birinci (28 Nisan 1919) ve ikinci (4 Mayıs 1919) duruşmalarında, Divan-ı harbin yetkisizliği konusundaki avukatların ileri sürmüş olduğu argümanları reddeder. Öncelikle, suçların resmi görevlerin gerçekleştirilmesiyle ilgili olduğu argümanı reddedilir ve sanıkların bakan sıfatıyla değil, gizli ve ihanet içinde olan bir örgütün üyeleri olarak yargılandığı vurgulanır[165].

Divan-ı Harp, avukatların, askeri mahkemeye karşılık ağır suç mahkemesinin yetkili olduğu argümanına karşılık olarak, daha İttihat zamanında ilan edilmiş olan örfi idarenin sürdüğünü ve anayasaya istinaden, bu durumda sıkıyönetimin 113. Maddesine göre tüm sivil kanunların geçici olarak askıya alınmış olduğunu belirtir[166].

Mahkeme aynı zamanda, Osmanlı meclisinin Beşinci Şubesi tarafından bakanların dosyalarının yüce mahkemeye gönderilmiş olduğu argümanı da daha baştan reddeder. Divan-ı harbin reddine göre, padişah tarafından meclisin feshedilmesi şartlarında (21 Aralık 1918) Beşinci Şube üyelerinin oylamasının hukuki sayılamamaktadır. Son olarak da, sanıkların yargılanması için padişah tarafından Divan-ı harbe özel ferman verilmiş olduğu belirtilir[167].

Parti üyelerinin yargılanmasının ikinci duruşmasında da (4 Mayıs 1919) mahkeme, Divan-ı Harbin yetkili olmadığı konusundaki argümanları, bu kararın, Kuran'ın şahane kanunlarına sadık olduğu iddiasıyla reddeder[168].

Parti üyesi bakanların Divan-ı Harp mahkemeleri tarafından yargılanması yetkisi, o dönemin İstanbul gazetelerinde de

164. *Takvîm-i Vekayi*, No 3540, 5 Mayıs 1335 (1919).
165. A.g.e.
166. A.g.e.
167. A.g.e.
168. *Takvîm-i Vekayi*, No 3543, 8 Mayıs 1335 (1919).

ele alınır. Özellikle "*Joğovurdi Dzaynı*" siyasi-toplumsal gazetesi belirtilmeye layıktır. Bu gazetenin sayfalarında, konuyla ilgili bir dizi makale yayınlanır. Gazetenin, 3 Mayıs 1919 sayısında, iki tanınmış Avrupalı hukukçu konuyla ilgili görüşlerini belirtir. İlki, adını belirtmeden, sanıkların bakan olarak değil, gizli örgüt üyesi olarak yargılanmış olduğuna değinir. İkinci uzman, tanınmış Fransız avukat Sezar Bonie de konuyu aynı şekilde yorumlar[169].

Belirtilen gazetenin diğer sayısında, Ermeni hukukçu Hımayak Khosrovyan, konuyla ilgili, Fransız hukukuyla ilgili paralellikleri vurgular. Uzmanın belirttiğine göre, bakanları yargılamaya yönelik benzer bir kanun Fransız anayasasında da var olmakla birlikte, belirtilen kanun zorunlu kılmayıp, olanak vermektedir.

Jön Türk partisi üyelerinin yargılanmasına değinen Ermeni hukukçu, müdafaa vekillerinden, sıradan mahkemelerin bakanları yargılamaya yetkili olmadığı konusunda herhangi olağanüstü bir kanun göstermelerini talep eder.

Khosrovyan, nihai kanıt olarak mahkeme tarafından da ileri sürülmüş olan ve İttihatçıların döneminde ilan edilip henüz yürürlükte olan örfi idare durumunun sivil ve anayasal tüm kanunların askıya alınmış olduğunu ileri sürer[170].

Her halükârda, avukatlar tarafından ileri sürülen, bakanların görev icabı suç işlemiş olduğu argümanının gerçeğe uygun olduğunu belirtmek gerekir. Ermenilerin imha edilmesi kararının İttihat ve Terakki Partisi Merkez Komitesi'nin gizli oturumunda kabul edilmiş olmasına rağmen, "Tehcir hakkında" kanunun, bakanlar ve devlet kurulları tarafından kabul edilmiş olduğu ve Ermenilerin tehciri ile imhasının da resmi kanallar ve devlet tarafından geçekleştirilmiş olduğundan dolayı, Er-

169. "Paterazmakan Atyanı iravasu e datelu ittihatakan borenineri? (Mer hetaknnutyuni)" *(Divan-ı Harp'in, İttihatçı çakalları yargılama yetkisi var mı? (Araştırmamız))*, "*Joğovurdi dzaynı*", 3 Mayıs 1919, No 79-170.

170. "Paterazmakan Atyanı iravasu e datelu ittihatakan borenineri? (mer hetaknnutyuni)" *(Divan-ı Harp'in, İttihatçı sırtlanları yargılama yetkisi var mı?* (araştırmamız)), "*Joğovurdi dzaynı*", 4 Mayıs 1919, No 80-171.

meni Soykırımı'nın sorumluluğu, dönemin Osmanlı hükümetinin tüm devlet aygıtlarının üzerine düşmektedir.

Parti ve hükümet üyelerinin yargılanmasının 4 Mayıs 1919 tarihindeki ikinci duruşmasında başsavcı Mustafa Nazmi, bakanların sorgulanmasının henüz sona ermediğini açıklayıp, yargılanmalarının ertelenmesini talep eder[171]. Mahkeme heyeti, hükümet üyesi olmuş sanıkların dava dosyalarını ayırıp savcılığa geri yollar.

Bu sanıklar, sorgulanmaları henüz nihayetlenmemiş veya tutuklanmamış olan bakanlarla birlikte sorgulanacaktı[172]. Böylelikle, 17 Mayıs 1919 tarihine kadar tutuklu olarak Mithat Şükrü, Ziya Gökalp, Küçük Talat, Rıza, Atıf ve Cevat'ın, gıyabında ise Doktor Nazım, Doktor Behaettin Şakir, Rüsuhi ile Aziz'in dosyaları incelenir.

Parti üyelerinin yargılanması esnasında sanıkların mahkeme başkanının vermiş oldukları soruları cevaplarken, benzer ifadeler vermekteydi. Bu açıdan, hapishanede sanıklara birbirleriyle sohbet etme, durum incelemesinde bulunma ve gelecekte verecekleri ifadeleri uyarlama verilmesi büyük rol oynamaktaydı.

Özellikle ilk duruşmalar esnasında sanıklar kaçamak cevaplar verip, Ermeni katliamları hakkında bilgileri olmadığını söyleyip, başkanın sorularını anlamadıkları süsü verip, o dönemin olaylarını hiç hatırlamadıklarını söylemekteydiler[173]. Lakin davanın daha sonraki duruşmaları esnasında sanıklar bu taktiği sürdüremez. Divan-ı Harp heyeti, farklı metotlara başvurarak, onların bu konudaki inadını kırmayı başarır.

Parti üyelerinin yargılanmasının son duruşmalarında mahkeme çapraz sorgulama metoduna başvurur ve beklenmedik bir şekilde sanıkların kendi imzalarını taşıyan şifreli telgrafları veya sözlü ve yazılı ifadelerini kanıt olarak okutur.

171. *Takvîm-i Vekayi*, No 3543, 8 Mayıs 1335 (1919).

172. **Akçam T.**, *Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?*, s. 99.

173. Yargılamalar esnasında çok sayıda Ermeni, Divan-ı Harp'e mektup yazarak, bazı sanıkların yalan konuştuklarını belirtmişlerdir, bk. **Tunaya T. Z.**, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt III, s. 676.

Tüm bu metotlar netice verir ve sanıklar, sert inkâr duruşlarını terk edip, bazı önemli bilgiler vermeye başlar. Örneğin, yargılamanın altıncı duruşması esnasında (14 Mayıs 1919) Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Atıf, parti merkez komitesinin, Teşkilat-ı Mahsusa'ya destek vermiş olduğunu itiraf eder[174].

Belirtilen sanık, aynı oturumda, Teşkilat-ı Mahsusa'nın, hapishaneden salınmış olan suçlulardan meydana getirilmiş olduğu olgusunu tasdik eder[175].

10 Nisan 1919 tarihinde Yozgat Ermenilerinin tehciri ve katli yargılaması sonucunda darağacına çıkartılan Boğazlıyan kaymakamı Mehmet Kemal'in idam cezasından sonra imparatorluktaki siyasi ortam gerilir. 15 Mayıs 1919'da, İzmir Yunanistan tarafından işgal edildiğinde zaten gergin olan ortam daha da gerilir. 20 Mayıs 1919'dan 23 Mayıs tarihine kadar İstanbul'da kitlesel gösteriler düzenlenir.

Hatta, üst düzey görevlilerden oluşan sanıkların hapsedilmiş olduğu ve "Bekirağa Bölüğü" olarak anılan hapishanenin, zamanında Bastille'de olduğu gibi saldırıya uğrayacağı konusunda şehirde haberler dolaşır[176]. 1919 Mayısında, bu hapishanede en az 250 kişi tutuklu bulunmaktaydı[177].

23 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'da, yargılamalara karşı düzenlenen en büyük gösteriye, büyük bir kısmının İttihatçılar-

174. *Takvîm-i Vekayi,* No 3557, 25 Mayıs 1335 (1919), s. 102.

175. A.g.e., s. 103. Falih Rıfkı Atay da anılarında bu konuya değinip, İttihat'ın merkez komitesine bağlı, sivil kişilerden oluşan grupların teşkil edildiğini ve bu işin Doktor Nazım'ın kontrolünde gerçekleştirildiğini duyarak, Nazım'dan, kendisini de bu çetelere dahil etmesini rica eder. Lakin Nazım, "Biz çeteler için hapishanelerden adam topluyoruz. Orası senin gibi genç çocukların yeri değil",- diyerek reddeder. "Bu katiller ordusundan ben bir şey anlamadım",- diye belirtmektedir F. R. Atay, bk. **Atay F. R.**, *Zeytindağı,* Bateş, İstanbul, 1981, s. 38.

176. **Dadrian V.**, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosit*, Belge Yayınları, 1995, s. 67. "Bekirağa bölüğü" hapishanesi Britanyalılar ve Fransızlar tarafından da denetlenmekteydi, bk. **Şimşir B.**, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 113.

177. **Şimşir B.**, *Malta Sürgünleri*, s. 96.

dan oluştuğu 200 bin kişi katılır[178]. Bu gösteriler, Jön Türklerin ülkede hâlâ büyük bir güç oluşturduğunu göstermektedir. Osmanlı "Peyam" gazetesi konuyla ilgili "İzmir olayları olmasaydı, İttihat ölüm döşeğindeydi",- diye yazmaktaydı[179].

Başbakan Damat Ferit Paşa hükümeti, gerginliği yumuşatmak niyetiyle, yukarıda belirtilen hapishaneden, özellikle Ermeni katliamlarıyla ilgili olmaktan zan altında bulunan 41 tutukluyu serbest bırakır[180]. Damat Ferit, parti üyelerinin yargılanmasının da geçici olarak durdurulması kararı alır.

Tüm bu olayların etkisi altında Büyük Britanya yüksek komiser yardımcısı, amiral Web, Büyük Britanya'nın artık Türk hapishanelerine güvenmediği, ayrıca kendi mahkemesi vasıtasıyla savaş suçlularını yargılamayı düşündüğünden dolayı, "Bekirağa bölüğü" hapishanesinde tutuklu diğer mahkûmları daha güvenilir bir yere[181] nakletme kararı alır.

Amiral Web, çok hızlı bir şekilde en tehlikeli suçluların listesini hazırlar. 59 kişiden müteşekkil bu listede, ilk elden Malta'ya sürgün edilecek olan şahısların isimleri bulunmaktaydı.[182] 28 Mayıs 1919 tarihinde İngilizler, 67 tutukluyu "Bekirağa Bölüğü" hapishanesinden gemiyle Malta Adası'na nakleder.[183] General Miln (Büyük Britanya) son anda 11 suçluyu daha

178. **Sarıhan Z.**, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I. Cilt, Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919), Öğretmen Yayınları, 1982, s. 263.

179. "İttihatı harutyun karne" (İttihat diriliyor), "*Çakatamart*", 14 Ağustos 1919, No 232 (2053).

180. **Dadrian V.**, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosit*, s. 170.

181. Büyük Britanya başlangıçta Malta'nın haricinde Hindistan ve Mısır'ı da sürgün yeri olarak kullanmayı düşünmekteydi, bk. **Şimşir B.**, *Malta Sürgünleri*, s. 133.

182. A.g.e., s. 96.

183. Savaş suçlularını Britanyalılar tarafından Malta'ya sürülmesi, altıncı ordu eski komutanı Ali İhsan Paşa'nın buraya nakledildiği 1919 Martında başlamıştır. Üst düzey Türk görevlilerin Malta'ya sürgünü 1920 Kasımına kadar sürmüş, 20 ay zarfında toplam 144 cani buraya nakledilmiştir, bk. a.g.e. s. 89 ve 197.

gemiye bindirir.[184] İlk sürgün kafilesi, büyük oranda İttihatçı suçlulardan oluşmaktaydı.

Büyük Britanya'ya teslim edilmiş olan sanıklar arasında eski başbakan Sait Halim Paşa, kamu görevleri eski bakanı Abbas Halim Paşa, eski şeyhülislam Hayri Efendi, dışişleri eski bakanı Ahmet Nesimi, adalet eski bakanları Halil ve İbrahim, içişleri eski bakanı İsmail Canpolat, kamu görevleri eski bakanı Ali Münif, eğitim eski bakanı Şükrü ve iaşe eski bakanı Kara Kemal bulunmaktaydı.[185]

Malta sürgünleri arasında, o sırada Divan-ı Harp mahkemesi tarafından sorgulanan birkaç sanık bulunmaktaydı. Bu kişilerin İngilizlere teslimi konusunda mahkemeye bildiren Tümgeneral Seyyid Paşa tarafından, Divan-ı Harbe sunulan raporda sanıkların, 28 Mayıs 1919 Çarşamba günü, saat 2.30'da, Büyük Britanya kumandanlığına teslim edilmiş olduğu belirtilmektedir.[186]

Belirtilen yazı 3 Haziran 1919 tarihinde, hükümet üyelerinin sorgulanması konusundaki ilk oturum duruşmada mahkemede okunur. Mahkeme başkanı, savcının fikrini sorar. Savcı, Malta'ya sürgün edilen suçluların dava dosyalarının ayrılmasını önerir.[187]

Böylece, yukarıda belirtilen şahısların dosyaları, daha sonra ele alınmak üzere ayrılmasına rağmen, sonuçta cezasız kalırlar. Büyük Britanya, Malta'ya sürülen ve aralarında Ermeni Soykırımı sorumluları da bulunan savaş suçlularını ilk başta gerçekten de yargılama niyetinde olmasına rağmen, bu kararlılığı daha sonra giderek zayıflar ve Soykırımcı caniler, Büyük Britanya tarafından sonuçta İngiliz savaş esirleriyle takas edilir. Olayların bu şekildeki gelişimi öncelikle, Türkiye'de milliyetçi hareketin genişlemesine bağlıydı. Bunun haricinde Büyük Britanya, Türk-Bolşevik ilişkileri ile müttefiki olan Fransa'nın

184. A.g.e., s. 102.
185. **Ata F.**, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları*, s. 206.
186. A.g.e., s. 205-206.
187. *Takvîm-i Vekayi*, No 3571, 13 Haziran 1919, s. 128.

Kemalistlerle gizli ilişkiler kurmaya ve Büyük Britanya'nın arkasından onlarla anlaşma yapma denemelerinden rahatsızlık duymaktaydı.

"Akşam" gazetesi 1921 Mayısı başında, Ankara'nın Fransa elçisi Bekir Sami'nin, Londra'da Malta sürgünlerini serbest bıraktırmayı başardığı, Türkiye'nin Roma temsilcisi Osman Nizami Paşa'nın, Malta sürgünlerinin İtalya'ya varmış olduğunu bildirmiş olduğunu haber vermekteydi. Serbest bırakılanların 40 kişiden oluşan bu ilk kervandan 33 kişi Taranto'ya, 7'si ise Sicilya'ya gitmişti.[188] Malta'nın 21 sürgünü, 19 Mayıs 1921 tarihinde, "Franz Ferdinand" vapuruyla Konstantinapol'e (İstanbul-çev. Notu) geri döner.[189]

Büyük Britanya tarafından yargılama düzenlenmesi konusunda oluşan engeller, salt siyasi karakter taşımamaktaydı. Temel sorunlardan biri, canilikleri tasdik eden kanıtları bulma konusuydu. Böylelikle, 1920 ortalarında Büyük Britanya'nın İstanbul yüksek komiserliği siyasi haklar uzmanı Lamb, Ermeni Soykırımı sorumlularını cezalandırmak için gerekli olan kanıtları bulmak konusunda oluşan 1. Merkezi hükümet veya vilayetlerin sorumluları tarafından verilen emirler veya talimatlarla ilgili belgeler bulma imkânsızlığı, 2. Müttefik Devletlerin, katliam düzenleyicileri yargılama konusundaki kararsızlığı, 3. Erişkin Ermeni erkeklerin büyük bir kısmının ve hemen tüm aydınların vilayetlerde öldürülmüş olduğu ve diğer hususlar konusundaki zorluklar hakkında bir rapor sunar.[190]

İngilizler, gerekli olan belgeleri bulmak için, önemli arşiv

188. "Maltayi aksorakanneri kı veradarnan", *(Malta sürgünleri dönüyor)* "*Çakatamart*", 6 Mayıs 1921.

189. "Lusabanutyunner Maltayi aksoryalneru azat ardzakman masin" *(Malta sürgünlerinin azat edilmesiyle ilgili açıklamalar)*, "*Çakatamart*", 21 Mayıs 1921.

190. **Dadrian V.**, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosit,* s. 69-70.

belgelerine sahip olan ABD'ye de başvurur, fakat Birleşik Devletler de Büyük Britanya'ya destek vermek istemez.[191]

Türk sanıkların Malta'ya sürülmesini takip eden aylarda Türkiye'deki siyasi ortam, Kemalistler lehine değişmeye başlar. Kemalistler giderek güçlenmeye, İstanbul hükümeti ise zayıflamaya başlar.

İlk olarak Doğan Avcıoğlu[192] tarafından kanıtlanmış olduğu gibi, Kemalist hareket gerçekte öncelikle büyük devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak ve işgal etmek isteyen yabancı güçlere karşı olmayıp, Türkiye'deki milli azınlıklara yönelik olmuştur.

Türk tarihçilerden Fikret Başkaya, Baskın Oran ve Taner Akçam da bu görüştedir.[193] Örneğin, Taner Akçam'ın belirtmiş olduğu gibi, bu durum açıkça, Türk milli mücadelesi önderi "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" oluşturulması kaynakları ve verdikleri kararlarda görülmektedir".[194]

Milliyetçi hareket, İttihat ve Terakki Partisi tarafından hayata geçirilmiştir. Daha Birinci Dünya Savaşı yıllarında, İttihat ve Terakki Partisi Merkez Komitesi tarafından, savaşı kaybetme durumunda ele alınacak olan adımlar konusunda ayrıntılı planlar hazırlanmıştı.[195]

Bu planlardan biri de, yenilgi durumunda, Türkiye'nin iç

191. **Hür A.**, Malta Sürgünleri'ni Nasıl Bilirsiniz, "*Taraf*", 28 Şubat 2010.

192. **Avcıoğlu D.**, *Millî Kurtuluş Tarihi 1835'den-1995'e*, 1. Cilt, Tekin Yayınları, İstanbul, 1996.

193. **A. Avakyan**, Çerkesskii faktor v Osmanskoi imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX-pervaya çetvert XX vv.), Yerevan, izd. "Gitutyun", 2001, s. 50-251. *(A. Avakyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Çerkes faktörü (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği), Yerevan, "Gidutyun", 2001, s. 250-251.)*

194. **Akçam T.**, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, Su Yayınları, İstanbul, 2001, s. 195-196.

195. Konuyla ilgili daha ayrıntılı olarak bk. **Zürcher E.**, The Unionist Factor. The Role of Committee of Union and Progress in Turkish National Movement 1906-1926, Brill, Leiden, 1984.

kısımlarında mücadeleyi sürdürmeyi öngörmekteydi. Konu, uzun süreli direnişle ilgiliydi.[196]

Talat Paşa, 1918 Eylülünde Almanya'ya yapmış olduğu ziyaret dönüşünde, Bulgar ordusunun hezimetinin görgü şahidi olur. Talat, savaşın kaybedilmiş olduğu konusunda tamamen emin olarak İstanbul'a döner ve daha savaş başlangıcında hazırlanmış olan planı gerçekleştirmeye koyulur. Mondros Antlaşması'nın imzalanmasının ertesi günü, 31 Ekim 1918 gecesinde Talat, İttihatçılardan Kara Kemal ve Kara Vasıf'ı evine çağırıp "Bakın sizi buraya çağırtmanın asıl sebebi Mustafa Kemal Paşa meselesidir. Şartlar çok ağırdır. Bu ağır şartlar karşısında birşeyler yapılması tabiidir. Ama bunu kim yapacaktır? Kuvvetli bir el lazımdır. Mesela Mustafa Kemal Paşa... Temiz bir maziye sahiptir. Halk da Mustafa Kemal Paşa'yı sevmektedir. Ben Mustafa Kemal Paşa'nın mühim bir işe soyunacağını tahmin ediyorum. Kendisine yardımcı olunmalıdır...",- der.[197]

Talat, parti merkez komitesi genel sekreteri Mithat Şükrü'nün de durumdan haberdar olduğu ve gelişimleri takip edeceğini onlara iletir. Bu görüşmeden bir süre sonra, milliyetçi hareket dâhilinde önemli rol oynayacak olan gizli "Karakol" teşkilatı kurulur.[198]

Tekrar aynı dönemde, Teşkilat-ı Mahsusa'nın adı değiştirilerek, düzenlenmesinin esas amacının, Ermeni Soykırımı nedeniyle soruşturma altında bulunan Teşkilat-ı Mahsusa üyelerini savunmak olan, Umumi İslam Alemi İhtilâl Komitesi'ne dönüştürülür.[199]

İlk Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri, doğrudan Talat Paşa ve

196. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 223-224.

197. **Sorgun T.**, *Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, s. 44-45.

198. "Karakol" teşkilatı, adını, kurucuları Kara Kemal ve Kara Vasıf'tan almıştır, bk. **Sorgun T.**, *Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü,* s. 47.

199. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 491.

İttihat ve Terakki Partisi Merkez Komitesi'nin girişimiyle kurulmuştur.[200]

Milliyetçi hareketin şekillenmesi döneminde Hıristiyan vatandaşlara yönelik uygulamış oldukları şiddet ve özellikle Ermeni katliamları konusunda, İttihatçılar nezdinde Türklerin suçlandıklarından dolayı Kemalistler, başlangıç aşamasında, İttihat ve Terakki Partisi ile hiçbir ilişkileri olmadığı konusunda, Müttefik Devletleri tüm imkânlarıyla ikna etmeye çalışmaktaydı. Bu yaklaşım, Mustafa Kemal'in o dönemde vermiş olduğu röportajlarda da belirgindir.[201]

Bunun haricinde, "İttihatçı" ismi birçokları için hemen-hemen vatan haini ile anlamdaş olmuştu.

Lakin gerçekte, milliyetçi hareketin girişimcileri arasında, Ermeni Soykırımı sorumluları büyük bir sayı teşkil etmekte, hareketin çekirdeği ise Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinden oluşmaktaydı.

Malta sürgünleri de daha sonra Kemalistlerin sıralarına katılır ve cumhuriyet döneminde önemli devlet görevleri üstlenirler. Örneğin, Ermeni Soykırımı döneminde Bitlis ve Halep valisi görevinde bulunan ve buradaki Ermeni katliamlarının sorumlusu Abdülhalik Renda, Malta sürgününden döndükten sonra, İzmir valisi, 1924-1930 yıllarında maliye, milli savunma ve harbiye bakanı görevleri yürütüp, 1935 yılında ise TBMM başkanı seçilmiştir.

Halep ve Adana vilayetlerinde gerçekleştirilen tehcir ve katliamların sorumlusu Şükrü Bey, Malta'dan kaçtıktan sonra, belli bir süre İtalya ve Almanya'da bulunur ve Türkiye'ye döndükten sonra milletvekili olup, köy işleri, dışişleri ve içişleri bakanlıklarını yürütür.

Tehcir esnasında Van ve Erzurum valisi olan, Ermeni katliamlarını yönetmiş olma suçlamasıyla Malta'ya sürgün

200. Konuyla ilgili daha ayrıntılı olarak bk. a.g.e., s. 488-489.
201. A.g.e., s.197.

edilen Hasan Tahsin Uzer, Türkiye'ye döndükten sonra Ardahan, Erzurum ve Konya milletvekilliği yapar. İttihat ve Terakki Partisi genel sekreteri Mithat Şükrü Bleda, cumhuriyet döneminde milletvekilliği yapmıştır. İttihat'ın yönetim yıllarında senato başkanlığı, ayrıca içişleri, adalet ve dışişleri bakanlığı görevlerinde bulunmuş olan Halil Menteşe de cumhuriyet döneminde milletvekili seçilmiştir.

Ermeni Soykırımı zamanında Sivas ve Konya valisi olan Ahmet Muammer Cankardeş, cumhuriyet döneminde milletvekili olmuştur. Lübnan Ermenilerinin katliamlarını tertiplemek suçlamasıyla Malta'ya sürgün edilmiş, Ali Münif Yeğenağa, Kemalist dönemde belediye başkanı ve milletvekili olur. Antep Ermenilerinin kırımını düzenleyenlerden olan ve Ermeni Soykırımı yıllarında, Ermenilerin terk edilmiş mülklerine el koyarak önemli miktarda zenginlik elde etmiş olan İttihat ve Terakki Partisi temsilcisi Ali Kenan, Divan-ı Harp tarafından Malta'ya sürgün edilenler arasındaydı. Ali Kenan, 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ticaret bakanı tayin edilir.[202]

Vardges Yeğiayan'ın "Malta Belgeleri" İngiltere dışişleri bakanlığı 'Türk savaş suçluları' dosyası" kitabının önsözünü yazan Ali Sait Çetinoğlu'nun belirtmiş olduğu gibi, 1934 yılında kabul edilen "Soyadı hakkında" kanunun yayınlanmasından sonra, içlerinden birçoğu yeni isimler altında gizlenerek, böylece izlerini kaybettirmişlerdir.[203]

Kemalist yönetim tarafından Jön Türklerin telin edilmesi, Türkiye'nin parçalanması planının bir kısmı olarak kabul edilmiştir. İngiliz ajan Frew, "Öncelikle, İttihat ve Terakki'nin caniliklerini kabul etmeye mecbursunuz",- diyerek, Mustafa

202. **Üngör U. Ü.** and **Polatel M.**, Confiscation and Distruction, Continuum International Publishing Group, London, 2011, p. 127.

203. **Yeghiayan V.**, *Malta Belgeleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları" Dosyası,* Belge Yayınları, 2007, s. 12.

Kemal'in dikkatini Kemalistler tarafından İttihatçıların suçlarını telin etme gerekliliğine çektiğinde Kemal, "Ben İttihat ve Terakki Partisi'nin temsilcisi değilim... Lakin izninizle, İttihat ve Terakki'nin vatansever bir teşkilat olduğunu söylemek isterim",- diyerek bu öneriyi reddeder.[204]

204. **Akşin S.**, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele,* Öztürk Matbaası, İstanbul, 1983, s.192.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA YÖNETİMDE OLAN JÖN TÜRK YÖNETİCİLERİNİN İSTANBUL DİVAN'I HARB-İ ÖRFİ'DE YARGILANMASI

(1919 Haziran-Temmuz)

Olağanüstü askeri mahkeme, 3 Haziran 1919 tarihinde ana davaya bakmaya devam eder. Bu duruşmada Malta'ya sürgün edilen sanıkların isimleri de okunmakla birlikte, sanıkların İngilizlere teslimi konusundaki raporun İstanbul muhâfızı, mîrlivâ Seyyid Paşa tarafından okunmasından sonra bu kişilerin dosyaları ayrılır.

Böylece, ana davanın ikinci aşamasında veya hükümet üyelerinin duruşması esnasında eski Şeyhülislam Musa Kâzım, eski posta ve telgraf bakanı Hüseyin Haşimi ve eski senato başkanı Rıfat'ın dosyaları incelemeye alınır. Bu dava esnasında, eski başbakan Talat Paşa, eski harbiye nazırı (savaş bakanı) Enver Paşa, eski bahriye bakanı Cemal Paşa ve eski maarif nazırı (milli eğitim bakanı) Doktor Nazım da gıyaplarında yargılanmaya devam eder.

Mahkeme heyeti, reis Mustafa Nazım Paşa, üyeler Ferik (tümgeneral-çev. Notu) Mustafa Paşa, Ferik Ali Nazım ile Miralay (Albay-çev. Notu) Recep Ferdi Bey'den oluşmaktaydı.[205]

205. *Takvîm-i Vekayi*, No 3571, 13 Haziran 1919, s. 127.

Mahkeme reisi tarafından, genel düzene istinaden, önce sanıkların kimlikleri tespit edildikten sonra, 22 Mayıs 1919 tarihinde savcı yardımcısı Feridun Bey tarafından, partinin kanunsuzluk ve yolsuzluklarının da yer aldığı iddianame takdim edilir.[206]

İttihat ve Terakki Partisi merkez komitesi üyelerinin, gizli parti önderleri grubunun bünyesinde olduğu da bu iddianamede vurgulanmaktadır. İddianameye göre, sanıklardan içişleri bakanı İsmail Canpolat, hükümetle ilgili konuların, partinin merkez komitesi tarafından sık-sık görüşüldüğü konusunda ifade vermiştir.[207] İddianameye göre, tehcir edilen Ermenilerin kervanları, onları imha eden ve tüm mal varlıklarını yağmalayan özel düzenlenmiş çetelerin saldırılarına maruz kalmıştır.[208] İddianamede, hükümetin, tehciri ve katliamları gerçekleştirmeyi reddeden tüm vali ve kaymakamları görevden aldığı belirtilmekte,[209] Ermeni katliamlarının, partinin yukarıda belirtilen gizli grubun üyeleri tarafından önceden planlanmış ve gerçekleştirilmiş olduğu vurgulanmakta, bu gizli grubun liderlerinin, partinin merkez komitesi üyelerinden Doktor Bahaettin Şakir, Doktor Nazım ile Rıza ve Atıf beylerden oluştuğu, komitenin ana planlarının ise başbakan Talat ile harbiye nazırı Enver ile bahriye nazırı Cemal tarafından gerçekleştirilmiş olduğu belirtilmektedir.[210]

İddianamede, eski başbakan Sait Halim Paşa, eski Şeyhülis-

206. *Takvîm-i Vekayi*, No 3571, 13 Haziran 1919, s. 128-129. Bu iddianame, parti üyelerinin soruşturmasına ek suçlama dosyası olarak hazırlanmıştı.

207. A.g.e., s.129.

208. A.g.e.

209. A.g.e. Örneğin Diyarbakır valisi Reşit Bey (Mehmet Şahingiray), Ermenilerin tehcir ve katledilmesi emirlerini yerine getirmeyi reddetmiş olan Lice ve Beşir bölgeleri kaymakamlarının cinayetlerini düzenlemekle suçlanmıştır. Bk. İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey'in Hatıraları. "*Sürgünden İntihara*", Yayına Hazırlayan: **Ahmet Mehmetefendioğlu**, Arba Yayınları, İstanbul, 1993, s. 45-46.

210. *Takvîm-i Vekayi*, No 3571, 13 Haziran 1919, s. 129.

lam Haydar Efendi, eski maarif nazırı (milli eğitim bakanı) Şükrü Bey, eski adalet bakanı Halil (Menteşe), eski adliye bakanı İbrahim Bey, eski dışişleri bakanı Nesimi ve eski iaşe nazırı (gıda bakanı) Kara Kemal'in tüm benlikleriyle kendilerini parti kararlarının gerçekleştirilmesi olayına adamış oldukları vurgulanmaktaydı.[211]

Esasen ana davanın ikinci aşamasının duruşmaları esnasında sanıkların sorgulanması, savaş zamanında İttihat ve Terakki Partisi'nin faaliyetleri, savaşa katılma konusunda gösterdikleri girişim ile yapılan yolsuzluklarla ilgiliydi.

Ana davanın en önemli özelliği, dava esnasında hiçbir şahidin çağrılmaması ve ifade vermemesidir. Aynı suçlamayla yürütülen diğer yargılamalara karşın, bu sorgulamalar esnasında sadece sanıkların ifadesine başvurulur. Kanımızca bu durum, bu davaların iddianamelerinin son derece ayrıntılı soruşturma, çok sayıda kanıt, resmi şifreli telgraflar ve şahit ifadeleri temelinde düzenlenmiş olduğundan hâsıl olmaktadır.

Parti ve hükümet üyelerinin sorgulanmaları veya ana duruşmaların genel kararı, 5 Temmuz 1919 tarihinde hükme bağlanır.

Sanıklardan eski Şeyhülislam Musa Kâzım, eski senato başkanı Rıfat, posta ve telgraf eski bakanı Hüseyin Haşim duruşmada hazır bulunmakta, eski başbakan Talat Paşa, eski harbiye bakanı Enver, eski bahriye bakanı Cemal, eski maarif bakanı Doktor Nazım, eski maliye bakanı Cavit, eski posta ve telgraf bakanı Oskan, eski ticaret ve tarım bakanları Süleyman Elbistan ile Mustafa Şeref hakkında gıyabında hüküm verilir.

Karar metninde, gerçekleştirilmiş olan soruşturma, davanın ayrıntılı tahkikatı ve dava hükmünde yer bulan, askeri mahkemenin 5 maddesiyle, İttihat ve Terakki Partisi'nin gerçekleştirmiş olduğu caniliklerin tespit edildiği belirtilmektedir. Belirtilen maddelerin ilkinde, askeri mahkeme tarafından gerçekleştirilen tahkikat sonucunda Trabzon, Yozgat, Boğa-

211. A.g.e.

zlıyan ve diğer yerlerde düzenlenmiş olan katliamların, İttihat ve Terakki Partisi liderleri tarafından düzenlenip yönlendirilmiş olduğu vurgulanmaktadır.[212]

Dava hükmüne istinaden, Ermeni katliamları esasen üçlü arasında karara bağlanmıştır.[213] Dava hükmünde, Talat, Enver, Cemal ve Doktor Nazım tarafından gerçekleştirilen suçların hayli ağır olduğu belirtilerek, imparatorluğun ceza kanununun 45. Maddesinin birinci fıkrasına, Cavit, Mustafa Şeref ile Musa Kâzım hakkında ise belirtilen kanun maddesinin ikinci ve aynı imparatorluk kanununun 55. Maddesinin son fıkralarına istinaden mahkûm edilmelerine karar verildiği belirtilir.[214]

Mahkeme kararına istinaden, eski posta ve telgraf bakanı Oskan ile eski ticaret ve ziraat bakanı Süleyman Elbistan, Avrupa'da bulunduklarından dolayı mahkemede hazır bulunmazlar.[215]

Böylece, 5 Temmuz 1919 tarihinde nihayetlenen dava sonucunda Talat, Enver, Cemal ve Doktor Nazım idama, Cavit, Mustafa Şeref ve Şeyhülislam Musa Kâzım ise 15 yıl sürgüne mahkûm olurken, Rıfat ve Haşim beyler beraat eder.[216]

Genelde Ermeni tehciri ve katliamları suçlamasıyla sürdürülen davaların sonunda, olağanüstü askeri mahkemelerin yargı heyetleri, idam cezaları verirken özellikle firari sanıklar hakkında daha "bonkör" davranmışlardır.

Ermeni tehciri ve katliamları suçlamasıyla açılan yaklaşık 63 dava sonucunda genel olarak 20 idam hükmü verilmiştir. Bu idamlardan sadece 3'ünün yerine getirilmiş olup kalan 17'sinin ise, sanıkların firarda bulunduklarından dolayı gıyabında verilmiş olduğu ilginçtir. İdam cezasına çarptırılan mahkûmlar Boğazlıyan kaymakamı Mehmet Kemal (Yozgat

212. *Takvîm-i Vekayi*, No 3604, 22 Temmuz 1919, s. 218.

213. Tahminen Talat-Enver-Cemal triumviratını kastetmektedir.

214. *Takvîm-i Vekayi*, No 3604, 22 Temmuz 1919, s. 218.

215. Mahkeme ise, belirtilen sanıkların bulunduğu yerler hakkında bilgi sahibi olmasına rağmen, onları arama yönünde bir girişimde bulunmamıştır.

216. *Takvîm-i Vekayi*, No 3604, 22 Temmuz 1919, s. 218.

yargılaması), Yerzınka (Erzincan-çev. Notu) jandarma komutanı ve Hayran Baba olarak anılan Hafız Abdullah Avni (Yerzınka yargılaması) ile Baberd (Bayburt-çev. Notu) yöneticisi olup daha sonra Urfa kaymakamı olan Behramzade Nusret (Baberd yargılaması) olmuştur. Darağacına çıkartılan ilk kişi olan Yozgat davası sanığı Boğazlıyan kaymakamı Mehmet Kemal'in idam cezasına çarptırılmasının (10 Nisan 1919), Türk toplumu arasında öfkeye neden olduğundan dolayı Divan-ı Harb-i Örfi, mahkemede hazır bulunan sanıkları ölüm cezasına çarptırmaktan kaçınmışlardır. Öncelikle, idam cezasının infazının ritüeli alışılagelmiş şekilde gerçekleştirilmemiştir. Kanuna istinaden idama mahkûm edilen, güneş doğmadan infaz edilmekte, mahkûmun bedeni 5-6 saat daha meydanda kalmakta ve ardından törensiz bir şekilde gömülmekteydi. Hâlbuki Kemal'in infazı öğleden sonra saat 19.20'de gerçekleştirilmiş,[217] infaz törenine önde gelen devlet görevlileri ve büyük bir kalabalık katılmıştır. Kemalin cesedi, cezanın infaz edilmesinden sonra Beyazıt camiinin gusülhanesine yerleştirilir. Bu durum, idam cezası halinde kabul edilmeyecek bir yaklaşımdı.[218] Kemal, infazın ertesi günü 10 bin göstericinin katıldığı bir cenaze töreniyle gömülür. Cani, "milli şehit" ilan edilir, dul eşi ve çocukları devlet himayesi altına alınır ve Aram Andonyan'ın belirtmiş olduğu gibi "Ancak boğazını sıktıklarında kesesinin ağzını açan Türk halkı, kendiliğinden, 5-10 gün içinde 20 bin Osmanlı altını toplayarak, Kemal Bey'in dul eşine teslim eder".[219]

Mahkemede hazır bulunan sanıklarla ilgili idam cezaları verilmesinden kaçınılması, davaların şekilsel olmasıyla ilgiliydi. Osmanlı hükümetini, Ermeni tehciri ve katliamları sorumlularını yargılamaya iten, adalet gerçekleştirme arzusundan ziyade, galip devletler üzerinde benzer bir intiba bırakmak

217. Kemal Bey İdam Olundu, "*Alemdar*", 11 Nisan 1919.
218. Griker, Yozğadi Hayaspanutyan vaveragrakan patmutyunı, s.330.
219. **Aram Andonya**n, Meds vodjirı *(Büyük Suç)*, Boston, 1921, s.272.

çabası yatmaktaydı.[220] Ermeni Soykırımı canilerini ölüm cezasına çarptırma kronolojisi de bunu kanıtlamaktadır. Örneğin Yozgat davası, Ermeni tehciri ve katliamlarıyla ilgili açılan davaların ilki olduğundan dolayı Avrupa karşısında adil yargılama düzenleme etkisi bırakmak amacıyla, dava sonucunda, mahkemede hazır bulunan sanık hakkında ölüm cezası verilmiştir.

Hafız Abdullah Avni ve Behramzade Nusret'in ölüm cezalarına gelince, bu cezalar Sevr Antlaşması'nın (10 Ağustos 1920) imzalanması hemen öncesinde verilmiş olup, galip devletlerin yaklaşımını yumuşatmak amacı taşımaktadır.

Osmanlı hükümeti, gıyabında verilen ölüm cezalarını yerine getirmek amacıyla hiçbir adım atmamıştır. Ana dava sonucunda ölüm cezasına çarptırılanlardan Talat, 15 Mart 1921 tarihinde Berlin'de, Ermeni bir intikamcı olan Soğomon Tehliryan tarafından, Enver, 4 Ağustos 1922 tarihinde Orta Asya'da, Kızıl ordu birliklerinden biriyle girmiş olduğu çatışma esnasında (bu arada, birliğin komutanı Ermeni Hakob Melkumov olmuştur), Cemal, intikamcılar Petros Ter-Poğosyan ve Artaşes Gevorgyan tarafından 25 Temmuz 1922 tarihinde Tiflis'te, başbakan Sait Halim, Roma'da 1921 yılında Arşavir Şirakyan tarafından öldürülmüştür. Aynı Şirakyan, 17 Nisan 1922 tarihinde Berlin'de Cemal Azmi'yi ve Behaeddin Şakir'i öldürür. Doktor Nazım ise, Mustafa Kemal'e karşı suikast düzenleme suçlamasıyla 1926 yılında Ankara'da darağacına çıkartılır.

220. Aynısını diğer suçlamalar hakkında söylemek mümkün değildir.

OSMANLI İMPARATORLUĞU DİVAN-IHARP'TE GÖRÜLEN İTTİHAT VE TERAKKİ PARTİSİ BÖLGE SORUMLU SEKRETERİ (KATİB'İ MESULLER DAVALARI

Bilindiği gibi, İttihat ve Terakki Partisi bölge sorumlu sekreterleri, Ermeni Soykırımı'nın gerçekleştirilmesinde önemli rol üstlenmiş, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerindeki Ermenilerin tehcir ve katlini yerinde düzenleyerek denetlemişlerdir.

İttihat ve Terakki Partisi bölge sorumlu sekreterlerinin davası, 21 Haziran 1919 tarihinde İstanbul askeri mahkemesinde (Divan-ı Harb-i Örfî) başlamış, fakat 28 Haziran 1919 tarihli duruşmadan sonra olağanüstü askeri mahkemede değişiklikler yapılması sebebiyle, 6 Ekim 1919 tarihine kadar davanın görülmesine ara verilmiş olduğundan dolayı, 7 ay sürmüştür.

Davalı sayısı başlangıçta 7 kişiden oluşmuş olmakla birlikte, içlerinden birinin davası daha üçüncü duruşmada düşmüştür. Daha sonraki duruşmalarda davalıların sayısı 12'ye çıkmış ve hüküm 12 kişiye okunmuştur.

Sanıklar, Manisa sorumlu sekreteri Avni, Beyoğlu sorumlu sekreteri Hasan Salahattin, Eskişehir sorumlu sekreteri Doktor Besim Zühdî, Bursa sorumlu sekreteri Doktor Mithat, Mirgün sorumlu sekreteri Cevdet, Halep sorumlu sekreteri Cemal, Edirne (Adrianapolis) müfettişi Abdülgani, Konya sorumlu

sekreteri yardımcısı Abdülkadir, Kastamonu sorumlu sekreteri yardımcıları Münir ve Hasan Fehmi ile Afyon Karahisar müesseseleri fesih işleri eski görevlisi Hayrettin'den oluşmaktaydı.

İttihat ve Terakki Partisi sorumlu sekreterlerinin davası, mahkeme reisi Mustafa Nazım Paşa'nın riyasetinde başlayıp, mahkeme reisi Esat Paşa'nın görev süresinde son bulur.

Mahkeme heyeti davanın başlangıcında, başkan (reis) Mustafa Nazım Paşa, üyeler Tuğgeneral (Mirliva) Zeki Paşa, Tuğgeneral Mustafa Paşa (Nemrut veya Kürt lakabıyla tanınmıştır), Tuğgeneral Ali Nazım Paşa ve Albay (Miralay) Recep Ferdi Bey'den oluşmakta, savcı görevini, savcı yardımcısı Feridun Bey yerine getirmekteydi.[221]

Mahkemenin ilk duruşmasında (21 Haziran 1919) mahkeme başkanı tarafından sanıkların kimlik tespiti yapılır ve akabinde, 19 Haziran 1919 tarihinde düzenlenen iddianame okunur. İddianameye göre sanıklar İttihat ve Terakki Partisi'nin gayrikanunî niyetlerinin gerçekleştirilmesine alet olmak ve ülke güvenliğini tehlikeye atmakla suçlanırlar.[222]

Savcı, sanıkların ceza kanununun 45. ve 56. Maddelerine istinaden cezalandırılmalarını talep eder.[223] Sanıklar avukat talep eder ve böylece duruşma ertelenir.

23 Haziran 1919 tarihinde görülen ikinci duruşmada tüm sanıklar, kendilerine istinat edilen suçlamaları reddeder, hatta bazıları, "kendi bölgelerinde tehcir gerçekleşmediği" ve "bu konuda daha sonraları bilgi sahibi olduklarını" öne sürerek, Ermeni tehciri hakkında hiçbir şey duymadıklarını iddia ederler.[224]

28 Haziran 1919 tarihinde görülen üçüncü duruşma esnasında, mahkeme başkanının talimatıyla mahkeme kâtibi

221. *Takvîm-i Vekayi,* No 3586, 28 Haziran 1919, s. 161.

222. A.g.e., s. 163-164.

223. "İttihatakan kartuğarnerun datavarutyune" (İttihatçı Sekreterlerin Davası), "*Çakatamart*", 22 Haziran 1919, sayı 187 (2008).

224. *Takvîm-i Vekayi*, No 3589, 5 Temmuz 1919, s. 165-175.

tarafından, Karapet Yazıcıyan, Tadeos ve farklı Ermeni şahitlerin mahkemeye yolladığı telgraf okunur. Sanıklar, Edirne Ermenilerinin tehcirine katılımını ispatlayan çok sayıda kanıtlardan dolayı, davalılardan Abdulgani'nin vermiş olduğu beyanatların gerçekle bağdaşmadığını ileri sürer. Telgrafta, tehcir edilen Ermenilerden sadece 30'unun geri döndüğü de belirtilmektedir.[225] Şahitler, gerçeği açığa çıkarabilmek amacıyla adil bir heyetin Edirne'ye gönderilmesi ricasında bulunur.[226]

Savcı yardımcısı Akif Bey, benzer bir heyet göndermenin gerekli olmadığını mahkemeye iletir.

Sanık Zühdî bu duruşmada, "tehcirle ilgili" kanunun hükümet tarafından kabul edildiğinden dolayı, konuyla ilgili suçların da hükümete ait olduğunu belirtir.[227]

Olağanüstü askeri mahkemede yapılan değişikliklerden dolayı, bu duruşmadan sonra davaya uzun süre ara verilir ve ancak 6 Ekim 1919 tarihinde devam edilir.

Sorumlu sekreterler davası, bu duruşmadan sonra Ali Rıza Paşa'nın başbakanlığı döneminde (2 Ekim 1919'dan 8 Mart 1920'ye kadar) devam edilir.

Uzun süreli aradan sonra devam edilen davada, mahkeme heyeti ve başkanı da değişmiştir.[228]

6 Ekim duruşmasında sanık avukatları tarafından ortaya atılan, mahkemenin bu davayı görme açısından kendisini yetkisiz ilan etme talebi, mahkeme tarafından reddedilir.[229]

Sanıklar da aynı talepte bulunarak, 18 Ekim 1919 tarihinde, davalarını bir başka yere nakletmesi ricasıyla harbiye nazırı Cemal Paşa'ya başvurur.

Cemal Paşa, dilekçeyi mahkemeye iletir, fakat mahkeme,

225. "İttihatakan patviraknerun datavarutyune" ("İttihatçı Delegelerin Davası"), "*Çakatamart*", 29 Haziran 1919

226. *Takvîm-i Vekayi*, No 3596, 13 Temmuz 1919, s. 205.

227. A.g.e., s. 210.

228. **Ata F.**, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları*, s. 226.

229. **Dadrian V., Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 153.

davanın sona yaklaştığı ve buna gerek olmadığı cevabını verir.[230]

Sorumlu sekreterlerin yargılanmasının beşinci duruşması 27 Ekim 1919 tarihinde gerçekleştirilir.

Çankırı sorumlu sekreteri Cemal Oğuz'un[231] dosyası Ermeni duruşmada, davaya dâhil edilir.[232]

Oğuz, İstanbul'dan Çankırı'ya tehcir edilen Ermenilerin katliyle suçlanmaktadır.[233]

Bu duruşmada, tehcir edilenlerden rahip Garabedyan'ın, Cemal Oğuz'un Ankara Ayaş'a tehcir edilmiş olan 5 ünlü Ermeni'nin katlini düzenlediğine dair yazılı ifadesi okunur.[234]

Aynı duruşmada, Kastamonu Ermeni Reşit Paşa'nın, Kastamonu sorumlu sekreteri Hasan Fehmi'yle ilgili ifadesi okunur.

Kastamonu Ermeni ifadesinde, Kastamonu Ermenilerinin tehcir edilmesi gerekliliği konusunda Teşkilat-ı Mahsusa başkanı imzasıyla Bahaeddin Şakir'den bir yazı almış olduğu, fakat emre uymadığından dolayı görevden alındığını belirtmektedir.

Vali, Kastamonu sorumlu sekreteri Hasan Fehmi'nin "Reşit Paşa Türklerin değil, Ermenilerin valisidir" diyerek, kendisine karşı propaganda yapmış olduğunu da belirtir.

230. **Ata F.**, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları*, s. 226.

231. İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin iddianamesinde de Cemal Oğuz'un adı geçmektedir, bk. *Takvîm-i Vekayi*, No 3540, 5 Mayıs 1919, s. 7.

232. Cemal Oğuz, ünlü Ermeni şair Taniel Varujan ve Rupen Sevag ile Onnik Mağazacıyan, dökmeci Vahan ve ekmekçi Artin Ağa'nın katledilmesinin düzenleyicisi olmuştur. Cemal Oğuz, İstanbul'dan Çankırı'ya tehcir edilen Ermenileri gruplar halinde sürgün ederek, Ankara valisi Atıf'a teslim etmiştir. Oğuz, Kastamonu'daki görevdaşıyla birlikte, Kastamonu valisi Reşat Paşa'yı azletmiş ve valinin, Kastamonu Ermenilerini tehcirden muaf tutma konusundaki kararını bozmuştur. "*Çakatamart*" gazetesinin belirttiğine göre Cemal Oğuz, "İttihat'ın eski bir av köpeği" olup, şifre görevlisi olarak 1909 yılındaki Adana katliamında da bulunmuştur. Bk. "Taniel Varujan'ın ve R. Sevag'ın spanniçı dzerbakalvats" ("Taniel Varujan'ın ve R. Sevag'ın katili tutuklandı"), "*Çakatamart*", 5 Nisan 1919, sayı 122 (1943)

233. **Dadrian V., Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 153.

234. A.g.e.

Sanık Hasan Fehmi, belirtilen ifadeyle ilgili hiçbir açıklama veremez.[235]

Mahkemenin, 3 Kasım 1919 tarihli altıncı oturumunda, Çankırı sorumlu sekreteri Cemal Oğuz'a karşı yönelik yazılı ifadeler okunur ve bazı şahitler dinlenir.

Bu duruşmada mahkeme kâtibi tarafından Çankırı'da Ermeni ve Türk şahitlerin vermiş olduğu ve tümünün de belirtilen sanığın aleyhinde olan ifadeler okunur. Özellikle şahit Terlemezyan, 700 kişilik bir Ermeni kafilesinin Toroslara doğru tehcir edildiği ve tehcirden kaçınmak isteyen herkesin kurşuna dizilmiş olduğunu belirtmektedir.[236] Sanık, tüm suçlamaları inkâr etmeye çalışır.[237]

Davanın yedinci (12 Kasım 1919) ve sekizinci (22 Kasım 1919) duruşmalarında Soykırım'dan kurtulan Ermeniler dinlenir. İstanbul'dan Çankırı'ya tehcir edilen 180 Ermeni'den sadece 30'u hayatta kalmış ve Ermeni katliamlarının Cemal Oğuz'a bağlı olan Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri tarafından gerçekleştirilmiş olduğu, Çankırı'da kalan son 5 Ermeni'nin ise şehir dışına çıkarılarak yolda, katledilmeleri maksadıyla bir çeteye teslim edildiği Eczacı Krikor'un şahitliğiyle belgelenir.

Sekizinci duruşmada, Çankırı'ya sürgün edilmiş ve Soykırım'dan kurtulmuş olan Ermeni mimar Simon, mahkemeye verdiği ifadesinde, yukarıda belirtilen 5 Ermeni'nin katledilmesi esnasında kendisinin Çankırı'da bulunduğu ve jandarma komutanının, Ermenilerin katledilmesiyle ilgili kendisine "bu hükümetin işidir",- dediği ve bu konuda herhangi bir kovuşturmanın açılmış olmadığını belirtir.[238]

Sanıklardan Cemal Oğuz, Aralık 1919 ve Ocak 1920 duruşmalarında, akli muvazenesini kaybetmiş olduğu intibasını uyandırmaya çalışır, sürekli mahkeme başkanıyla tartışır ve

235. A.g.e., s. 154.

236. "Varujani spanniçnerun datavarutyune", ("Varujan'ın Katillerinin Muhakemesi"), "*Çakatamart*", 5 Kasım 1919

237. **Dadrian V., Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 154.

238. A.g.e.

hatta intihar denemesinde bulunur. Nihayet mahkeme heyetini, kendisini sinir hastalıkları hastanesine gönderme konusunda ikna eder. Mahkeme heyeti ilk başta dilekçesini kabul etmemekle birlikte, onuncu duruşmada (29 Aralık 1919) bu şahsın dava dosyasını "sağlık problemleri" bahanesiyle sorumlu sekreterler davasından ayırır.[239]

Cemal Oğuz'un ayrılmış olan davası 27 Ocak 1920 tarihinde ele alınır. Davanın 3 Şubat 1920 tarihli oturumunda Ermeni avukat Kaspar Çeraz mahkemede ifade vererek, kendisinin Çankırı'da sürgünde bulunduğundan dolayı Taniel Varujan ve Rupen Sevag'ın katledilmelerinin ayrıntılarına vakıf olduğunu belirtir.

Şahidin ifadesine göre Cemal Oğuz, ünlü Ermeni şairini şahsen göndererek, katlini düzenlemiştir.

Kaspar Çeraz, vermiş olduğu ifadesinde, mahkemeye tüm verilerle ilgili kesin tarihler ve isimler sunar.[240]

5 Şubat 1920'de düzenlenen bir sonraki duruşmaya katılan Mikayel Şamdancıyan, Cemal Oğuz'a karşı verdiği ifadede, Ermeni sürgünlerinin iki grubunun listelerinin (24 ve 52 kişilik), Çankırı mutasarrıfı Asaf Bey'den daha güçlü olan Cemal Oğuz tarafından Çankırı'da düzenlenmiş olduğunu tasdik eder.[241]

Cemal Oğuz'un davası, Mayıs 1920 tarihinde Yüzbaşı Nureddin'le birlikte görülür. Oğuz, 27 Mayıs 1920 tarihinde hastaneden taburcu edilir ve mahkeme tarafından 5 yıl 4 ay hapis cezasına çarptırıldığından dolayı tekrar merkez hapishanesine getirilir, ardından ise Büyük Britanya yüksek komiserliğinin talebiyle 2 Ağustos 1920'de İngilizlere teslim edilir ve İngilizler tarafından 30 Eylül 1920 tarihinde Ermeni

239. A.g.e., s. 155.

240. "Ov spannets yerku banasteğtsnere?" ("İki Şairi Kim Öldürdü?"), "*Çakatamart*", 4 Şubat 1920.

241. "Cemal Oğuzi date" ("Cemal Oğuz'un Muhakemesi"), "*Çakatamart*", 6 Şubat 1920, sayı 373 (2194).

katliamlarıyla suçlanan bir dizi Türk görevliyle birlikte Malta'ya sürgün edilir.[242]

Parti bölge sorumlu sekreterleri davasının on birinci (1 Ocak 1920) ve on ikinci (3 Ocak 1920) duruşmaları esnasında, avukatlar ve sanıklardan oluşan savunma tarafı dinlenir.

Mahkemenin kararı 8 Ocak 1920 tarihli duruşmada verilir. Dava hükmünde, İttihat ve Terakki Partisi sorumlu sekreterleri ve delegeleri (murahhas) davaları sonucunda, tüm ülke yönetiminin partinin tekeline alınması sonucunda, parti tarafından tehcir, katliam ve soygun gerçekleştirilmiş olduğunun tespit edildiği kaydedilmiştir.

Tehcir edilen Ermenilerden bazılarının evlerinin parti kulüplerine çevrilerek emval-i metruke mobilyalarıyla döşenmiş olduğu tespit edilmiştir.[243]

Mahkeme hükmünde ayrıca, Kastamonu Ermenilerinin, genel nüfus içinde sayılarının az olduğu ve "Tehcir Kanunu" hükümlerine istinaden tehcir edilmemeleri gerektiği belirtilmiştir. Mahkeme hükmüne istinaden, yerel vali Reşit Bey'in "Ben ellerimi kana bulamam" diyerek, bölgesindeki Ermenilerin tehcire uymadığında, Kastamonu sorumlu sekreter Hasan Fehmi'nin kendisini hemen görevinden azlederek, Atıf'ı vali tayin ettiği, bu sonuncusunun ise tehciri azimle uygulayarak trajik olaylara sebep olduğu belirtilmiştir.[244]

Dava hükmünde Ermeni katliamlarının, İttihat ve Terakki Partisi tarafından kurulmuş olan Teşkilat-ı Mahsusa tarafından gerçekleştirilmiş olup, parti sorumlu sekreterlerinin bu çalışmalara destek vererek kolaylaştırdıkları tüm delil ve kanıtlarla tespit edildiği belirtilmektedir.[245]

Parti sorumlu sekreterleri hakkında verilen hükme istinaden, sanıklardan Kastamonu sorumlu sekreteri Hasan Fehmi, Müslüman ahaliyi sürekli olarak Ermenilere karşı

242. **Dadrian V., Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 88.
243. *Takvîm-i Vekayi*, No 3772, 10 Şubat 1920, s. 3.
244. A.g.e., s. 4.
245. A.g.e.

kışkırttığı, şahsi inisiyatifiyle valiyi görevinden azlettiği, Ermenilere ait malları zimmetine geçirdiği, kendisi tarafından tayin edilen yeni vali Atıf'la birlikte Ermenilerin tehcirini gerçekleştirdiği için 10 yıl kürek cezasına çarptırılır.

Mahkeme hükmüne istinaden, Bolu Ermenilerinin sayısının az olmasına ve kanuna göre tehcire tabi olmamalarına rağmen, sanıklardan eski Bolu sorumlu sekreteri Mithat, halkı "Ermenileri istemiyoruz" diyerek gösteri yapmaları için kışkırtmıştır.

Daha sonra, yukarıda adı geçen sanık tarafından, tehcire karşı duran Bolu vali yardımcısı Ali Hilmi Bey de görevinden azledilmiştir.

Böylelikle, adı geçen sanık tehcirin uygulanmasına katkı sağlamıştır. Bu suçlardan ötürü, Bolu sorumlu sekreteri Mithat da mahkeme tarafından 10 yıl kürek cezasına çarptırılmıştır.

Sanıklardan Edirne delegesi Abdulgani, dava hükmüne istinaden, tehcir eylemi üzerinde büyük etki etmiş, silahlı çetelerle her yeri dolaşmış, Ermenilerin maddi varlıklarına el koyarak büyük zenginlik elde etmiştir. Dava hükmünde belirtildiği üzere, adı geçen sanığın Edirne'deki tehcirin bir gece içinde gerçekleştirilmiş ve sadece bir Ermeni kafilesi gönderilmiş olduğunu belirtmiş olmasına rağmen mahkeme, Edirne'ye yaptığı başvuru sonucunda, Edirne Ermenilerinin üç kafile halinde tehcir edilerek Der-Zor'a gönderildikleri bilgisine ulaşmıştır.

Edirne tehciri davası dâhilinde de Abdulgani'ye aynı suçlamayla dava açılmış olduğundan dolayı mahkeme, sanık hakkındaki hükmünü bu davanın kararına göre vermeye karar vermiştir.

Sorumlu sekreterlerle ilgili dava hükmüne istinaden, sanıklardan Manisa sorumlu sekreteri Avni Bey, bazı kişileri gayrihukuki olarak hapsetmekten dolayı 9 ay hapis cezasına çarptırılır.

Diğer sanıklar mahkeme tarafından beraat ettirilir.[246]

246. *Takvîm-i Vekayi*, No 3772, 10 Şubat 1920, s. 4-6.

BÖLGELERE GÖRE ERMENİ TEHCİR VE TAKTİL (KATLİAMLAR) DAVALARI VE BİREYSEL YARGILAMALAR

Ermeni katliamları tertipçilerinin sorumluluğu sorunu, İstanbul divan-ı harp mahkemelerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerine göre de yürütülmüştür.

Ana davalar da dâhil olmak üzere, Ermeni tehciri ve katliamları (tehcir ve taktil) suçlamasıyla yaklaşık 63 ayrı dava açılmıştır.

1919-1921 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu başkentinin dışında, farklı vilayetler ve sancaklarda da benzer davalar açılmış olmasına rağmen, burada değindiklerimiz, sadece İstanbul divan-ı harp mahkemelerinde görülen yargılamalardır.[247]

Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı vilayetleri ve sancaklarında yaşayan Ermenilerin tehcir ve katledilmesiyle ilgili davalar hakkındaki veriler, o dönemde İstanbul'da yayınlanan Osmanlıca, Ermenice, Fransızca, Yunanca ve İngilizce basında yer almıştır.[248]

Günlük gazetelerin birçoğu, divan-ı harp mahkemelerinin

247. **Dadrian V. , Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil", Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları, İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 149.

248. Sözü geçen yargılamalar konusunda bilgi veren tüm gazetelerin isimleriyle ilgili bk. **Kriker,** "Yozğati hayaspanutyan vaveragrakan patmutyunı" (*"Yozgat Ermenileri katliamının belgesel tarihi"), New York, 1980, s. 34 (Ermenice).*

duruşmalarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Bazı dergiler, sadece davaların önemli bölümlerini yayınlamıştır.

Ermenilerin tehciri ve toplu katliamları suçlamasıyla açılan davaların ilki, Yozgat davasıdır.

Yargılama (18 duruşma) 5 Şubat-7 Nisan 1919 tarihlerinde görülür. Kaderin bir cilvesi gibi, mahkeme binası olarak, 10 yıl önce Abdülhamit'in huzurunda törenle açılan Osmanlı Meclisi seçilmiştir.[249]

Sanıklar başlangıçta 3 kişiydi. Yozgat mutasarrıfı yardımcısı, Boğazlıyan kaymakamı Kemal, Yozgat jandarma birliği komutanı Tevfik ve Yozgat vakıflar müdürü eski görevlisi Feyyaz Ali.

17. duruşmada Feyyaz Ali'nin dosyası, ayrıca görülmek üzere ayrılır, fakat bu karar kâğıt üstünde kalır.[250] 8 Nisanda açıklanan dava hükmüne istinaden, sanıklardan Boğazlıyan kaymakamı Kemal idama,[251] jandarma komutanı Tevfik ise 15 yıl kürek cezasına mahkûm edilir.[252]

Yozgat davası duruşmaları esnasında, özellikle de 22 Şubat 1919 tarihli oturumda çok sayıda resmi belge ve bilhassa şifreli telgraflar okunmuş ve bu belgelerin gerçekliğinin tasdik edilmesi sonucunda Kemal, divan-ı harp tarafından idam cezasına mahkûm edilmiştir.[253]

249. **Piliposyan N., Kestekyan A. "(Kapents A.),** "Huşardzan Yozğattsineru" ("*Yozgatlılara anıt"*), Frezno, 1955, s. 405 (Ermenice).

250. Farklı bir bölgede bulunan davasının görüleceği mahkemede hazır bulunmak için hapisten salıverilen Feyyaz Ali, mahkeme yerine, Ankara'ya giderek, yeni kurulan meclise milletvekili seçilir, bk. **Dadrian V., Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil"*, s. 194.

251. Kemal'in, sadece hükümet tarafından kendisine verilen talimatları titizlikle yerine getirmiş olduğunu söyleyerek, suçunu kısmen kabul etttiğini belirtmek gerekir. Bk. Tehcir ve Taktil Muhakemesi, "*Alemdar*", 28 Mart 1919. Aynı argümanla, darağacına çıkmasının hemen öncesinde kendisini aklamaya çalışmıştır. Bk. **Kriker,** "Yozgat Ermenileri katliamının belgesel tarihi", s. 1.

252. *Takvîm-i Vekayi*, No 3617, 7 Ağustos 1919 s. 1-2.

253. **Kriker,** "*Yozgat Ermenileri katliamının belgesel tarihi*", s. 66.

Yozgat mutasarrıfı Cemal Bey, 12 Aralık 1918 tarihinde, soruşturma heyetine yazılı olarak verdiği ifadesinde, tehcir uygulamasına yerel polis teşkilatının da katılmış, Yozgat şehri ve çevre köylerden tehcir edilen Ermenilerin, polis, çeteler ve halk tarafından katledilmiş olduğunu bildirir.[254]

Bu davanın ilk duruşmasında (5 Şubat 1919), yerel 1800 kişilik Ermeni nüfustan sadece 80 kişinin hayatta kaldığı savcı tarafından kaydedilir.[255]

Yozgat davasının üçüncü duruşmasında, sanıklardan Kemal ve Tevfik'in, Yozgat Ermenilerinin katledilmesi için yerel halkın katılımını temin ve teşvik ettikleri tespit edilir.

Davacı avukatlarından (müddei şahsi) Levon Ferit "Kemal Bey, Ermeni fecâyiinin mahal-ı icrası olan 'Güller' nahiyesinde icra kılınan katliama gider iken 'Tiyatroya gidiyoruz' demiş ve Güller ahal-i islâmiyesinin hissiyât-ı taassubkârânelerini tehyic eder bir nutuk irad ederek fecâiye ora ahalisinin de iştirâkini temin ettiğini ve muztarib halkın enîn ve ıztırâbâtı karşısında mumaileyh nargile içmişti. Jandarma kumandanı Tevfik Bey de atına râkib olarak irad eylediği nutukta milletin de katliâma iştirâkini teşvik etmiş ve bizzat tüfek ile 3 kişi idam eylemişti",- der.[256]

Levon Ferit, aynı duruşmada "Mahall-i kıtâl olduğu iddia edilen Güller kariyesinde 6000 kişinin ziyâı oradan herbiri bir tarafından kesilen noksanü'l-uzv kalan ecsâdan bellidir. Heyet-i Tıbbiye muâyenesiyle tezâhür eder",- diye ifade eder.[257]

Aynı duruşmada, kanuna istinaden tehcire maruz kalmaması gereken Protestan Ermenilerin tehciri konusu da ortaya atılmıştır.

Davacı avukatlarından (müddei şahsi) Hayk "Kemal Beye protestan olduğundan bahs ile tehcire tabi tutulmaması is-

254. A.g.e., s. 125.

255. "Turkerun açkkapukı. Dahiçneri datel kı dzevatsnen hayeri ambastanelu hamar" ("Türklerin göz boyamacılığı, Ermenileri suçlamak için cellâtları yargılar gibi yapıyorlar"), "*Çakatamart*", 7 Şubat 1919 (Ermenice).

256. Yozgat'tan 12 saat uzaklıkta bulunan nahiye.

257. "Tarihi Muhakeme", "*Alemdar*", 10 Şubat 1919.

tirhamında bulunan vâlidesinin mumaileyhin "Bence hep birdir, protestan katolik, hep Ermenidir ve gidecekler dediğini arzetti",- der.

11 Şubat 1919 tarihinde görülen dördüncü duruşmada konuşan Artin "...Ermenilerin sekizer sekizer bağlanarak Yozgat haricine sevk olunduklarını ve Ermeniler üzerinde bulunan zîkıymet eşya ve nakit ve evrak-ı nakdiyenin alındığını, gasbın Osman Paşa Tekkesi civarında kadınların sarhoş edildiklerini ve Güller kariyesine muvâsallata Yozgat mutasarrıf vekili Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey'in 500 atlı çete ile vürûd eylediğini, Ermenileri teslim alarak akşam saat 12'den sonra muvâsalat edilince papaza vadelerinin takarrüb eylediğinden âdet-i âyinin icrâ edilmesi lüzumunun ihtar olunduğunu ve evvelâ papazın idam edildiğini, bilahare Kemal Bey'in düdük çalarak idam edenlere hitap ile: "Siz kesmesini bilmiyorsunuz" diye teşvikatta bulunduğunu, bunun üzerine çetelerin her önüne geleni şiddetle kesmeye başladıklarını ve vâlidesinin de kesileceğini anlayarak kendisinin firar ile Kayseri'ye gittiğini beyan etti",[258]- diye belirtir.

Aynı duruşmada, şahit olarak ifade veren, eski Yozgat mebusu Şakir Bey, Ermeni katliamlarını durdurması için yerel yöneticiye şahsen başvurduğu, fakat netice alamadığını bildirir.[259]

Yozgat davasının, 12 Şubat 1919 tarihli duruşmasında verilen ifadelerden özellikle Ermeni şahit Öjeni Varvaryan'ın, zorla din değiştirme olaylarıyla ilgili ifadeleri belirtmeye layıktır: "...böylece Osman Paşa Tekkesine getirildiğini, orada Yoz-

258. A.g.e.

259. A.g.e. 2/15 Mart 1915 tarihli bir gizli talimatnameye istinaden, yabancı uyruklu Ermeniler de Der Zor'a tehcir edilecekti, bk. **Avagyan A.**, "Osmanyan Turkiayum otarahpatak ev vataroğc hayeri teğahanman khndri veraberyal (turkakan arkhivi mek pastatğti himan vra) *("1915'te Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı uyruklu ve hasta Ermenilerin tehciriyle ilgili (Türkiye arşivlerinden bir belgeye istinaden)")*, Banber Hayastani Arkhivneri, sayı 2 (106), Yerevan, 2005, s. 194-197 (Ermenice).

gatlı polis Numan Efendi ile işte buradaki Feyyaz Bey'in bulunduğunu, bunların paralarını aldıklarını ve Fener'e gönderdiklerini, gece kendisiyle bir iki kızı daha 'sizi Müslüman edeceğiz, burada oturunuz' diye alıkoyduklarını dedi. (Öjeni Varvaryan'a göre-M.A.) diğerleri 50-60 araba kadar oldu ve onları götürdüler. O gün bu Kemal Bey de orada idi. Elinde kılıç bulunduğu halde yanlarına geldiğini ve adamlarına 'eğer siz bunların hepsini iyice öldürmezseniz ben sizi öldürürüm. Anamız bizi bugün için doğurmadı mı!? Haydi, ne duruyorsunuz, yürüyünüz, kesiniz, altı yaşından yetmiş yaşına kadar hepsini kesiniz!' dediğini, orada gözünün önünde ekin biçer gibi bütün insanları kestiklerini, kendisini kesmek için validesinin kucağından aldıklarını, başına vurduklarını, kesilenlerin ceplerini boşalttıklarını, akşamüzeri kendilerini doğruca kaymakamlığa götürdüklerini, bu kaymakam Kemal Bey'in orada bizzat bir kere daha dövdüğünü ve kendi eliyle eteğinde bulunan bir liraya kadar parasını aldığını ve öldürmek için maiyetine emir verdiğini fakat meiyetindekiler kendisini kaçırarak Pul köyüne götürdüklerini, orada Adıgüzel namında bir jandarma alıp İncirli köyüne götürdüğünü, orada Ahmed Onbaşı kendisini evinde altı ay alıkoyduğunu ve kapatıldığı bir ahırdan firar ettiğini söyledi".[260]

"Savcının, katliamdan nasıl kurtulduğu sorusuna Öjeni, İslam'ı kabul ederek kurtulmuş olduğunu belirtir".[261]

Aynı duruşmada söz alan şahit Azniv İbranosyan, divan-ı harbe verdiği ifadesinde, yaklaşık 860 hane gayrimüslimin tehcire uğradığı, kendisinin de onların içinde olduğunu, bir kısmının Taşpınar'a gönderilerek, orada katledildiği, sanık Kemal Bey'in ise caniliklerinden dolayı "kasap kaymakam" lakabı elde etmiş olduğunu belirtir.[262]

15 Şubat 1919 tarihinde görülen 6. duruşmada şahit Isdepan, önce Güller, ardından da Elekçiler'e sürülen Ermenilerin,

260. Tarihî Muhakeme, "*Alemdar*", 12 Şubat 1919.
261. A.g.e.
262. Tarihî Muhakeme, "*Alemdar*", 13 Şubat 1919.

yerel köylüler tarafından balta, kazma ve oraklarla katledilmiş olduğunu belirtir.[263] Tüm köyünün katledildiğini belirten şahit, sanıkların bu katliama şahsen katılmış olduklarını açıklar.[264]

Bayan Annik de aynı duruşmada, Ermeni katliamlarını kanıtlayan ifadeler vererek, birinci ve ikinci kafilelerden erkeklerin, üçüncüsünden ise güzel kadınların seçilerek, kalan Ermenilerin katledildiğini belirtir.[265]

18 Şubat 1919'de görülen 7. duruşmada söz alan şahitlerden, Ankara 15. Kolordu Komutanı, Miralay Halil Recai "Binbaşı Şahap Bey'e[266] yollanan bir şifreli telgrafta, Boğazlıyan'da, 2-300 Ermeni'nin imha edilmiş olduğu yazılmaktaydı",- diye ifade verir.[267]

"Halil Recai –Ermeniler'in katline dâ'ir Boğazlıyan'dan telgraf aldınız mı diye bana Tedkîk-i Seyyi'ât Komisyonu'nda da sordular. Zann edersem, Şahâb Bey böyle bir telgraf almış, bu da iki, üç yüz Ermeni'nin imhâsına dâ'irmiş. Telgraf bende değildir. Kayseri'den Ankara'ya böyle bir telgraf çekilmiş olacak.

Müddeî-i 'Umûmî –Şahâb Bey ma'iyyet-i 'aliyyelerinde iken cihet-i 'askeriyyenin böyle tehcîr mesâ'iliyle iştigâline sebeb nedir?

Halil Recai –Ben onu bilemem. Bana böyle bir telgraf geldi, ben de Başkumandanlık'a verdim. Şahâb Bey'den esbâbını sormadım. Çünkü bana sorulmamıştı. (…)

Müddeî-i 'Umûmî –Şahâb Bey, ma'lûmâtı kimden almış?

Halil Recai –Boğazlıyan'dan almış".[268]

Aynı duruşmada dinlenen, Rum asıllı şahit Hıristaki Andreyadis şu tanıklıkta bulur: "331 (1915-M.A.) Temmuz 24 Cum'a Sabahı emir geldi. Cemâl Bey[269] tehcîre başladı. İlk

263. A.g.e.
264. A.g.e.
265. Katl ve Tehcîr Da'vâsı, "*Memleket*", 16 Şubat 1919.
266. A.g.e.
265. A.g.e.
268. Şahap Bey, Kayseri 15. Kolordu komutanı olmuştur.
269. Tarihî Muhakeme, "*Alemdar*", 19 Şubat 1919.

partisi ertesi gün Sivas'a sevk olundu. İkincisi de Sivas'a gönderildi. Üçüncü parti Kayseri'ye sevk edildi. O esnâda İttihâd ve Terakki Murahhası[270] Ermeni imhâsı için şifâhî emirler verdi. Cemâl Bey buna râzı olmadı. Çorum'a gitti. İşittik ki 'azl edilmiş, yerine Kemâl Bey geldi. Yalnız Boğazlıyan Ermenileri'nin imhâ edildiğini duyduk. (...)

Bunun üzerine halkı ikişer ikişer, Bağlıca ve Bezlihân civârına götürmüşler. Etrâfı bataklıklı bir ağıla doldurmuşlar ve oradan çıkarıp üçer, beşer imhâ etmişler. Kaçıp saklananları meydâna çıkarmak için İslâm olanlar kurtulacak dedikleri halde, çıkınca onları da öldürmüşler".[271]

22 Şubat 1919 tarihinde görülen Yozgat davasının 9. Duruşmasında mahkeme reisi Hayret Paşa'nın ricasıyla, mahkeme kâtibi tarafından bazı şifreli telgraflar okunur. Bir telgrafta Boğazlıyan'da 1500 Ermeninin katledilmiş olduğu, 207 numaralı telgrafta ise Boğazlıyan civarındaki kasabalarda 360 Ermeninin öldürüldüğü yazılmıştı.[272]

5 Mart 1919'da görülen, aynı davanın 10. Duruşmasında şahit olarak dinlenen Tokat mutasarrıfı, Ermeni katliamlarının herkes tarafından bilinen bir olgu olduğunu belirtir.[273]

Aynı oturumda, şahit olarak dinlenen Mülkiyye Müfettişi Nedim Bey, aldığı duyumlara göre tehcir edilen 140 kişiden oluşan bir Ermeni kafilesinin, geceleyin bir ahıra kapatılarak tümünün sopalarla öldürüldüğünü anlatır. Şahidin anlattıklarına göre bazı köylerden tehcir edilen Ermeniler, yolda çetelerin saldırısına uğramıştır.[274]

Bu duruşmada da dinlenen Şahap Bey, Boğazlıyan tehciri esnasında cinayet ve yolsuzlukların meydana gelmiş olduğunu belirtir.

270. Katl ve Tehcîr Da'vâsı, "*Memleket*", 19 Şubat 1919.

271. Yozgat mutasarrıfı.

272. Necati Bey, Yozgat İttihat ve Terakki Partisi delegesi olmuştur.

273. Katl ve Tehcîr Da'vâsı, "*Memleket*", 19 Şubat 1919.

274. Katl ve Tehcîr Da'vâsı, "*Memleket*", 23 Şubat 1919. Bu duruşmada okunan diğer şifreli telgrafla ilgili bk. **Kriker,** "*Yozgat Ermenileri katliamının belgesel tarihi*", s. 61.

Sunulan iki ifadeden biri jandarma tarafından verilmiş olup, 36 Ermeni'den 11'inin çeteler tarafından, diğerlerinin ise daha sonra katledildiği belirtilmekte, üzerinde "gizli" ibaresi olan diğer telgraf ise Boğazlıyan tehciriyle ilgilidir.[275]

Yozgat yargılamaları esnasında, Ermeni kafilelerini gözetmek niyetiyle devlet tarafından gönderilen görevlilerin de yerel halkı Ermenilere karşı kışkırtmış olduğu belirlenmiştir. Böylece, 24 Mart 1919 tarihli duruşmada, savcı Haralambo Efendi, sanık Kemal'e, Ermeni kafilelerinin gözetimiyle görevli olarak gönderilmiş olan Abdullah'ın neden halk arasında karışıklık çıkarttığını sorar.

Savcının kanaatine nazaran, devlet görevlilerinin mevcudiyeti şartlarında, devlet tarafından benzer şahısların gönderilmesinin, özel bir gaye güdülmüş olduğunu göstermektedir.[276]

Sanık Kemal Bey, ön soruşturma esnasında verdiği ifadede, astlarına, tehcirle ilgili emirlerin bir kısmını okuduktan sonra yakma emri vermiş olduğunu belirtir.

24 Mart 1919 tarihli duruşmada bu konuyla ilgili Kemal'e soru sorulmuştur. Kemal Bey, kendi verdiği ifadeyi inkâr etmeyi denemişse de, savcı Haralambo Efendi tarafından bu olgu tasdik edilmiştir.[277]

Aynı duruşmada, Yozgat dini önderinin (müftüsünün) vermiş olduğu ön soruşturma ifadesinde, Kemal'in müftü tarafından uyarıldığı, onun ise "Sen hükümetten merhametli misin?" dediği, mahkeme reisi tarafından belirtilir.[278]

Aynı duruşmada sanıklar, devlet tarafından gönderilmiş olan emirlere atıfta bulunarak, kendilerini aklamaya çalışır.

Duruşmalarda vermiş oldukları ifadelere göre, Ermeni kafilelerinin varlığını sürdürmesi için devlet tarafından yardım verilmemiş olduğu belirtilir.[279]

275. Katl ve Tehcîr Da'vâsı, "*Memleket*", 6 Mart 1919.
276. Katl ve Tehcîr Da'vâsı, "*Memleket*", 7 Mart 1919.
277. A.g.e.
278. Divan-ı Harb'de Tehcîr Muhakemesi Başladı, "*Alemdar*", 25 Mart 1919.
279. A.g.e.

Yozgat davasının 27 Mart 1919 tarihli duruşmasında, sanıklardan Kemal Bey aynı argümanla kendisini aklamaya çalışır.[280]

Aynı oturumda mahkemeye ifade veren, İngiltere vatandaşı Albay Mehmet Bey, baltalar ve bıçaklarla Ermenilerin öldürüldüğünü gözleriyle görmüş olduğunu belirtir.[281] Mehmet Bey'in belirttiğine göre Ermeniler, Karakuş Vadisi'nde katledilmiştir.[282]

Aynı 27 Mart 1919 duruşmasında ifade veren Üsküdar mutasarrıfı Mehmet Ali Bey, Ermeni katliamlarına devlet görevlileri ile yerel halkın katılımını olası, fakat bunun sadece hükümet tarafından verilmiş olan gizli talimatlar doğrultusunda gerçekleştirilmiş olabileceğini belirtir.[283]

Aynı duruşmada, Tevfik'in imzasını taşıyan ve özellikle "Ermenilerin kökünü kazımak gerekir" ifadesinin bulunduğu bir rapor okunur.[284]

Trabzon davası (20 duruşma), 26 Mart-20 Mayıs 1919 arasında görülür. Mahkemenin hükmü 22 Mayısta açıklanır.

Davada hazır bulunan sanıklar 7 kişidir. Mustafa Nuri, Mehmet Ali, Yusuf Rıza, kaymakam Talat, Ali Saib, Niyazi ve Nuri.

Trabzon yargılamasının 16. Duruşmasında Yusuf Rıza'nın dosyası ayrılır ve İttihat ve Terakki Partisi merkez komitesi üyelerinin davasıyla birlikte daha sonra görülür.

Trabzon yargılamasında, Trabzon valisi Cemal Azmi ve parti sorumlu sekreteri Nail Bey'in dosyaları da gıyabında görülerek, ikisi de gıyaplarında ölüme mahkûm edilir. Mehmet Ali 10, Mustafa ile Nuri ise birer yıl hapis cezasına çarptırılır.[285]

280. A.g.e.
281. A.g.e.
282. Tehcîr ve Taktil Muhakemesi, "*Alemdar*", 28 Mart 1919.
283. A.g.e.
284. Katl ve Tehcîr Da'vâsı, "*Memleket*", 28 Mart 1919.
285. Tehcîr ve Taktil Muhakemesi, "*Alemdar*", 28 Mart 1919.

Mahkeme heyeti, Niyazi ve Talat'ın suçunu ispat eden kanıtları görmezden gelerek, ikisini de beraat ettirir,[286] sağlık müfettişi Ali Saib'in sorgulanması ise, "kesin suç emareleri olmadığından dolayı" düşürülür.

Ali Saib'in, Ermeni çocuklarını öldürmenin haricinde, Bayan Aslanyan'ın mücevherlerini zimmetine geçirmekten yargılandığını belirtmek gerekir. Ali Saib'e isnat edilen suçlardan biri de, hastanede, Vardan adında bir Rus vatandaşı Ermeni gencini zehirlemesiydi.[287]

Daha sonra, Trabzon Kızılay (Hilal-i Ahmer) hastanesinde gazla ve daha başka şekillerle Ermenileri zehirlemiş olma suçlamasıyla, kendisine karşı ayrı bir dava açılır.[288]

1920 yılının Ekim ayında, Trabzon Vilayeti Yomra Sancağı'ndaki Ermenilerin tehcir ve katledilmesiyle ilgili dava sonuçlanır.[289] Bu davanın sanıkları arasında Yüzbaşı Tevfik, Asteğmen Salim ve İstanbullu Muhlis vardı.

Basında yer bulan verilere istinaden Tevfik, 10 yıl kürek cezasına çarptırılır. Diğer sanıkların mahkemesi devam eder.

286. "Petk e hayerun armatı çortsınel" ıser e ambastanyal Tevfik" ("Sanık Tevfik, -Ermenilerin kökünü kazımak gerekir,- demiş"), "*Çakatamart*", 28 Mart, 1919, No 115 (1936) (Ermenice).

287. *Takvîm-i Vekayi*, No 3616, 6 Ağustos 1919, s. 1-3.

288. Örneğin, Trabzon yargılamasının 26 Nisan 1919 tarihli duruşmasında, Niyazi'nin emval-ı metrukeyi zimmetine geçirdiğine dair Trabzonlu Murat'ın yazılı ifadesi okunur. Bk. Divan-ı Harb-i Örfi'de Trabzon Tehcîr ve Taktil Muhakemesi, "*Alemdar*", 27 Nisan, 1919.

289. Rus vatandaşı Vardan, 40 Ermeni parti yandaşı ve aydınlarıyla birlikte Trabzon'da denize atılır, fakat iyi bir yüzücü olan Vardan, bağlı ellerine rağmen yüzerek kıyıya ulaşmayı başarır. Bu durum, Ermenilerin katledilmesini yöneten polisleri o denli şaşırtır ki, Vardan'ı öldürmeyip, Kızılay hastanesine götürmeye karar verirler. Lakin 7 Nisan 1919 tarihli duruşmada ifade vermiş olan Fransa vatandaşı Vitali'nin sözlerine göre Vardan, burada Ali Saip tarafından zehirlenerek öldürülür. Bk. Trabzon Tehcir ve Taktil Muhâkemesi, "*Alemdar*", 8 Nisan, 1919. Ali Saip tarafından Trabzon hastanesinde gerçekleştirilen zehirleme olaylarıyla ilgili Tigran Nardiyan, Bayan Mannik, Trabzon istinat mahkemesi başkanı Hilmi ve daha başka tanıklar tarafından verilen ifadelere rağmen mahkeme, zehirleme olaylarıyla ilgili Ali Saip'e karşı verilen ifadeleri "yeterli" görmemiştir.

Yomra davasının hükmünde Tevfik'in, 15 Haziran 1915 tarihinde, Trabzon valisi Cemal Azmi'den tehcirle ilgili, 19 noktadan oluşan bir talimatname almış olduğu belirtilir. Yomra Sancağı davası esnasında dinlenen şahitlerin büyük bir kısmı, Ermenilerin kayıklara bindirilip, Karadeniz'de boğulduğu konusunda ifade veren üst düzey Türk memurlardan oluşmaktaydı.[290]

Trabzon sanıklarından Ali Saib'in ayrı tutulan davası 8-21 Aralık 1919 tarihleri arasında görülür. Ali Saib, Trabzon Kızılay hastanesinde gaz ve daha başka metotlarla Ermenileri zehirlemekle suçlanmaktaydı.[291]

Bu yargılama esnasında dinlenen şahitler, aldıkları bilgilere istinaden sanığın morfinle Ermeni çocukları zehirleyip, çuvallara doldurarak öldürmüş olduğunu belirtir.

Dahası, daha davanın ilk duruşmasında (8 Temmuz 1919) Doktor Ziya Bey, sanık aleyhine ifade vererek Ali Saib'in, çocukları şırıngayla öldürüp, çuvallara doldurarak, imha ettiğini belirtir.

Tüm bu ifadelere rağmen sanık, belirtilen suçlamaların görgü şahitleri bulunmadığından dolayı, mahkeme tarafından beraat ettirilir.[292]

Doktor Ali Saib'in beraatı, suç eylemini doğrulayan kanıt ve şahitlere rağmen, sanığın mahkeme tarafından beraat ettirilme örneklerinden biridir.

Ali Saib'in, Trabzon valisi Cemal Azmi'nin emriyle gerçekleştirmiş olduğu zehirlemeler ve cinayetler hakkında S. Aknuni, M. Kuşakçıyan ve daha başka Ermeni araştırmacılar da çalışmalarında belirtmektedir.

Örneğin Ali Saib, Aknuni tarafından çocuk katili olarak anılmakta,[293] Kuşakçıyan'ın belirttiğine göre ise, Trabzon

290. **Akçam T.**, *Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?,* İstanbul, 2002, s. 90.

291. A.g.e., s. 91.

292. **Dadrian V. , Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 179.

293. **Akçam T.**, *Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?,* s. 90.

Rum metropolitinin çabalarıyla toplanan 600 yetim Ermeni çocuğu, yetimhaneye yerleştirme bahanesiyle metropolitin elinden alınıp, çocuklardan 150 tanesi Doktor Ali Saib tarafından şahsen zehirlenmiş, kalanlar ise, kayıkçıbaşı Bayraktaroğlu Rahmi tarafından çuvallara doldurularak, denizde boğdurulmuştur.[294]

Bunun dışında, Trabzon Vilayeti tehcir ve katliamları soruşturması için hazırlanan iddianamede, Ali Saib'in "çocukları küfe ile nakl gibi hem-fiil olanların harekât-ı cinâyâtkârânesine muâvenette bulunması hasebiyle" suçlu bulunması gerektiği belirtilmektedir.[295]

Zehirleme olaylarıyla ilgili ise, savcı Feridun tarafından hazırlanan iddianamede, cesetlere otopsi yapılarak, zehrin nevinin tespit edilmesi önerilmekteydi.[296]

Trabzon hastanesinde Ermenilerin zehirlenmiş olmasıyla ilgili, 1921 Ocağında Doktor Avni'ye karşı açılan davanın seyriyle ilgili basında veriler bulunmamaktadır.[297]

Trabzon duruşmaları esnasında dinlenen şahitler sayesinde, bu bölgede gerçekleşen katliam, zehirleme ve boğma uygulamalarının, merkezi hükümetten talimat alan Trabzon valisi Cemal Azmi tarafından yönetilmiş olduğu tespit edilmiştir.[298]

Ermeni katliamlarının düzenleyicilerinden büyük bir kısmının henüz tutuklanmamış olduğu ve Ermeni kanı akıtmış

294. **Dadrian V. , Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 168.

295. **Akuni S.,** "Milion mı hayeru cardi patmutyunı" "Bir milyon Ermeni'nin katledilmesinin tarihi", İstanbul, 1920, s. 179 (Ermenice).

296. **Kuşakçıyan M.**, "Trapizoni ev Samsoni nahangneru teğahanutyunn u carderı" ("Trabzon ve Samsun vilayetleri tehcir ve katliamları"), Gersam Aharonyan ("Zartonk" gazetesi baş redaktörü), "Soykırımın anı kitabı (1915-1965)", Beyrut, Atlas matbaası, 1965, s. 472 (Ermenice). Trabzon sağlık müfettişi Ali Saib tarafından Ermeni çocuklarının zehirlenmesiyle ilgili, bk. ayrıca, **Kirakosyan C.**, "Yeritturkerı patmutyan datastani arac" (*"İttihatçılar, tarih yargısı karşısında"),* cilt II, Yerevan, 1983, s. 216 (Ermenice).

297. Trabzon Taktil ve Tehciri. İddianamenin Kıraatı, *"Alemdar"*, 16 Nisan, 1919.

298. A.g.e.

binlerce katilin serbestçe dolaştığı, duruşmalar esnasında sanıklar tarafından açıkça belirtilir.

Örneğin, sanıklardan Niyazi, Trabzon davasının 26 Mart 1919 tarihli duruşmasında "Binlerce katil serbestçe ortalıkta gezinirken, her vilayette birer araştırma komisyonu kurarak, bizim gibi masumları yargılamak sizin için daha kolay",- demiştir.[299]

Bu yargılamada, Ermeni kafilelerinin yollarda katliama uğraması ve denizde boğma olayları konularında ifadeler verilmiştir.

Özellikle 1 Nisan 1919 tarihinde görülen duruşmada ifade veren şahitlerden Nevaret'in anlatımlarına istinaden, Ermeni kafilelerini "korumak" niyetiyle tayin edilmiş olan 50 jandarmanın, sakat ve güçsüz binlerce kişiyi yolda katletmiş olduğu, çuvallara doldurdukları çocukları ise nehirlerde boğdukları öğrenilmiştir.[300]

Davanın 3 Nisan 1919 tarihli duruşmasında okunan şahit Siranuş'un yazılı ifadesine göre İttihat ve Terakki Partisi'nin bazı üyeleri tarafından, tüm Ermeni erkeklerin katledilmiş olduğu belirtilmektedir.[301]

Aynı duruşmada dinlenen bir diğer kadın şahidin ifadesine göre, Kumkale'ye gönderilme bahanesiyle tutuklanan erkeklerin bir kısmı Cemal Azmi'nin talimatıyla kurşunlanarak, kalanı ise boğularak öldürülmüştür.[302]

Şahit, Rusya vatandaşı Vardan'ın hastanede zehirlenmiş olduğu, Ermeni çocuklarının bir kısmının Değirmendere yönüne gönderilmiş, kalanların ise Niyazi'nin komutasında kayıklarla açıldıktan sonra denize atılmış olduğunu belirtir.[303]

299. **Dadrian V. , Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 183.

300. İttihatçı hükümet tarafından Ermeni Soykırımı'na karar verilmesiyle ilgili bk. **Safrastyan R.**, "Osmanyan kaysrutyun. Tseğaspanutyan tsragri tsagumnabanutyunı" *("Osmanlı İmparatorluğu, Soykırım programının kökeni (1876-1920)"), Erivan, 2009, s. 168-189 (Ermenice).*

301. Trabzon Tehcîri, "*Alemdar*", 27 Mart 1919.

302. Divan-ı Harb-i Örfi'de Trabzon Tehcîr Muhakemesi, "*Alemdar*", 2 Nisan 1919.

303. Divan-ı Harb-i Örfi: Trabzon Taktil ve Tehcîr Muhâkemesi, *"Alemdar"*, 4 Nisan 1919.

Aynı oturumda söz alan, sanıklardan kaymakam Talat, "Bu işin çok gizli olmasından dolayı" şahidin bu önemli kararlardan haberdar olmasıyla ilgili hayretini gizleyemez.[304]

Davanın 7 Nisan 1919 tarihli duruşmasında dinlenen Fransız vatandaşı şahit Vitali'nin ifadesine göre Trabzon'dan yaklaşık 18.000 Ermeni tehcir edilmiştir.[305]

Bu duruşmada ifadesine başvurulan şahit, Ermeni çocuklarının fiçılara doldurularak denize atıldığını kendi gözleriyle görmüş olduğunu belirtir. Vitali'nin belirttiğine göre, bu masum çocukların cesetleri denizin dalgalarıyla bazen karaya vurmaktaydı. Kıyıya vuran çocukların cesetlerini toplayarak, boyunlarına birer haç astıktan sonra gömen bir Rum kadın, yerel yöneticiler tarafından şüpheli olarak kabul edilmiş, yöneticilerin emriyle toprak açılarak, çocukların cesetleri çıkartılmış, Rum kadın ise, yaptığından dolayı tutuklanarak işkence görmüştür.[306]

8 Nisan 1919 tarihinde görülen duruşmada dinlenen Fransız asıllı şahit Perloran, Trabzon tehcirinin 5 günde, mahalle-mahalle gerçekleştirilmiş ve Ermenilerin, şehir sınırları dışına çıkar çıkmaz soyulmuş olduğunu belirtir.[307]

12 Nisan 1919 duruşmasında şahit olarak dinlenen jandarma üsteğmeni, Ermeni tehcirinden sorumlu komutan Münib'in devlet borçları dairesi Trabzon şubesi görevlisinden edindiği bilgiye göre, Ermenilerin mavnalara doldurulup, denize atılarak boğulmuş olduklarını belirtmiştir.[308]

19 Nisan 1919 tarihli duruşmada şahit Verjin Odabaşyan (Nayile),[309] "Ermeniler tehcir edildikten sonra 30-40 kadar, 2-3 aylık ve 2-4 yaşlarında çocuğu Amerikan okuluna doldur-

304. A.g.e.
305. A.g.e.
306. A.g.e.
307. Trabzon Tehcîr ve Taktil Muhâkemesi, *"Alemdar"*, 8 Nisan 1919.
308. "Manukner koğovnerov tsovı kı tapvin" ("Çocuklar, sepetlerle denize dökülür"), "*Çakatamart*", 8 Nisan 1919, No 124 (1945) (Ermenice).
309. Trabzon Tehcîr ve Taktil Muhâkemesi, "*Alemdar*", 9 Nisan 1919.

dular ve beni de onlara gözetmen tayin ettiler. Bu kırk bebeğe günde iki kutu süt veriyorlardı, bu yüzden de birçoğu açlıktan öldü. Günün birinde Doktor Ali Saib geldi ve "Ben bunlardan kurtulmanın çaresini biliyorum",- diyerek, hemen iki küfe getirtti ve bebekleri hamsi balığı gibi üst üste istifleyerek, götürüp denize atmalarını emretti. Daha 2-3 kişi dolmuşken, aç ve dermansız bebeklerin ağlayış ve sızlayışına dayanamayarak oradan uzaklaştım" der.[310]

"Cakatamart" gazetesinin haklı olarak hayret ettiği gibi, mahkeme başkanı tarafından bu ifadeyle ilgili "Çocukları denize dökmeye ne gerek vardı, açlıktan öldüremezler miydi?", diye garip bir karşı argüman ileri sürülmüştür.[311]

Bu davada şahit olarak ifadeleri alınan üst düzey memurlardan Van eski valisi Nazım Bey ve Osmanlı İmparatorluğu bahriye nazırı Avni Paşa'yı özellikle belirtmek gerekir.

Van valisi, 30 Nisan 1919 tarihli duruşmada verdiği ifadesinde, Cemal Azmi tarafından ifa edilen zorbalıklar ile Nuri ve Mehmet Ali beyler tarafından bir Ermeni kadını ve çocuklarının boğdurulduğunu belirtir. Nazım Bey'e istinaden, yaşlı 18 Ermeni de Ordu kaymakamı Faik'in emriyle denizde boğdurulmuştur.[312]

Aynı oturumda ifade veren Trabzon temyiz mahkemesi başkanı ve emval-ı metruke komisyonu üyesi Hilmi Bey, tehcir edilen Ermenilerin yollarda imha edildiği ve denizde boğdurulmuş olduğunu belirtir.[313]

Aynı duruşmada, mahkeme reisi "feci olaylara" yerel savcının müdahale etmesi gerektiğini vurguladığında, şahit Hilmi Bey, savcının müdahale etme imkânı olmadığını belirtir.[314]

310. Divan-ı Harb-i Örfi'de Trabzon Tehcîri Muhakemesi, "*Alemdar*", 13 Nisan 1919.

311. "Tsıtsker tğaner khamsi dzuki pes stif ırats tsovı kı tapen" ("Kundaktaki çocuklar hamsi balığı gibi istiflenerek denize atılmış"), "*Çakatamart*", 20 Nisan 1919, No 135 (1956) (Ermenice).

312. A.g.e.

313. Trabzon Tehcîr Muhâkemesi, "*Alemdar*", 1 Mayıs 1919.

314. "*Joğovurdi Dzayni*" ("Halkın sesi"), İstanbul, 1 Mayıs 1919, No 77-168 (Ermenice).

Trabzon askeri sevkiyat komisyonu başkanı Ethem de aynı gün, Ermenilerin mavnacıbaşı Yahya tarafından boğdurulmuş olduğunu belirtir.[315]

5 Mayıs 1919 tarihli duruşmada, bahriye nazırı Avni Paşa'nın, Ermenilerin katledilmesi niyetiyle Cemal Azmi tarafından özel çeteler kurulduğu ve Ermeni doktorlar ve sağlık personelini öldürttüğü konusundaki yazılı ifadesi okunur.[316]

Trabzon davası esnasında yer bulan bir diğer ilginç ifade, Kafkasya'dan göç etmiş olan Müslüman ve Hıristiyan Gürcülerin Ermeni katliamlarına katılmasıyla ilgili olmuştur.

"Joğovurdi Dzaynı" (Halkın Sesi) gazetesine istinaden, Trabzon davasının 14. Duruşmasında (5 Mayıs 1919) okunan, bahriye nazırı Avni Paşa'nın ifadesine göre, Kafkasya'dan Trabzon'a göç etmiş olan Hıristiyan ve Müslüman Gürcülerden oluşturulan ve "Légion Géorgienne" (Gürcü lejyonu) olarak anılan özel birlik tarafından, Ermeni kafilelerine saldırılar gerçekleştirilmiştir.[317]

Aynı duruşmada ifade veren Hüseyin'in sözlerine göre, Ermenileri katletmek amacıyla, Trabzon başgardiyanı Süleyman tarafından çeteler oluşturulmuş, Ordu kaymakamı Faik ise, 2 mavna dolusu kadın ve çocuğun denizde boğdurulması emrini vermiştir.

Şahidin belirttiğine göre, Samsun'a götürülme bahanesiyle mavnalara bindirilen bu insanların cesetleri ertesi günü kıyıyı doldurmuştu.[318] Lazistan, Canik ve Trabzon bölgeleri soruş-

315. A.g.e.

316. A.g.e.

317. Enver'in taraftarlarından Yahya Kâhya, daha sonra milliyetçi hareketin önde gelen isimlerinden biri olur. Bir diğer önde gelen milliyetçi olan Topal Osman tarafından, Mustafa Kemal'in direktifiyle öldürülür. Bk. A. Avakyan, Çerkesskii faktor v Osmanskoi imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX-pervaya çetvert XX vv.), Yerevan, izd. "Gitutyun", 2001, s. 344-345. *(A. Avakyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Çerkes faktörü (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği), Yerevan, "Gidutyun", 2001, s. 344-345.)*

318. "*Joğovurdi Dzaynı*" ("Halkın Sesi"), 1 Mayıs 1919, No 77-168 (Ermenice).

turmalarıyla görevli adliye müfettişi Kenan, Ermeniler ve Rumların denizde boğdurularak yok edildikleriyle ilgili vermiş olduğu ifadede, bu olayların failinin, valinin kendisi olduğunu belirtir.[319]

13 Mayıs 1919 tarihinde görülen davada dinlenen, Teşkilat-ı Mahsusa yöneticilerinden Alman Yarbay Ştange'nin (Stange) emirerliği ve tercümanlığını yapmış olan süvari teğmeni Harun Bey, hastanede Ermenilerin zehirlenmesi ve Samsun ile çevresindeki Ermenilerin yok edilmesiyle ilgili duyumlara sahip olduğunu belirtmiştir.[320]

"Alemdar" gazetesinin 16 Nisan 1919 tarihinde yayınlanan, Trabzon Ermenilerinin tehciri ile katliamlarıyla ilgili iddianamede, belirtilen vilayette gerçekleştirilmiş olan korkunç katliamların sistematik karaktere sahip olduğu vurgulanmaktaydı:

"Trabzon Ermenilerin tehciri hakkında İttihat ve Terakki hükümet-i merkeziyesince ittihaz olunan mukarrerâtın Trabzon vilayeti merkeziyle mülhak kurâsında tatbik ve icrası sırasında: Evvela Ermeni zükûrunun ve onu müteakib muâmelât-ı tehciriyenin kendilerine de teşmil edilen nisvân ve sıbyânın tayin edilen mahallere sevkleri esnasında bunların bir kısmını Değirmendere cihetlerinde bîrahmâne katl, sıbyan ve nisvânını kayıklara bilirkâb deniz açıklarında denize atarak boğmak suretiyle telef, bir kısmını Hilal-i Ahmer Hastahanesinde tedavi maksadıyla suver-i muhtelife ile tesmim, bunu müteakib emvâl, nukud, mücevherât vesair zî-kıyem eşyalarını yağma eylemek gibi bütün âlem-i beşeriyetin bir lanet ve nefretle yâd edeceği fezayih ve ef'âl-i cinâiyeye ictisâr eylemekle müttehem elyevm hal-i firarda bulunan Trabzon Valisi Cemal Azmi ve murahhas Nail ve hâzır-ı bilmeclis bulunan Mehmet Ali, Mustafa, Niyazi, Nuri ve rüfeka-yı sairesi bu azîm kitali vücuda getirmek hususunda her birerlerinin

319. "Yerku "mavuna" kin u tığa tsovı kı tapen" ("İki mavna kadın ve çocuk denize dökülür"), "*Halkın sesi*", 6 Mayıs 1919, No 81-172 (Ermenice).

320. A.g.e.

derece-i dahl ve iştirâkleri tayin-i cezaya esas olacaktır. Evvel-i emirde bunların tedkiki lâzime-i kanuniyedendir. Cemal Azmi, murahhas Nail Beyler kimlerdir? Bunlar devlet ve hükümet memuru olmayıp devletin hasbe't-tesadüf zimâm-ı umûrunu dokuz sene evvel her nasılsa ellerine geçirerek her birerleri bilistiklâl veya bir diğerine muâvenet suretiyle bil-iştirâk envâ-i mezâlim, kıtal, irtikâbât, suistimâlât-ı mütevâliye ile hükümet-i seniyyeyi bugünkü vaz'-ı hazîne düşüren tahribkâr ellerden, vahşi zihniyetlerden müteşekkil İttihat ve Terakki denilen haydut çetesinin Trabzon mümessil-i cinâî-lerindirler".[321]

"(...) Hiç şübhesiz ki âlem-i insaniyeti dilhûn ve müteessir eden bu cinayetlere az çok kitabda meşgul olmuş bütün feyz ve rifatını müktesebât-ı ilmiyyesinden bekleyen insanlar iştirak edemezdi. (...)".[322]

Büyükdere veya Boğaziçi davası,[323] 23 Mart-24 Mayıs 1919 tarihleri arasında görülür. Sanıklar, Büyükdere polis şefi Abdülkerim, Büyükdere'de yaşayan tüccar Selanikli Refik Hıfzı Bey ve muhtar Celal Efendi'den oluşmaktaydı. 6 Mayıs 1919 tarihli oturumda, Hafiz Mahmut adlı bir sanık daha eklenir.

Mahkemenin hükmü 24 Mayıs 1919 tarihinde okunur. Buna göre Abdülkerim 1, Refik ise 2 yıl hapse mahkûm olur. Diğer sanıklar beraat eder.[324]

Mamuret-ül Aziz veya Harput davası, 28 Temmuz 1919-10 Ocak 1920 tarihine kadar sürer. Bu dava Harput eski valisi Sabit, İttihat ve Terakki Partisi merkez komitesi üyesi Bahaettin Şakir, parti delegesi Resneli Nazım, Harput eski kaymakamı Asım, Harput eski mebusları Saffet ve Hacı Sait, Dersim mebusu Mehmet Nuri ve Mamuret-ül Aziz eski maarif müdürü Ferit'e karşı açılmıştı.

321. Trabzon Taktil ve Tehcîri. İddianamenin Kıraatı, "*Alemdar*", 16 Nisan 1919.

322. A.g.e.

323. Basında Yeniköy veya Tarabya tehciri olarak da geçmektedir.

324. *Takvîm-i Vekayi*, No 3618, 9 Ağustos 1919, s. 1-2.

Harput Ermenilerinin tehciri ve katledilmeleriyle ilgili iddianamede, firari Bahaettin Şakir ve Resneli Nazım beylerin 1915 yılında, daha başka yerlerde olduğu gibi, Harput Vilayeti'nde de Ermenileri tehcir edip, Dersim Kürtleri ile çevre köylerin Müslüman halkını silahlandırarak, tüm Ermenileri tehcir yolunda katletmiş olduğu belirtilmekteydi. İddianameye istinaden, Harput kaymakamı Asım, hapiste bulunan Ermenileri işkencelerle öldürmüş olduğu, Harput mebusu Saffet'in Ermeni sürgünleri gruplar halinde toplayarak muhafızlara onlara ateş etme emri verdiği, vali Sabit'in, Ermenilere ait malların intihaline izin verdiği, Dersim mebusu Mehmet Nuri'nin ise Molovank Köyü Ermenilerinin tehciri esnasında, Ermenileri katletmeleri için jandarmaları kışkırtmış olduğu belirtilmekteydi.[325]

Harput davasının 20 Ağustos 1919 tarihli duruşmasında, Süryani asıllı Jorjio ifade verir. Bu şahidin belirttiğine göre Harput tehciri esnasında tüm yerel Hıristiyanlar hapse atılıp, işkenceden geçirilmiş, ardından da gruplar halinde tehcir edilmişlerdir.[326]

Harput tehciri ve katliamları davasının hükmü 13 Ocak 1920 tarihinde okunur. Bu hükme göre Bahaettin Şakir gıyabında idama, Resneli Nazım ise gıyabında 15 yıl kürek cezasına mahkûm edilir.

Kalan sanıklar, mahkeme tarafından beraat ettirilir.[327]

Hâlbuki bazı Ermeniler tarafından soygun suçlamasıyla dava açılmış olduğundan savcı, Mehmet Nuri'nin Harput'a gönderilmesini talep etmekteydi. Lakin sanığın avukatı, İstanbul'da görülen davanın tehcir ve katliam suçlamasıyla olduğu, Harput'ta açılanın ise mülkü zimmetine geçirmekten dolayı olduğundan, bu iki davanın birbirleriyle birleştirilemeyeceğini

325. *Çakatamart"*, 31 Temmuz 1919, No 220 (2041) (Ermenice).

326. "Kharberdi cardararnerun datavarutyuni" ("Harput katliamcılarının yargılanması"), "*Çakatamart"*, 21 Ağustos 1919 (Ermenice).

327. *Takvîm-i Vekayi,* No 3771, 9 Şubat 1919, s. 3-6.

öne sürmüş, askeri mahkeme ise savcının talebini reddederek, Mehmet Nuri'yi serbest bırakmıştır.[328]

Bayburt davası, 15 Mart-4 Temmuz 1920 tarihleri arasında görülür. Bu dava, Urfa eski kaymakamı Behramzade Nusret ve Pire Mehmet olarak anılan Teğmen Mehmet Necati'ye karşı açılır. Mehmet Necati, soruşturma esnasında firarda bulunmaktaydı.

Mahkeme hükmüne göre iki sanık da ölüm cezasına çarptırılır. Bayburt davasının hükmü "Takvim-i Vekâi" gazetesinde yayınlanmamış, sadece mahkeme hükmünün sultan tarafından onaylanması yer bulmuştur. Bu davanın "Tercüman-ı Hakikat" gazetesinin 5 Ağustos 1920 tarihli nüshasında yayınlanan hükmü, Haykazn G. Ğazaryan tarafından Ermeniceye çevrilerek yayınlanmıştır.

Bayburt davasının hükmünde, Ermeni katliamları emrinin, İttihat ve Terakki Partisi'nin merkez komitesi tarafından verilerek, özel ulaklar vasıtasıyla bölgelere ulaştırılmış olduğu bir kere daha vurgulanmaktadır.[329]

Bayburt dava hükmünde, sanığın 20.000 Ermeni'nin katledilmesini organize ederek, mükâfat olarak görevinin yükseltilmiş olduğu belirtilmektedir.[330]

"Çakatamart" gazetesine göre, Bayburt Ermenilerinin tehcir ve katliamlarının Nusret ve Mehmet Necati tarafından düzenlenmiş olduğu bazı şahitlerin ifadeleriyle tespit edilmiştir.

Yerel polisler ve jandarmalar tarafından, Nusret'in emriyle bir gecede dayak ve zorbalıkla toplanan Bayburt Ermenilerinin, en vahşi şartlar altında tehcir edilmesinin ardından, Ermenilerin evleri aranarak, tüm mal varlıklarına el konur. Ermeniler, tehcir yolunda gruplara bölünerek, hemen hepsi katledilir.

150 Ermeni çocuğu, Nusret tarafından Binbaşı Hanı olarak

328. "Kharberdi cardararnerun datı" ("Harput katliamcılarının davası"), *Vercin Lur* ("Son Haber"), 30 Ekim 1919 (Ermenice).

329. **Ğazaryan H.**, "Tseğaspan turkı" ("Soykırımcı Türk"), Beyrut, 1968, s. 298 (Ermenice).

330. A.g.e.

anılan yere doldurulur ve herkesin, istediği çocuğu alıp gitmesine izin verilir.[331]

Behramzade Nusret, 5 Ağustos 1920 tarihinde, İstanbul'un Beyazıt meydanında idam edilir.[332]

Bayburt Sancağı ve çevre yerleşimlerinin tehcirinden dolayı, yerel kaymakam Yusuf Ziya da suçlanmış, davası ayrı olarak Ocak 1920'de başlanmış ve Şubatta, sanığın beraatıyla son bulmuştur.[333]

Erzincan davası, "tehcir esnasında Ermenilerin katledilmesi ve imhası" ve mal varlıklarının intihali suçlamasıyla açılır.[334]

Erzincan tehciri ve katliamları davasının başlangıç aşamasında Erzincan eski kaymakamı Memduh, jandarma komutanı ile otel sahibi Hafız Abdullah Avni,[335] Erzincan eski mebusu Halet, Hacı Vahitzade Rıza, Dersim aşiret reislerinden Kırmo Yusuf, jandarma çavuşu Arslan ve Danzik Nahiyesi müdürü aşiret reisi Kâko yargı takibatına alınır.[336]

Lakin sultanın hükmü onaylamasında görüldüğü gibi Hacı Vahitzade Rıza, dava süresinde vefat etmiş olduğundan, ona karşı açılan dava düşer, Erzincan kaymakamı Memduh ise Malta'ya sürgün edildiğinden dolayı dosyası, daha sonra görülmek üzere ayrılır.

Erzincan davası hükmüne göre, sivil ceza kanununun 170. ve askeri ceza kanununun 171. Maddelerine istinaden, Erzincan mebusu Sağırzade Halit, çete reisi Kırmo Yusuf ve Erzincan jandarma çavuşu Arslan gıyaplarında ölüm cezasına çarptırılır.

Erzincan jandarma komutanı Hafız Abdullah Avni huzu-

331. "Baberdi hayots cardararı kakhvetsav" ("Bayburt Ermenilerinin katliamcısı asıldı"), *"Çakatamart"*, 6 Ağustos 1920, No 521 (2342) (Ermenice).

332. *"Alemdar"*, 6 Ağustos 1919.

333. **Dadrian V. , Akçam T.,** *"Tehcir ve Taktil"*, s. 179.

334. Mahkûmiyet, "*Takvîm-i Vekayi"*, N 3917, 31 Temmuz 1920.

335. Hafız Abdullah Avni, İttihatçıların Edirne delegesi Abdülgâni'nin kardeşidir, bk. "Yerzınkayi cardararı kakhağan hanvats" ("Erzincan katliamcısı darağacına çıkarıldı"), "*Çakatamart"*, 30 Temmuz 1920 (Ermenice).

336. Mahkumiyet, "*Takvîm-i Vekayi*", N 3917, 31 Temmuz 1920.

runda yapılan soruşturma sonucunda, Abdullah Avni ölüm cezasına çarptırılır ve hüküm 22 Temmuz 1920 tarihinde, İstanbul'un Beyazıt meydanında infaz edilir.[337]

İdam esnasında boynundan asılı olan yaftada, Erzincan Ermenilerinin katli ve imhasını tertiplemek suçundan ölüme mahkûm edildiği yazılır.[338]

Çatalca posta ve telgraf müdürü Osman Nuri'nin davası 4 Ağustos 1919 tarihinde başlar. Sanık, Ermeni tehciri ve katliamlarıyla ilgili belgeleri yakmakla suçlanmaktaydı.[339]

Savcı, sanığın belgeleri üstünün emriyle yakmış olduğundan dolayı, ikinci duruşmada sanığın serbest bırakılmasını mahkemeden talep eder.[340]

Çatalca İttihat ve Terakki Partisi sorumlu sekreteri Cemal Oğuz ve Yüzbaşı Nurettin'e karşı, İstanbul'dan Çankırı'ya tehcir edilen Ermenilerin katledilmesi suçlamasıyla dava açılır.

Cemal Oğuz, aynı zamanda parti sorumlu sekreterleri davasının sanıkları arasında da bulunmaktaydı. Dosyası, sorumlu sekreterler davasının on ikinci duruşmasında (29 Aralık 1919) "hastalık" nedeniyle ayrılarak 27 Ocak 1920 tarihinden itibaren ayrı bir dava olarak ele alınır.

Mahkemenin hükmü 8 Şubat 1920 tarihinde okunur ve Cemal Oğuz Ermeni Doktor Çilingiryan ve 4 arkadaşlarının öldürülmesinden sorumlu kabul edilir. Mahkemenin hükmüne göre Cemal Oğuz, 5 yıl ve 4 ay, firari sanık Nurettin ise 6 yıl ve 8 ay kürek cezasına çarptırılır.[341]

Nahiye yöneticilerinin[342] davası, Derbent Nahiyesi yöneti-

337. Bir Caninin İdamı, "*Peyâm-ı Sabah*", 30 Temmuz, 1336 (1920).

338. "Erzincan katliamcısı darağacına çıkarıldı", "*Çakatamart*", 30 Temmuz 1920 (Ermenice).

339. "*Joğovurd*" ("Halk") siyasi ve toplumsal gazete, İstanbul, 6 Ağustos 1919, No 7 (253) (Ermenice).

340. "*Halk*", 7 Ağustos 1919, No 8 (254) (Ermenice).

341. **Dadrian V., Akçam T.**, *"Tehcir ve Taktil"*, s. 160-161.

342. Basında, İzmit, Bahçecik veya Derbent yargılaması olarak da geçmektedir.

cisi Vecihi, Bahçecik Nahiyesi yöneticisi Ali Şuuri, İzmit (Nikomedia) eski hapishane müdürü İbrahim ve arkadaşlarına karşı "yağma, soygun, tehcir ve rüşvet" suçlamasıyla açılır.

Toplam 6 sanığın yargılandığı bu dava, 27 Kasım 1919 tarihinde başlar. 3 Aralık 1919 tarihli oturumda şahit çavuş Süleyman, hapishane müdürü İbrahim'e karşı ayrıntılı bir şekilde verdiği ifadede İbrahim'in, silah bulma bahanesiyle Ermenileri bir okulda toplayarak, silahları olmadığını söyleyen herkesi dövdüğünü belirtmiştir.

Dayağa mahkûm ettiği ilk kişi ise Ermeni rahip olmuştur.[343] Adapazarı eşrafının önde gelen isimlerinden, İttihat ve Terakki Partisi sorumlu sekreteri Hamit Bey'in davasında da, eski hapishane müdürü İbrahim Bey'in suçlarını kanıtlayan ifadelerin kayda geçmiş olduğunu eklemek gerekir.

Sanık Hamit, 6 Ağustos 1919 tarihli duruşmasında, tehcir esnasında Adapazarı'nda bulunduğunu ve o dönemde "silah bulma" niyetiyle hapishane müdürü İbrahim'in İstanbul'dan gelerek, Ermenileri kilisede toplayıp, sopayla silah toplamaya başladığını belirtmiştir.[344]

Nahiye yöneticilerinin davasının, 7 Aralık 1919 tarihinde görülen dördüncü duruşmasında, Ermenilerin haricinde, Türk şahitler de sanıkların suçlu oldukları yönünde ifade vererek, hapishane müdürü İbrahim ile Bahçecik Nahiyesi yöneticisi Ali Şuuri'nin, Ermenileri işkenceye tabi tutarak, mal varlıklarını zimmetlerine geçirdiklerini belirtmişlerdir.[345]

İzmit Ermenilerinin tehciri ve katliamı sorumlularının davası, 1920'nin Mart başında gerçekleşir. İzmit davasının hükmüne istinaden, hapishane eski müdürü İbrahim, 15 yıl kürek cezasına mahkûm olur ve rütbesi düşürülür, Faik çavuş 3 buçuk yıl hapis cezasına, Ali Şuuri 1, Vecihi 2, Ahmet çavuş ve Hasan ise dörder ay hapis cezası ile yirmişer değnek vu-

343. **Dadrian V. , Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 165.

344. Divan-ı Harp'te Hamid Bey'in Muhakemesi, *"Tasvir-i Efkâr"*, 7 Ağustos 1919.

345. **Dadrian V., Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil"*, s. 165.

ruşuna çarptırılır. Sanıklardan Süleyman çavuş, Hacı Halit ve Salih beraat eder.[346]

Adapazarı eşrafından, İttihat ve Terakki Partisi sorumlu sekreteri Hamit Bey'in davasının ilk duruşması 4 Ağustos 1919 tarihinde gerçekleşir. Hamit Bey'e karşı, Adapazarı Ermenilerinin tehciri ve mal varlığının yağması suçlamasıyla dava açılmıştı.

Adapazarı kaymakamı Recai Nüzhet Bey, bu dava bağlamında önemli beyanatlarda bulunur ve gerçekleştirdiği soruşturma neticesinde, Hamit ve daha başkalarının, tehditle Ermenilerin mal varlığını zimmetlerine geçirmiş olduklarını tespit ettiğini belirtir. Nüzhet'in belirttiğine göre, konuyla ilgili, İngiliz komutanlığı tercümanı ve 130'dan fazla Ermeni'den şikâyetler almıştır.[347]

Kaymakam Recai Nüzhet'in, sanığın suçunu kesinleştiren ifadesine rağmen savcı, 16 Şubat 1920 tarihinde görülen davanın son oturumunda sanığın beraat ettirilmesini talep eder ve Hamit mahkeme tarafından beraat ettirilir.[348]

Amasya davası, Amasya mutasarrıfı Sırrı, jandarma bölük komutanı Tevfik ve Amasya'nın önde gelen eşrafından Hasan'a karşı açılır.

O dönemde yayınlanan gazetelere istinaden, bu dava çerçevesinde, farklı sanıkların davaları da gıyaplarında ele alınır.

Mahkeme heyetinin değişimlerinden dolayı Amasya davası uzun sürer ve sanıkların beraatıyla sonuçlanır.[349]

Der Zor'daki Ermeni katliamlarıyla ilgili İstanbul olağanüstü mahkemelerinde üç farklı dava yürütülür.

Bunlardan ilki, Der Zor polis müdürü Mustafa Ökkeş'e karşı açılır ve dava 20 Ocak 1921 tarihinde başlatılır.

346. "İzmiti cardararnerun patjavciri" ("İzmit katliamcılarının ceza hükmü"), "*Çakatamart*", 2 Mayıs 1920, No 392 (2213) (Ermenice).

347. "*Çakatamart*", 15 Agustos 1919, No 233 (2054) (Ermenice).

348. **Dadrian V. , Akçam T.**, *"Tehcir ve Taktil"*, s. 168.

349. A.g.e., s. 169.

Aynı yılın Mart ayında sanık, "isnat edilen suçlamaların tespit edilemediğinden dolayı" beraat ettirilir.[350]

Der Zor'da düzenlenen Ermeni katliamlarının diğer davası, firari Der Zor eski mutasarrıfı Salih Zeki'ye karşı açılır.[351]

Hayli kısa süren bu davanın neticesinde sanık, gıyabında ölüm cezasına çarptırılır.

28 Nisan 1920 tarihinde verilen hükümde yargılama esnasında ifadesi alınan çok sayıda şahitlerin söylediklerine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinden Der Zor Sancağı'na tehcir edilen çok sayıda Ermeni, yeniden tehcir edilme bahanesiyle, şahsen Zeki tarafından toplanan haydutlardan oluşturulan atlı ve yayan çeteler vasıtasıyla daha başka bölgelere sürülerek, bu çeteler sanığın talimatı ve huzurunda Ermenilere saldırıp, yanlarındaki para ve eşyalarını soyarak, birçoğunu vahşi bir şekilde öldürüp, Habur Nehri kıyısında imha etmişlerdir" diye vurgulanmaktaydı.[352]

Der Zor'da düzenlenen Ermeni katliamlarıyla ilgili üçüncü dava, komiser İbrahim'e karşı açılmıştır. 27 Şubat 1921 tarihinde başlayan bu davanın akıbetiyle ilgili basında veriler bulunamamıştır.[353]

Edirne (Adrianapolis) Ermenilerinin tehciri suçlamasıyla, parti sorumlu sekreterleri yargılaması esnasında yargılanan Edirne müfettişi Abdülgâni,[354] vakıflar müdürlüğü amiri

350. A.g.e., s. 170.

351. Der Zor yöneticisi Salih Zeki tarafından gerçekleştirilen cinayetlerle ilgili veriler, İttihat ve Terakki Partisi üyeleri iddianamesinde de geçmektedir, bk. *Takvîm-i Vekayi,* No 3540, 5 Mayıs 1919, s. 6. Der Zor'daki Ermenilerin toplu imhasının Zeki tarafından düzenlenmiş olduğu, **Aram Andonyan**'ın "*Büyük Cürüm*" kitabında ayrıntılı bir şekilde betimlenmektedir, bk. Aram Andonyan, "Mets vociri" (*"Büyük Cürüm"*), Boston, 1921, s. 105-112 (Ermenice).

352. **Dadrian V., Akçam T.**, *"Tehcir ve Taktil"*, s. 715-716.

353. A.g.e., s. 180.

354. Abdülgâni, İttihat ve Terakki Partisi sorumlu sekreterleri davasında suçlu olarak hüküm giymiş olmasına rağmen, dosyası Edirne yargılanmasına eklenmiş ve hüküm bu açıdan verilmiştir, bk. *Takvîm-i Vekayi*, No 3772, 10 Şubat 1920, s. 6.

Sadrettin, tarım işleri müdürü Avni, Rıfat ve Hayrullah hakkında da dava açılmıştır.

Sanıkların arasında bulunan Servet, yargılama süresinde vefat ettiğinden dolayı, davası düşmüştür. Bu davanın son oturumu 1 Ocak 1921 tarihinde gerçekleşir. Dava, Edirne müfettişi Abdülgâni de dâhil olmak üzere, tüm sanıkların beraatıyla sonuçlandırılır.

Hâlbuki parti sorumlu sekreterleri hükmüne istinaden Abdülgâni, tehcir işlemi üzerinde önemli oranda etkili olmuş, silahlı birliklerle her yeri dolaşmış, Ermenilerin paralarına el koymuş ve önemli derecede zenginlik elde etmişti.[355]

Eğin (Akın) Ermenilerinin tehciriyle ilgili, 1921 yılında iki farklı yargı süreci başlatılır.

Bunlardan birincisi Mehmetoğlu İbrahim, ikincisi ise Kasap Mustafa'yla ilgiliydi. İki dava da hemen-hemen aynı zaman süresinde görülür ve iki sanık da beraat ettirilir.[356]

Giritli Necati Efendi'nin yargılanmasına, 13 Temmuz 1919 tarihinde başlanır. İttihat ve Terakki Partisi üyesi Necati, Diyarbakır bölgesinde düzenlenen Ermeni katliamlarına katılmak ve Teşkilat-ı Mahsusa'ya üye olmakla suçlanmaktaydı.[357] Sanık, beraat ettirilerek, serbest bırakılır.[358]

Harput kaymakamı Asım Bey'in davası, 30 Aralık 1920 tarihinde başlayarak, 1921 yılının Mart sonlarında, sanığın beraatıyla nihayetlenir.[359]

Karamürsel tehciri esnasında Ermenilerin mal varlığının soyulması suçlamasıyla Rıfat, firari hapishane müdürü İbrahim,[360] Karamürselli Ali, acenta İsmail ve imam Selahattin'e karşı 20 Ocak 1920 tarihinde dava açılır.

355. **Dadrian V., Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 171.

356. *Takvîm-i Vekayi*, No 3772, 10 Şubat 1920, s. 5-6.

357. Harput Vilayeti, Eğin Sancağı, günümüzde Kemaliye olarak geçmektedir.

358. **Dadrian V., Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 171-172.

359. **Akçam T.**, *Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?*, s. 92.

360. **Dadrian V., Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 171-172.

Sanıklardan Rıfat, Malta'ya sürgün edilen canilerin arasında bulunduğundan dolayı, dosyası ayrılır. Mahkemede hazır bulunan tüm sanıklar mahkeme tarafından beraat ettirilir.[361]

Kiğı Ermenilerinin tehciri ve katliamlarıyla ilgili İstanbul divan-ı harp mahkemelerinde iki farklı dava süreci işletilir.

Birinci dava, Hagop adında bir Ermeni'yi öldürmek suçlamasıyla, Timur Bin İsmail'e karşı yürütülür. 28 Şubat 1921 tarihinde görülen son oturumda sanıklar, şahitlerin ifadelerinde var olan çelişkiler ve yeterli miktarda kanıt olmaması sebebiyle beraat ettirilir.[362]

Kiğı Ermenilerinin tehciri esnasında işlenen cürümlerle ilgili Demir ve Zilel Dursun'a karşı da yargılama başlatılır. Davanın son celsesinde (6 Mart 1921) Zelil Dursun beraat ettirilir, Demir'e verilen cezayla ilgili ise basından bilgi edinmek mümkün olmamıştır.[363]

Musul eski genel komutanı Nevzat'ın davası 8 Nisan 1919 tarihinde başlatılır.

Birinci oturumda okunan soruşturma komisyonunun raporuna istinaden sanıklar, Musul'daki Ermeni sürgünlerin mal varlığını soymak, bin kişiden oluşan bir Ermeni kafilesini katletmek ve Musul'da çok sayıda Ermeni'yi öldürmekle suçlanmaktaydı.[364]

Nevzat'ın tahkikatı esnasında, sanığın tehcir edilen Ermenilerden madeni paralar gasp etmesiyle ilgili ifadeler kayda geçirilir.

Musul belediye başkanı danışmanı Çerkez Bekir'in ifadesine göre Nevzat, Ermenilere ait tüm dükkânları kapattırıp, sahiplerini çöle sürerek katlettirmiştir.

361. A.g.e., s. 173.

362. Hapishane müdürü İbrahim'in dosyası, gıyabında nahiye yöneticileri veya İzmit davası esnasında da görülmüş, sanık bunun sonucunda 15 yıl kürek cezasına mahkûm olmuştur, bk. "İzmit katliamcıları hükmü", *"Çakatamart"*, 2 Mart 1920, No 392 (2213).

363. **Dadrian V. , Akçam T.**, *"Tehcir ve Taktil"*, s. 174.

364. A.g.e.

22 Nisan 1919 tarihli oturumda bazı tanıklar, sanığın türlü şekillerde halka baskı yaptığı ifadesini vermişlerdir.[365]

26 Nisan 1919 tarihli duruşmada okunan, İstanbul gümrük müdürlüğü istatistik dairesi sekreterlerinden Cemal'in yazılı ifadesine göre "Ermeni kadınlar, tüm gece boyunca dayağa maruz kalmışlardır".

Nevzat, 28 Mayıs 1919 tarihinde Malta'ya sürgün edilen sanıklardan olduğundan dolayı, davası ertelenir ve tekrar devam edilmez. Adı geçen sanık, 6 Eylül 1921 tarihinde sürgün yerinden firar etmiştir.[366]

Musul'da, Ermenilere yönelik gerçekleştirilen şiddet olaylarıyla ilgili, Yüzbaşı Ferit ve Zekeriya'ya karşı da 2 Haziran 1919 tarihinde dava açılmıştır.

Sanıklardan Zekeriya, dava süresinde firarda bulunduğundan dolayı gıyaben yargılanmıştır. İki sanık da beraat ettirilir.[367]

Musul tehciriyle ilgili, Musul mebusu Fevzi'ye karşı da açılan dava, 30 Ocak 1920 tarihinde sanığın beraatıyla neticelenir.[368]

20 Ocak 1921 tarihinde başlayan Sivas ve Koçhisar Ermenilerinin tehciri ve katliyle ilgili dava sürecinde Koçhisar Sancağı eski kaymakamı Nabi, Sivas jandarma komutanı, Yüzbaşı Ali Şefik ve tüccar Ballızade Ömer Rauf yargılanır. 1 Şubat 1921 tarihinde okunan hüküm doğrultusunda, tüm sanıklar beraat eder.[369]

Ermenilerin tehciri işlemine katılması suçlamasıyla Suriye vali yardımcısı Tevfik'e karşı açılan dava 24 Şubat 1921 tarihinde, sanığın 6 ay hapis cezası almasıyla sonuçlanır.[370]

365. A.g.e., s. 174-175.

366. "İttihati yeğernerun mek gortsikı Paterazmakan atyanin arcev" ("İttihatçıların cürümlerinin bir aleti divan-ı harp önünde"), *"Çakatamart"*, 9 Nisan 1919 (Ermenice).

367. "Nevzati datavarutyunı" ("Nevzat'ın davası"), *"Çakatamart"*, 23 Nisan 1919, No 136 (1957) (Ermenice).

368. **Dadrian V., Akçam T.**, *"Tehcir ve Taktil"*, s. 175-177.

369. A.g.e., s. 178.

370. A.g.e.

Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde Ermenilerin tehciri ve katledilmesiyle ilgili 1919-1921 yıllarında vilayet ile sancak yöneticileri ile bazı şahıslara karşı İstanbul divan-ı harp mahkemelerinde açılan davaların sonuçlarıyla ilgili basında yayınlanan veri bulunmamaktadır.[371]

Bu gibi davalardan Bilecik,[372] Çanakkale, Diyarbakır, Giresun, Kastamonu, Kırkkilise, Konya, Muş ve Yalova yargılamalarını sayabiliriz.[373]

Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerindeki Ermenilerin tehciri ve katliamı konusundaki davalarla ilgili şöyle bir sistematik belirlemek mümkündür.

İlk yargılamalarda mahkeme, sanıklar hakkında nispeten sert cezalar uygularken, daha sonraki davalarda, sanıkların beraat ettirilmesi olaylarının çoğaldığını görmek mümkündür.

Bu açıdan, haliyle, ülkede milliyetçi hareketin gelişmesi ve yenilmiş olmakla ilgili ruh halinin üzerinden atılmış olması önemli bir rol oynamıştır.

Zamanın basını da başlangıç aşamasında var olan ve 1919 yılı başlarında, Osmanlı gazeteleri tarafından "tarihi" olarak adlandırılan yargılamalara yönelik büyük ilgiyi zaman içinde kaybeder.

Basının ilgisinin azalması, sadece Kemalistlerin olası zaferiyle ilgili olmayıp, 23 Nisan 1920 tarihli kararla, Ermeni tehciri ve katliamlarının yargılanmalarıyla ilgili davaların ka-

371. Kemalist güçlerin İstanbul'a girmesinden sonra mahkeme dosyalarına el konulur. Bu dosyaların daha sonraki kaderi hakkından bilgi bulunmamaktadır. Bazı verilere göre, Türk silahlı Kuvvetleri Genel Kurmay Başkanlığı'nın (ATASE) kapalı ve gizli arşivinde, araştırmacılara kapalı olarak saklanmaktadır.

372. Bilecik Ermenileri katliamı suçlamasıyla tutuklanmış olan, ünlü Türk yazarı Orhan Kemal'in babası Abdülkadir Kemal, *"Alemdar"* gazetesinde, Ermenilerin tehciri ve katledilmesiyle ilgili anılarını yayınlayan Hasan Amca'yı (Çerkez Hasan) tutukevinden tehdit etmiştir. Hasan Amca, bu tehdit üzerine anılarının yayınlanmasına son vermiştir, bk. Hasan Amca, "Tehcir ve İmha (tehcirin gerçek yüzü)", s. 14-15.

373. **Dadrian V. , Akçam T.**, "*Tehcir ve Taktil*", s. 179-183.

palı kapılar ardında sürdürülüp, basın ve toplumun, davaların gidişatından haberdar olamamasıyla da ilgiliydi.

Yukarıda belirtilen, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde gerçekleşen Ermeni tehciri ve katliamları suçlamasıyla görülen yargılamalar arasından özellikle, Ermenilerin tehcir ve yok edilmesinin hükümetten talimat almış yerel yöneticiler tarafından düzenlenip, koordine edilmesiyle ilgili yargılama süresince en çok ifadenin ve kanıtların sunulmuş olduğu, ilk görülen Yozgat ve Trabzon davaları önemlidir.

Bunun haricinde, bu davalar esnasında ifade vermiş olan tanıklar, büyük oranda Türkler ve diğer milletlere ait Müslümanlar olup, Türk tarihçi ve diplomat Bilâl Şimşir[374] ve Türk resmi tarihi temsilcisi Ferudun Ata'nın[375] belirtmiş olduğu gibi "sadece Ermeniler" olmamıştır.[376]

Dahası, Trabzon davası esnasında sanıklara karşı ifade vermiş olan kişiler arasında, Van eski valisi Nazım, Erzurum eski valisi Tahsin, bahriye nazırı Avni, adliye müfettişi Kenan, Trabzon ve Lazistan orduları kurmay başkanı Albay Muhtar, Teğmen Ahmet ve benzer şahsiyetler bulunmaktadır.[377]

Sonuç olarak, 1919-1921 yılları arasında İstanbul divan-ı harp mahkemelerinde, Ermenilerin tehcir ve katledilmesi suçlamasıyla 63 farklı dava görülür.

374. **Şimşir B.**, *Malta Sürgünleri*, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1985.

375. **Ata F.**, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları*, Ankara, 2005.

376. Trabzon yargılamaları esnasında Fransız şahitler de dinlenmiştir, bk. Trabzon Tehcîr ve Taktil Muhâkemesi, *"Alemdar"*, 8 Nisan 1919. Trabzon Tehcir ve Taktil Muhâkemesi, "*Alemdar*", 9 Nisan 1919.

377. Vaagn Dadryan, Obzor materialov turetskovo voennovo tribunala po obvineniyu v Genotside armyan: kharakter i znaçimosts çetıyrekh osnovnıykh serii sudebnovo razbiratselstva, "Genotsid-prestuplenie protiv çeloveçestva" (Matereialıy pervovo Moskovskovo Mejdunarodnovo Simpoziuma 18-19 aprelya 1995 g.), Otv. redaktor: akademik NAN Respubliki Armeniya V. A. Mikaelyan, Moskva, 1997, s. 33-34. *(Vahagn Dadıryan, Türk askeri mahkemesinin, Ermeni Soykırımı suçunu araştırma materyalleri: dört ana davanın niteliği ve önemi, "Soykırım-insanlığa karşı suç" (18-19 Nisan 1995 Birinci Moskova Uluslararası Sempozyumu Materyalleri), Sorumlu redaktör: Bilimler Milli Akademisi Ermenistan Cumhuriyeti V. A. Mikayelyan, Moskova, 1997, s. 33-34.)*

Ermenilerin katledilmesiyle ilgili soruşturmanın bölge-bölge ele alınması, fiili olarak uygun olmakla birlikte, söz konusu olan cürüm aynı olduğundan dolayı, nazari açıdan tüm bu davalar bir tek yargılamayla ele alınıp, tek bir genel hüküm verilebilirdi.

Zamanın basınında da, tek bir yargılama yapılması konusunda önerilerin yer bulmuş olduğu enteresandır. Örneğin "Alemdar" gazetesi redaktörü Refi Cevat Ulunay, 28 Mart 1919 tarihinde yayınladığı "Tehcir ve Taktil Muhâkemleri" makalesinde "Muhâkemenin Yozgat'a ait kısmı bitecek, ondan sonra Trabzon meselesi başlayacak, bir müddet de o devam edecek, ondan sonra Diyarbakır ilahiri!.. Memalik'i Osmaniye'nin hemen hemen çok vilâyâtında tehcir ve taktil vuku bulduğu cihetle bunun tamamiyle arkası ne zaman alınabileceği artık düşünülsün.

O halde buna akli, kanuni ve mantıki bir çare-i hal bulmak icab eder. Bu çare-i hal mevcuddur. Daha doğrusu bunu çare-i hal olarak değil, şimdiye kadar takib edilmesi lazım gelen yegâne tarik-i kanunî olmak üzere kabul ediyoruz.

Tehcir ve taktil meselesi umumi bir meseledir. Bunu hukuk-ı şahsiyye davası şeklinde telakki etmeyi doğru bulmuyoruz. Eğer tehcir ve taktil mesâilini muhâkeme eden divan'ı harb işi uzatmakla bir takım hafâyâ ve esrâra vukuf kesb edileceğini ümid ediyorsa bu nokta-ı nazarı da tenkid edebiliriz. Çünkü tehcir ve taktil mesâili üzerlerinde fazla oynanmaya lüzum görülmeyen mevzulardır. Bunlar öyle cürümlerdir ki hem malum, hem müsbet ve hem meşhûddur. Bunun için ayrı ayrı tedkikat ve tahkikat hiç de lüzum görmüyoruz. Tehcir ve taktil mesâilinden dolayı tahkikat-ı lâzime süratle yapıldıktan sonra, hukuk-ı umumiye davası gibi muhakeme edilmeli, umumi bir hükümle mesele hall ü fasl olunmalı idi ve böyle olması icab ederdi" der.[378]

Hâlbuki Ermeni katliamlarını düzenleyenlerin yargıla-

378. *Refi Cevad*, Tehcîr ve Taktil Muhakemeleri, "*Alemdar*", 28 Mart 1919.

malarını bölge-bölge gerçekleştirmek, divan-ı harbe zaman kazanma ve davaları, Müttefik Devletleri nezdinde kullanma imkânı vermekteydi. Bu durum, İttihat karşıtı basının gözünden kaçmamıştı.

Aynı Refi Cevat "Arabanın Beygirleri Nasıl İmiş?" makalesinde, 1913 yılında, Mahmut Şevket Paşa suikastının faillerini mahkûm etmek ve içlerinde hanedanlık ailesinden birinin olduğu kişileri darağacına göndermek için, İttihatçılara topu-topu birkaç gün gerekmiş olmasına rağmen, Yozgat yargılaması esnasında divan-ı harp mahkemesi, suçları çok sayıda belge ve ifade sayesinde ispatlanmış olan sanıklara manasız sorular sorarak davanın uzatılmış olduğunu vurgulamaktadır.[379]

Ülkedeki siyasi atmosfer de yargılamalar esnasında değişir. Artık esasen milliyetçilerden oluşan son Osmanlı meclisinin mebusları tarafından 20 Şubat 1920 tarihinde, Ermeni katliamları sorumlularını ortaya çıkarmak açısından hayli tutarlı bir yol izleyen Damat Ferit Paşa'nın özel divana verilmesi istemiyle hakkında soruşturma açılır.[380]

Damat Ferit, Kemalistlerin baskıları neticesinde, 17 Ekim 1920 tarihinde istifasını sunmaya mecbur olur. Yerine, Kemalistlere karşı müspet yaklaşım içinde olan Tevfik Paşa getirilir. Tevfik Paşa'nın görev süresinde, 8 Kasım 1920 tarihinde, Bayburt hükmünü vermiş olan hâkimler tutuklanır.

Büyük bir kısmının hâlen askeri, içişleri ve adalet bakanlıklarındaki görevlerini sürdüren ittihatçılar tarafından, divan-ı harp hâkimleri ile mahkemede tanık olarak ifade vermiş olan şahısların sürekli olarak tehdit edilmiş oldukları, fakat hakimlerin tutuklanması olayının emsalinin olmadığını belirtmek gerekir.

Behramzade Nusret'i idam cezasına çarptırmaktan dolayı bu hâkimlere karşı ceza davası açılır. 2 Şubat 1921 tarihinde hâkim Nemrut Mustafa Paşa 7, mahkeme üyelerinden Recep Paşa ve Recep Bey 5'er, Fettah Bey ise 3 ay hapis cezasına çarptırılır.

379. **Refi Cevad**, Arabanın Beygirleri Nasıl İmiş?, "*Alemdar*", 20 Şubat 1919.

380. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 585.

Kriker'e istinaden, hâkim Mustafa Paşa, bahriye nazırı Avni Paşa'yı sert bir şekilde sorgulama cesaretini göstermiş olduğundan dolayı mahkûm edilmiştir.[381]

Ermenilerin imha edilmesi nedeniyle ölüm cezasına çarptırılan topu-topu 3 caniden 2'si olan Mehmet Kemal ve Behramzade Nusret, Kemalistler tarafından kahraman ilan edilir.

Behramzade Nusret'in idam edildiği gün olan 5 Ağustos 1920 tarihinde Ankara Meclisi, bir saygı gösterisi olarak oturumuna 10 dakika ara verir. Aynı Ankara Meclisi 9 Aralık 1920 tarihinde kabul edilen bir kararla, Kemal'in ailesine maaş bağlar ve aynı yılın 25 Aralığında, Behramzade Nusret'in ailesine de maaş bağlanması kararlaştırılır.[382]

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki, İttihatçıların yargılanmaları, İttihat ve Terakki Partisi'nden ziyade, Ermenileri imha etme ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı'nın içine çekme suçunun üzerlerine yıkıldığı, parti üst düzey görevlilerine yönelik olmuştur.

Bu plan, İttihat ve Terakki Partisi tarafından hazırlanmış olup, başarısızlık durumunda partinin kurtularak, sadece yöneticilerinin sorumluluk altında kalması niyetini gütmekteydi. Teceddüt Partisi'nin kuruluş kararında, üst düzey İttihatçıların bu partiye üye olamayacakları maddesinin bulunması bu durumu tasdik etmektedir.

1919 yılında gerçekleştirilen İttihat ve Terakki Partisi davalarının, partinin işlemiş olduğu suçları tamamen açığa

381. **Kriker**, "Yozgat Ermenileri katliamının belgesel tarihi", s. 307. Feridun Ata'nın belirttiğine göre Nemrut Mustafa Paşa ve mahkeme üyeleri, Behramzade Nusret'le ilgili iki birbirinden farklı dava dosyası hazırlamakla suçlanmaktaydı. Nemrut Mustafa, bu suçlamayı kabul etmeyerek, temyize gitmişti, bk. **Ata F.**, *"İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları"*, s. 284-285.

382. **Akçam T.**, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 556. Kahraman ilan edilmiş olan Kemal'in heykeline, günümüzde de, Boğazlıyan'da rastlamak mümkündür. Diğer cani Behramzade Nusret'e gelince, Urfa'nın bir okulu ve caddesi bu isimle adlandırılmıştır.

kavuşturmaktan ziyade, belli bir oranda örtbas etmeye yönelik olup, Ermenilerin imhasıyla ilgili sorumluluk sorununun ve Britanyalıların, Türkiye konusunda sürdürmüş oldukları siyasetin, milliyetçi hareketin şekillenmesine katkı sağlamış olduğunu belirtmek gerekir.

İTTİHATÇILARIN 1926 YARGILAMALARI

1923-1926 Tarihlerinde Türkiye'de Yaşanan Siyasi Gelişmeler, Muhalefet Cephesinde Bulunan İttihatçı Liderler ve İzmir Suikastı

İttihatçılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı yenilgisi sonrasında birkaç gruba bölünür. İçlerinden bir grup, padişahla işbirliğine başlar, İttihatçıların liderlerinden oluşan diğer grup yurt dışına kaçar, üçüncü grup ise milli hareketin çekirdeğini oluşturur. Bu son grup da kendi içinde alt gruplara bölünür. Bu alt gruplardan biri, milli bir devlet kurmaya tamamen taraftarken, diğer grup, milli hareketin zaferinden sonra, eski sistemin yeniden tesisini arzu etmekteydi.[383] İttihatçı elit, anayasal monarşinin korunmasına niyetliyken, Mustafa Kemal ve arkadaşları, cumhuriyet taraftarıydı.

İttihatçılar, milli hareketin zaferinden sonra, tüm şartlara ve devlet sistemine rağmen, her ne pahasına olursa olsun iktidarda kalmaya niyetliydi. Doktor Nazım, Rahmi ve Cavit beyler, Hüseyin Cahit, İsmail Canpolat ve diğerleri, yeni bir siyasi parti kurmaya hiç gerek olmadığı ve Türkiye'deki tüm siyasi oluşumların, İttihat ve Terakki üzerine kurulabileceği konu-

383. **Murat Çulcu**, *Spekülatif Marjinal Tarih Tezleri*, İstanbul, E Yayınları, 2000, s. 284.

sunu Mustafa Kemal'e telkin etmesi için, İttihatçılardan Kara Kemal'i kışkırtır.[384] Aynı Kara Kemal,[385] 1922 Ocağında İstanbul'da, İttihat ve Terakki Partisi'nin yeniden tesisi için gizli çalışmalar yürütmüştü.[386] 29 Kasım 1922 tarihinde İstanbul'da, eski İttihatçıların gizli toplantısı gerçekleşir. Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki Partisi'ni diriltme denemelerinin önünü almak niyetiyle, yakın çevresinde İhsan'ı ve İstiklâl Mahkemesi üyesi Kılıç Ali'yi İstanbul'a, Kara Kemal'le görüşmelerde bulunmaya gönderir. Lakin İttihatçılar, ondan sonra da gizli faaliyetlerine son vermez.[387]

Mustafa Kemal de diğer taraftan İttihatçıları, özellikle de partinin sıradan üyelerini kendi tarafına çekmeye çalışmaktaydı.[388]

Atatürk'ün biyografı Falih Rıfkı Atay, konuyla ilgili olarak "Mustafa Kemal İttihat ve Terakki'nin bir vatanseverler partisi olduğunda şüphe etmemiştir. Sorumlu olanlar, başında bulunanlardı. Onlar da gurbette ölmüşlerdi. Acaba geri kalanlar, eski bir İttihatçı olan Mustafa Kemal'in şefliğini tanıyarak onunla çalışacaklar mı idi? Küçük kadro için mesele yoktu.

384. A.g.e., s. 286.

385. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisini millileştirenlerinden biri olan Kara Kemal, Ermeni Soykırımı zamanında gıda bakanı olarak, Ermenilerin mal varlığının yağmasının resmileştirilmesi konusunda önemli rol oynamış olup, milli hareketin düzenlenmesi çalışmalarında kayda değer işlem görmüş olan "Karakol" teşkilatının kurucularından biridir. Kemal, Malta sürgünü dönüşünde mütevellilik statüsüyle tekrar İttihatçıların milli ihracat şirketlerinin başına geçer. Bk. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, Derleyen: Hulûsi Turgut, İstanbul, 2005, s. 414.

386. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, İstanbul, 1998, s. 384.

387. **A. Avakyan**, Çerkesskii faktor v Osmanskoi imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX-pervaya çetvert XX vv.), Yerevan, izd. "Gitutyun", 2001, s. 369. *(A. Avakyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Çerkes faktörü (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği), Yerevan, "Gidutyun", 2001, s. 369.)*

388. **Aralov S.** İ., Vospominaniya sovetskovo diplomata 1922-1923, Moskva, 1960, s. 145. *(Aralov S. İ., Sovyet diplomatının anıları 1922-1923, Moskova, 1960, s. 145.)*

Fakat Doktor Nazım gibi, Kara Kemal gibi hemen hemen Talât ayarında nüfuzlu merkez-i umumiciler ne fikirde idiler?".[389]

Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından önce, ülkenin ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarında bazı önemli ve temel reformlar gerçekleştirmişti. Türkiye'nin, Kemalistlerin yönetime gelmesinden önce ekonomik olarak Batılı devletlere bağımlı geri kalmış bir ülke olduğunu belirtmek gerekir. Uluslararası kapital, Kemalistlerin zaferinden sonra da Türkiye'de, hemen tüm sanayi ayrıcalıklarını, demiryolu ve deniz taşımacılığını, bankaları, ticari şirketlerini elinde tutmaktaydı ve genç Türkiye hükümeti, imparatorluğun borçlarını kapatabilmek için yabancı bankalara devasa meblâğlar ödemeye mecbur olmuştu.[390] Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra (23 Temmuz 1923), Türk ekonomisinin hemen tüm temel alanları, Avrupalı kapitalistlerin elinde bulunmaktaydı. 1924 yılında, içlerinde 7 demiryolu şirketi ve 23 banka olmak üzere, 94 yabancı şirket Türkiye'de faaliyet göstermekteydi.[391] 1923 tarihinde İzmir'de düzenlenen ekonomik toplantı, ekonomik sorunların çözümüne yönelikti. O dönemlerde Türkiye'de bulunan Sovyet diplomatı S. Aralov, bu toplantıyla ilgili "Muhalif liderler, İzmir toplantısının ekonomik konuların tartışılmasından ziyade, Mustafa Kemal tarafından, kendi reklamını yapmak ve yeni bir parti kurmak için düzenlenmiş olduğu görüşünü dillendirmekteydi. (...) Siyasi gruplar arasındaki mücadele daha o zamanlar sertleşmişti",- diye belirtmektedir.[392]

389. **Falih Rıfkı Atay**, *Çankaya*-Atatürk'ün doğumundan ölümüne kadar-, İstanbul, 1969, s. 346.

390. Noviçev A. D., Turtsiya, Kratkaya istoriya, Moskva, 1965, s. 170. *(Noviçev A. D., Türkiye, kısa tarihi, Moskova, 1965, s. 170.)*

391. Noveyşaya istoriya Turtsii, otv. red. Şamsutdinov, Moskva, 1968, s. 68. *(Türkiye'nin yakın tarihi, sorumlu redaktör Şamsutdinovv, Moskova, 1968, s. 68.)*

392. Aralov S. İ., Vospominaniya sovetskovo diplomata 1922-1923, s. 208. *(Aralov S. İ., Sovyet diplomatının anıları 1922-1923, Moskova, 1960, s. 208.)*

Kemalistler, ekonomik reformlar haricinde, Türkiye'nin iç siyasi hayatında da temel siyasi değişimler gerçekleştirir. Özellikle padişahlığın ve halifeliğin kaldırılması belirtmeye değer. Mustafa Kemal, halifeliğin kaldırılması önerisinin ülke içinde sert tepkilere neden olabileceğini göz önünde bulundurarak, önce sadece padişahlığın kaldırılması ve padişahın sürgüne gönderilmesi sorununu ortaya atar.[393]

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1 Kasım 1922 tarihinde padişahlığın ortadan kaldırılması konusunda kanunu kabul eder.[394] Padişahlığın kaldırılmasından sonra, rejimin sağlam temeller üzerine oturtulup, padişah taraftarlarının etkisinin azaltılmasına yönelik bir dizi etkinlikler gerçekleştirilir. Mustafa Kemal, 29 Ekim 1923 tarihinde İsmet İnönü ile hazırlamış olduğu, üç noktadan oluşan bir taslağı meclisin tartışmasına sunar.

1. Türk devletinin devlet sistemi cumhuriyettir.
2. Türk devletinin başı TBMM'dir.
3. Türk devleti, bakanlar kurulu tarafından yönetilecektir.

Bu taslak, aynı gün içinde Meclis tarafından kabul edilir. Muhaliflerden hiçbiri, açıkça bu taslağa karşı çıkmaz.[395]

Halifeliğin kaldırılmasına gelince, 3 Mart 1924 tarihinde, Şeyh Saffet Efendi liderliğinde bir grup milletvekili, halifeliğin kaldırılması ve Osmanlı hanedanlığının tüm üyelerinin Türkiye'den sürgün edilmesiyle ilgili bir kanun tasarısını TBMM'ne sunar. Bazı milletvekillerinin itirazlarına karşın kanun, 1924 Martında TBMM tarafından kabul edilir.[396]

Mustafa Kemal 8 Nisan 1923 tarihinde, yeni kurulan Halk Fırkası'nın[397] 9 prensiplerini ilan eder. Bu prensipler, partinin ön seçim programının temelini oluşturur ve cumhuriyetin siyasi sisteminin düzenlenmesi konusunda büyük rol oynar.

393. A.g.e. s. 142.
394. A.g.e.
395. Noveişaya istoriya Turtsii, s. 83. *(Türkiye'nin yakın tarihi, s. 83.)*
396. A.g.e. s. 84.
397. Daha sonra Cumhuriyet Halk Fırkası adını alır.

Türkiye'nin iç siyasi hayatında aktif rol oynamak isteyen İttihatçılar da, yukarıda belirtilen programa karşılık, esas talebin padişahlığın ve halifeliğin yeniden tesisi olduğu, "9 maddeden" oluşan bir taslak[398] hazırlarlar. İttihatçılar, İttihat ve Terakki Partisi'nin aynı şekilde yeniden teşkil edilmesinin halkın infialine yol açacak kadar prestij kaybetmiş olduğunun bilincinde olarak, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası etrafında toplanır.[399] Parti tüzüğünün Kara Kemal tarafından düzenlenmiş olmasına rağmen, parti lideri olarak Kâzım Karabekir, yardımcıları olarak ise Hüseyin Rauf Orbay ve Ali Fuat Cebesoy seçilir.

Mustafa Kemal'in daha 1919 yılında, Erzurum ve Sivas kongreleri esnasında İttihatçıların muhalefetiyle karşılaşmış olduğunu belirtmek gerekir.[400] Cumhuriyetin ilanından sonra muhalefet esasen padişahlığın ve halifeliğin kaldırılmasına karşıydı. İlk zıtlaşmalar, İstanbul ve Ankara basını sayfalarında gerçekleşir.[401] Rauf Orbay başbakanlık görevinden istifa ettiğinde Halk Fırkası'nın, birçoğu tarafından beklenen bölünmesi, 9 Kasım 1924 tarihinde vuku bulur.[402] Orbay, 17 Kasım 1924 tarihinde 9 arkadaşıyla birlikte, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla ilgili başvurusunu ve partinin onaylanmasının hemen akabinde yayınlanan parti programını İçişleri bakanlığına teslim eder.[403] TBMM'nde ilk siyasi

398. **Tunaya T.**, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, 2000, s. 707.

399. A. Avakyan, Çerkesskii faktor v Osmanskoi imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX-pervaya çetvert XX vv.), Yerevan, izd. "Gitutyun", 2001, s. 369. *(A. Avakyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Çerkes faktörü (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği), Yerevan, "Gidutyun", 2001, s. 369.)*

400. Aralov S. İ., Vospominaniya sovetskovo diplomata 1922-1923, s. 208. *(Aralov S. İ., Sovyet diplomatının anıları 1922-1923, Moskova, 1960, s. 208.)*

401. **Tarık Zafer Tunaya**, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* cilt III, s. 707.

402. **Yılmaz Gülcan**, *Cumhuriyet Halk Partisi 1923-1946*, Alfa Yayınları, 2001, s. 93.

403. A.g.e., s. 94. Parti programının, İttihatçı Kara Kemal tarafından hazırlanmış olduğunu belirtmek gerekir, bk. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri,* s. 385.

grubun oluşumu daha "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin" oluşturulmasıyla başlamıştı. Mustafa Kemal'in yönetimi altında bulunan bu grup "İlk grup" olarak adlandırılır. Muhalefette bulunan "İkinci grub"un ileri gelen liderlerinden biri ise "*Tan*" gazetesinin baş redaktörü ve Trabzon mebusu Ali Şükrü olmuştur. "İkinci grup" üyeleri, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na geçer.[404] Eski eğitim bakanı Şükrü Bleda, eski içişleri bakanı İsmail Canpolat, milletvekilleri Abidin ve Halis Turgut vb. gibi İttihatçı liderler, partinin kurucuları arasında bulunmaktaydı.[405]

Yukarıda belirtildiği gibi, yeni partinin sıralarında çok sayıda eski İttihatçı bulunmaktaydı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası gerçekte, yeraltına geçmiş olan İttihat ve Terakki Partisi'nin Mustafa Kemal'e karşı yeni bir "askeri kanat" oluşturan varlığının resmi hüviyete bürünmüş şekliydi.[406]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın program maddeleri arasında "parti, dini inanca karşı saygılıdır" ibaresi, Halk Fırkası tarafından laikliğe karşı bir tehdit olarak yorumlandığından dolayı, kısa sürede parti için sorun oluşturur.[407] Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerin haricinde, Urfa'da şube açar ve Sivas'ta teşkilatlanmaya başlar.[408]

Mustafa Kemal'in, yukarıda belirtilen kökten değişimleri, gericilerin sert muhalefetiyle karşılaşır. 1925 yılındaki Şeyh Sait ayaklanması, özünde bir Kürt ayaklanması olmakla birlikte, dışa doğru cumhuriyete ve prensiplerine karşı olup, teokratik düzen kurma çağrısıyla ortaya çıkar. Asiler, bazı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinden destek alır, bu ise hükümetin, onlara karşı daha sert önlemler almasına fırsat verir.

Dahası, 4 Mart 1925 tarihinde Meclis, konuyla ilgili bir

404. **Uğur Mumcu**, *Gazi Paşa'ya Suikast,* Ankara, 1999, s. 12.
405. A.g.e.
406. **Murat Çulcu**, *Spekülatif Marjinal Tarih Tezleri*, s. 293.
407. **Yılmaz Gülcan**, *Cumhuriyet Halk Partisi 1923-1946*, s. 96.
408. A.g.e. s. 98.

kanun maddesi kabul ederek padişahlık ve halifelik yararına propagandayı yasaklar.[409] Aynı zamanda kabul edilen Takrir-i Sükûn Yasası, muhalif örgütlere karşı mücadele etme konusunda geniş imkânlar sunar. İsmet Paşa hükümeti, 3 Haziran 1925 tarihinde bu kanuna dayanarak, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın faaliyetlerine son verir ve hemen tüm muhalif basın organlarını kapatır.[410] Bu partinin TBMM'nde bulunan temsilcileri, bağımsız mebus olur.[411] Kanunun yürütülmesiyle birlikte İstiklâl Mahkemeleri de yeniden kurulur.[412] Şark İstiklâl Mahkemesi, 25 Mayıs 1925 tarihinde bölge vilayetlerine gönderdiği yazıda, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubelerinin kapatılmasını talep eder. Bu talep, valiler tarafından hemen uygulanır ve parti şubelerinin kapatılmasıyla ilgili kayıtlar mahkemeye yollanır.[413] Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın faaliyetleri 3 Haziran 1925 tarihinde, İstiklâl Mahkemesi tarafından yasaklanır.[414] Lakin İttihatçılar, partinin kapatılmasının ardından yeraltına geçerek, Atatürk'ün fiziki olarak ortadan kaldırılmasına yönelik planlar yapmaya başlar.[415] Tarihçi Murat

409. Noveişaya istoriya Turtsii, s. 86.

410. A.g.e. s. 86-87. Redaktörünün Hüseyin Cahit olduğu, İttihatçıların yarı resmi organı "*Tanin*" de kapanır, bk.. Avakyan, Çerkesskii faktor v Osmanskoi imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX-pervaya çetvert XX vv.), Yerevan, izd. "Gitutyun", 2001, s. 370. *(A. Avakyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Çerkes faktörü (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği), Yerevan, "Gidutyun", 2001, s. 370.)*

411. **Seyhun Tunaşar**, *Gizemli Bir Devrimci Osmanlı'nın Dahiliye Vekili Cumhuriyetimizin İstanbul Milletvekili İsmail Canpolat* (Janbulet), Ankara, Piramit Yayıncılık, 2004, s. 84.

412. 6 ay süreyle kurulan bu iki İstiklâl Mahkemeleri, olağanüstü yetkilerle donatılmış olup, görev süreleri 6 ayda bir uzatılmaktaydı, bk. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri,* s. 406.

413. **Yılmaz Gülcan**, *Cumhuriyet Halk Partisi 1923-1946*, s. 100-101.

414. **A. Avakyan**, Çerkesskii faktor v Osmanskoi imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX-pervaya çetvert XX vv.), Yerevan, izd. "Gitutyun", 2001, s. 370. *(A. Avakyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Çerkes faktörü (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği), Yerevan, "Gidutyun", 2001, s. 370.)*

415. A.g.e. s. 371.

Çulcu'nun haklı olarak belirtmiş olduğu gibi, İttihatçıları özellikle kızdıran durum, Mustafa Kemal'in yeni bir düzen kurarken kendilerini tamamen siyaset dışı bırakmaya çalışmasıydı.[416]

İttihatçılar, 1926 yılında gerici güçleri kışkırtarak Erzurum, Sivas ve Kayseri'de olduğu gibi, diğer şehirlerde de toplu gösteriler tertipler.[417] Tüm değişimler Kemal'le bağlantılı olduğundan dolayı, onun öldürülmesi durumunda eski düzeni tekrar geri getirme imkânı olduğunu düşünürler.[418] Mustafa Kemal'in eski silah arkadaşları olan Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Rauf Orbay'ın muhalefet cephesine geçmiş olması İttihatçıları umutlandırır.[419] Türk profesör Ergün Aybars'ın açıklamasıyla, Takrir-i Sükûn Yasası ve İstiklâl Mahkemeleri'nin sürdürmüş oldukları faaliyetler, Şeyh Sait ayaklanması sonucunda hasıl olan ortam, ihtilalci hareketin genişlemesi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması, Şapka Kanunu ve daha başka olaylar ülkenin toplumsal yapısı üzerinde büyük etki bırakmış olduğundan dolayı, 1925-1926 yılları, Türkiye'nin en kritik yılları olmuştur.[420]

Türkiye Cumhuriyeti cumhurbaşkanına yönelik planlanan suikastla ilgili şahsen Mustafa Kemal ve hükümet daha 1926 yılı başlarında haberdardı. Üstelik o zaman kendilerine haber veren kişi, yasaklanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinden Sarı Edip Efe[421] olmuş, lakin Kemalist hükümet

416. **Murat Çulcu**, *Spekülatif Marjinal Tarih Tezleri,* s. 285.
417. Noveişaya istoriya Turtsii, s. 86. *(Türkiye'nin yakın tarihi, s. 86.)*
418. A.g.e.
419. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri,* s. 357.
420. A.g.e.
421. Ali Fuat Cebesoy'a göre, Sarı Edip Efe'nin gerçekte Türk hükümetinin casusu olduğu konusunda rivayetler dolaşmaktaydı, bk. **Erik Jan Zürcher,** *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 218. Sarı Edip Efe yargılama esnasında, sürekli olarak suikastı ilk olarak kendisinin bildirmiş olduğunu iddia etmesine rağmen, sanığın İttihat ve Terakki Partisi üyelerinden biri olduğundan ve suikastın İttihad'a bağlanabilmesi için suçlanıp, hüküm giymesi gerektiğinden dolayı, mahkeme tersini iddia edip, suçlayarak idam hükmü verir.

bu suikastı, muhalefetle hesap görmek amacıyla kullanmıştı.[422] Hükümet, tam da bu yüzden 1926 başlarında suikast tertipleyicilerini tutuklama konusunda tedbirler ele almaz.

Mustafa Kemal Paşa, 7 Mayıs 1926 tarihinde Türkiye'nin doğu ve batı vilayetlerini kapsayan bir geziye çıkar. Kemal, 14 Haziran 1926'da Balıkesir'den, plana göre 15 Haziranda suikastın gerçekleşeceği İzmir'e doğru yola çıkması gerekmekteydi. Yapılan plana istinaden suikast, İzmir Kemeraltı caddesinin çarşıya açılan kısmında gerçekleştirilecek, Gürcü Yusuf, Laz İsmail ve Çopur Hilmi bu noktada Kemal'e ateş açacaktı.[423] Lakin suikast hazırlıklarının son toplantısı Giritli kaçakçı Şevki'nin evinde yapılır ve Şevki, 15 Haziran akşamı hemen İstanbul'a hareket eden Sarı Edip Efe ile Abidin'in suikastı hükümete haber vereceğinden endişelenerek, İzmir valisi Kâzım Dirik'e giderek suikast hakkında bilgi verir.[424]

Suikast tertipleyicilerinin lideri Lazistan milletvekili Ziya Hurşit,[425] TBMM'nde muhalif "İkinci grup" üyelerindendi.[426] Hurşit, suikastı gerçekleştirecek olanları Gülcemal gemisiyle İzmir'e getirmiş ve Gaffarzade otelinde Sarı Edip Efe'yle tanıştırmıştı. Ziya Hurşit, eski İttihatçı ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın kurucularından Albay Rasim'den Sarı Edip Efe'ye bir mektup getirmişti.[427]

16 Haziran 1926 sabahında Türk gazeteleri kısa bir haber yayınlayarak, cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e karşı tertiplenen bir suikastın açığa çıkarılıp, tertipleyicilerin tutuklanmış

422. A. Avakyan, Çerkesskii faktor v Osmanskoi imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX-pervaya çetvert XX vv.), Yerevan, izd. "Gitutyun", 2001, s. 370. *(A. Avakyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Çerkes faktörü (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği), Yerevan, "Gidutyun", 2001, s. 370.)*

423. **Uğur Mumcu**, *Gazi Paşa'ya Suikast,* s. 1-2.

424. A.g.e. s. 2-3.

425. Bu davayla ilgili ilk tutuklanan da kendisi olmuştur, bk. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri,* s. 365.

426. **Uğur Mumcu**, *Gazi Paşa'ya Suikast*, s. 2.

427. A.g.e. s. 3.

olduğu haberini verir.[428] 18 Haziran 1926 tarihinde suikast girişimiyle ilgili hükümet tarafından yayınlanan "resmi bildiride", seyahati esnasında Kemal'e karşı bir suikast hazırlandığı, cumhurbaşkanının İzmir'e ulaşmasından bir gün önce suçluların tutuklanmış olup, suçlarını itiraf ettikleri ve olayın İstiklâl Mahkemesi'ne intikal edip, olayı araştırmak üzere mahkeme heyetinin İzmir'e hareket etmiş olduğu haberi verilir.[429]

428. **Tarık Zafer Tunaya**, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt III, s. 710.
429. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 359.

1926 İZMİR VE ANKARA YARGILAMALARI

İzmir ve Ankara yargılamalarının özü ve gidişatını doğru anlayabilmek için, İstiklâl Mahkemeleri'nin yetki ve yargı prensiplerine kısaca değinmekte fayda var. İstiklâl Mahkemeleri, 1920 yılında, Osmanlı hükümetine hizmet eden casuslar ve milli kuvvetlerden firar edenlere yönelik hızlı ve etkili bir araç olarak kurulmuş ve TBMM'ne tabi olmuşlardır. İstiklâl Mahkemeleri'yle ilgili davaların soruşturması kararı hükümet tarafından verilip, dosya daha sonra mahkemeye teslim edilmekteydi.[430] Davalar topluma açık düzenlenmekte ve gazeteler bir gün önce oturumları duyurmaktaydı. İstiklâl Mahkemeleri tarafından verilen hükümler itiraza tabi değildi.[431] Tüm sivil ve askeri görevliler, hükümlerin yerine getirilmesi konusunda sorumluydu.[432] Bu mahkemeler, davanın yürütülmesi açısından diğer mahkemelerden farklı olup, sanıklar hem hâkim, hem savcı tarafından sorgulanmaktaydı. Sanığın şahit gösterme veya mahkemenin kararına itiraz etme hakkı bulunmamaktaydı.[433] Dahası, bu mahkemeler tarafından verilen idam cezaları, meclis tarafından hemen onaylanmaktaydı.[434] İstiklâl Mahkemesi Kanunu'nda avukat tutma

430. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s. 367.
431. A.g.e.
432. A.g.e.
433. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 219.
434. A.g.e. s. 220.

konusunda hiçbir engel olmamasına rağmen, genel olarak sanıklara avukat tutma izni verilmemekteydi.[435]

Bu mahkemeler, 1921 yılından itibaren faaliyet göstermemekle birlikte, 1923 Aralığında halifelikle ilgili yeni bir yazının dolaşıma girmiş olduğundan dolayı yeni bir İstiklâl Mahkemesi İstanbul'a gönderilir, Mart 1925'te ise Takrir-i Sükûn Yasası'nın kabulünün ertesinde iki İstiklâl Mahkemesi daha kurulur ve bunlardan biri Ankara'da bulunur, diğeri ise, asileri yargılamak üzere Türkiye'nin doğu bölgelerini dolaşır. Sadece 1925 yılında 800 kişi İstiklâl Mahkemeleri tarafından yargılanır ve bunlardan 70'i hakkında idam cezası verilir.[436] Bu gezici mahkemeler tarafından farklı davalar görülmüş olmakla birlikte, Mustafa Kemal'e karşı suikast düzenlemek suçlamasıyla sorgulanan Ermeni asıllı Manuk Manukyan'ın davası özellikle belirtilmeye layıktır.[437] 1923-1927 yıllarında İstiklâl Mahkemeleri tarafından görülen davalar, 1920-1923 yıllarında görülenlerden belli oranda farklılık arz etmektedir. Profesör Ergün Aybars'a göre 1923-1927 yıllarında bu mahkemelerde görülen davalar genelde ayaklanma (özellikle Şeyh Sait ayaklanması ve Şapka Kanunu'yla ilgili gösteriler), Atatürk'e karşı suikast ve İttihatçılık, firar, casusluk, hükümete karşı gelme, iftira vs. ile ilgili olmuştur.[438] Genellikle mahkeme heyetinin oturduğu kısımda, üzerinde "İstiklâl Mahkemesi, Mücadelesinde, Yalnız Allah'tan Korkar" yazılı büyük bir afiş göze çarpmaktaydı.[439] Bu mahkemeler, ülkedeki diğer tüm mahkemeler ve idari birimler üzerinde yetkiliydi. İstiklâl Mahkemeleri gerekli olduğu durumlarda bu mercilere başvurarak, tutuklamış oldukları şüphelilerin dosyalarının kendilerine

435. **Mete Tunçay**, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 174.

436. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 219.

437. **Mete Tunçay**, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931),* s. 165.

438. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 404.

439. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları,* s. 370.

gönderilmesi konusunda başvurmakta ve bu talep hemen yerine getirilmekteydi.[440] Bu zaman diliminde, ABD yüksek komiseri, amiral Marc Bristol tarafından ABD elçiliğine gönderilen yazıda, İstiklâl Mahkemeleri'nin özelliklerinden birinin de, hâkim ve savcı arasında görüş ayrılıklarının hemen-hemen bulunmaması olduğunu belirtmektedir.[441]

İzmir ve Ankara davalarına bakan İstiklâl Mahkemesi, Cumhuriyet Halk Fırkası'nı TBMM'nde temsil eden mebuslardan oluşmuştu. Rauf Orbay, bu İstiklâl Mahkemesini "Mahkeme değil, eşkıya yatağı",- diye betimlemektedir.[442] Mahkeme görevlileri, mahkemenin kendisi tarafından tayin edilmekteydi.[443] Mahkemenin hemen tüm üyeleri genç olup, Mustafa Kemal'e sadık kişilerden seçilmişti.[444] İstiklâl Mahkemesi üyeleri olarak tanınmış memurlar, daha 7 Eylül 1920 tarihinde TBMM'nde toplanarak "Hiçbir kanun maddesine bağlı kalmadan, kendi vicdani kanaatları ile karar verecekleri" konusunda karar verir.[445] İstiklâl Mahkemeleri'nin faaliyetine 1927 yılında son verilir ve 1949 yılında Cihat Baban ve Adnan Adıvar'ın önerisiyle İstiklâl Mahkemeleri Kanunu da yürürlükten kaldırılır.[446]

Mustafa Kemal, 16 Haziran 1926 akşamı İzmir'e vararak, Naim Palas oteline yerleşir. Kemal, otelde şüpheli Ziya Hurşit'le[447] karşılıklı bir görüşme yaptıktan sonra, başbakan ve içişleri bakanına yolladığı şifreli telgrafla Sarı Edip Efe ve İzmit mebusu Şükrü'nün tutuklanması emrini verir, İstanbul

440. **Ergün Aybars,** *İstiklal Mahkemeleri,* s. 398.

441. **Seyhun Tunaşar**, *Gizemli Bir Devrimci Osmanlı'nın Dahiliye Vekili Cumhuriyetimizin İstanbul Milletvekili İsmail Canpolat* (Janbulet), s. 93.

442. A.g.e. s. 92.

443. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 400.

444. Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, s. 375.

445. **Mehmet Barlas**, İstiklal Mahkemesi belgeleri niye gizli kalsın ki?, *Sabah* gazetesi, 11.02.2010.

446. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları,* s. 373.

447. Ziya Hurşit, polislere vermiş olduğu daha ilk ifadesinde suikastı itiraf etmişti, bk. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s. 442.

polis şefi Ekrem'e yolladığı şifreli telgrafla da İttihatçıların tutuklanmasıyla ilgili ilk işareti verir.[448] Ziya Hurşit Gaffarzade otelinde, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf Ragıp Paşa otelinde, Çopur Hilmi ve kardeşi ise Karşıyaka'da[449] bulunan evlerinde tutuklanır.[450]

Ankara İstiklâl Mahkemesi 17 Haziran 1926 tarihinde, mahkeme reisi Ali Çetinkaya (Kel Ali) ve tüm mahkeme heyetiyle Ankara'dan İzmir'e gider.[451] SSCB elçiliğinin raporunda belirtilmiş olduğu gibi, 17 Haziranda İzmir, İstanbul ve Ankara'da, muhalefet saflarında çok sayıda tutuklama gerçekleştirilir.[452] Tarihçi A. G. Avakyan'ın belirttiğine göre, İstiklâl Mahkemesi'nin İzmir'e gidişinden, yani parti üyelerinin bu suikastla ilgileri belirlenmeden önce Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinin mahkemenin emriyle tutuklanmaya başlanmış olması ilginçtir.[453]

Mustafa Kemal Paşa'nın kendisi ise o günlerde hayret edilecek derecede rahat olup, bu olayın kendisi üzerinde ruhsal bir etki yaratmış olduğu görülmemekteydi.[454] Bu durum, hükümet ve Kemal'in hayli önceden düzenlenen suikast hakkında bilgi sahibi olup, muhalefet ve özellikle de İtti-

448. **Uğur Mumcu**, *Gazi Paşa'ya Suikast*, s. 5-6.

449. İzmir'in bir mahallesi.

450. Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, s. 442.

451. Arkhiv Vneşney Politiki Rosiyskoy Federatsiyi (AVP RF), F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, papka 79, d. 38, 1926 g., l. 56. *(Rusya Federasyonu dış politika arşivi (DPA RF), dosya 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 79, d. 38, 1926, l. 56.)*

452. AVP RF, F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, papka 79, d. 37, 1926 g., l. 49. *(Rusya Federasyonu dış politika arşivi (DPA RF), dosya 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 79, d. 37, 1926, l. 49.)*

453. A. Avakyan, Çerkesskii faktor v Osmanskoi imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX-pervaya çetvert XX vv.), Yerevan, izd. "Gitutyun", 2001, s. 372. *(A. Avakyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Çerkes faktörü (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği), Yerevan, "Gidutyun", 2001, s. 372.)*

454. **Ergün Aybars,** *İstiklal Mahkemeleri*, s. 361.

hatçılarla hesap görmek niyetiyle daha erken önlem almamış olduklarını kanıtlamaktadır.

TASS ajansının 20 Haziran 1926 tarihinde duyurmuş olduğu gibi, suikastla ilgili, içlerinde eski savaş bakanı Cemal Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski eğitim bakanı Ahmet Şükrü, eski İstanbul mebusu Şükrü ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyesi bir dizi milletvekilinin de bulunduğu 40 kişi İstanbul'da tutuklanmıştı.[455]

İsyan bölgesinde[456] faaliyet gösteren İstiklâl Mahkemesi üyeleri tarafından 22 Haziranda gönderilen telgrafta, suçlular arasında milletvekillerinin de bulunmakta olduğundan dolayı, TBMM'nde bir oturum düzenleyerek bu mebusların dokunulmazlıklarının kaldırılması önerilmesine rağmen, suikast olayını soruşturan diğer İstiklâl Mahkemesi'nin kesinlikle benzer bir ihtiyaç duymayarak, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası eski üyelerinden oluşan ve TBMM'nde temsil edilip, dokunulmazlığa haiz 29 milletvekilinden[457] 21'ini tutuklamaya başlamıştı.[458]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyesi Ali Fuat Cebesoy, Kâzım Karabekir, Refet Bele, Cafer Tayyar Eğilmez, Albay Arif, Rüştü, Bekir Sami, Sabit Sağıroğlu, Halis Turgut, Necati Kurtuluş, Halet Sağıroğlu, Münir Hüsrev, Halil Işık ve başkaları tutuklanır.[459]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın hemen[460] tüm önde

455. AVP RF, F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, papka 78, d. 34, 1926 g., l. 20. (Rusya Federasyonu dış politika arşivi (DPA RF), dosya 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 78, d. 34, 1926, l. 20.)

456. Şeyh Sait isyanından bahsedilmektedir. Bu İstiklâl Mahkemesi, isyanın bastırılmasından sonra Diyarbakır'da çalışmalarına devam eder.

457. **Mete Tunçay**, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931),* s. 167.

458. **Seyhun Tunaşar**, *Gizemli Bir Devrimci Osmanlı'nın Dahiliye Vekili Cumhuriyetimizin İstanbul Milletvekili İsmail Canpolat* (Janbulet), s. 84-85.

459. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 221-222.

460. İçlerinden Abdullah Adnan Adıvar ve Hüseyin Rauf Orbay, yurt dışında bulunduklarından dolayı tutuklanmamışlardı. 26 Haziran 1926 >>>

gelen üyelerinin[461] tutuklanmış olmasına rağmen, 22 Haziranda basında yer bulan ve fırkanın tüm faal üyelerinin tutuklanacakları konusundaki haber, İstiklâl Mahkemesi tarafından tekzip edilir.[462] Önde gelen üyelerinin tutuklanmış olduğu haberini alan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası önderleri, Refet (Bele) Paşa'nın evinde toplantı yaparak, konuyla ilgili protesto sunma konusunu görüşür. Hazırlamış oldukları protesto notasını TBMM başkanı Kâzım Özalp'a takdim etmeleri bir yarar sağlamamakla birlikte, tersine, dava esnasında suçun ikrarı olarak yorumlanır.[463]

26 Haziran 1926 tarihi itibarıyla tutuklanmış olanların sayısı 100'ün üzerinde olup, tutuklamalar, yargılama sürecinde de sürer.[464] "*Times*" gazetesinin 29 Haziran nüshasında belirtildiği üzere, çok sayıda tutuklama daha beklenmekteydi.[465] Aynı gün, İstiklâl Mahkemesi reisi Ali Çetinkaya'nın, basına vermiş olduğu mülakatta, suikastın tertiplenmesiyle ilgili İttihat ve Terakki Partisi'ni suçlaması üzerine,[466] 30 Haziran tarihinden itibaren, İttihatçı önderlerin yeni tutuklamaları başlar.[467]

tarihli Fransız *"La république"* gazetesinin bildirdiğine göre İstiklâl Mahkemesi, o sıralar Londra'da bulunan bu iki kişinin bulunması için Türkiye dışişleri bakanlığına talimat vermişti, bk. AVP RF, F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, d. 35, 1926 g., l. 358. *(Rusya Federasyonu dış politika arşivi (DPA RF), dosya 132, Türkiye kısmı, liste 11, d. 35, 1926, l. 358.)*

461. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 221.

462. AVP RF, F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, papka 79, d. 38, 1926 g., l. 57. (Rusya Federasyonu dış politika arşivi (DPA RF), dosya 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 79, d. 38, 1926, l. 57.)

463. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 221.

464. A.g.e.

465. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 369.

466. A. Avakyan, Çerkesskii faktor v Osmanskoi imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX-pervaya çetvert XX vv.), Yerevan, izd. "Gitutyun", 2001, s. 372. *(A. Avakyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Çerkes faktörü (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği), Yerevan, "Gidutyun", 2001, s. 372.)*

467. AVP RF, F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, papka 79, d. 37, 1926 g., l. 49. Mithat Şükrü Bleda da tam bu günde tutuklanmıştı, bk. **Erik Jan Zürcher,** *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 220.

İttihat ve Terakki Partisi'nin tutuklanan üyeleri arasında Mehmet Cavit, Hafız Mehmet, İttihat'ın birinci sekreteri Mithat Şükrü Bleda, Doktor Nazım, Yenibahçeli Nail, Filibeli Hilmi, eski içişleri bakanı İsmail Canpolat, Kara Vasıf, Azmi, Ahmet Nesimi ve başkaları özellikle belirtilmesi gereken isimlerdendir.[468]

Tutuklananların son grubunun başında İttihat ve Terakki Partisi'nin tanınmış liderlerinden ve maliye bakanı Cavit bulunmaktaydı.[469] İngiliz "*Daily Telegraph*" gazetesinin 28 Haziran 1926 tarihli nüshasında, "İttihatçıların yönetimi döneminde maliye bakanı, günümüzde ise "Osmanlı borçları" heyetinde Türkiye'nin delegesi olan Cavit'in, Kemal Paşa'ya karşı suikasta katılmış olma suçlamasıyla tutuklanmış olması haberi, diplomatik çevrelerin bu davaya yönelik ilgisini daha da yoğunlaştırmıştır"[470],- diye belirtmektedir. Aynı kaynak, 26 Temmuzda, Avrupa ve Amerikalı tanınmış siyasilerin, tutuklu Cavit'in serbest bırakılması için Ankara nezdinde girişimlerde bulunmuş olduklarını belirtmektedir.[471]

İttihat ve Terakki Partisi yönetimi yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun İaşe Nazırı olan Kara Kemal ise, intihar ederek, tutuklanmasını önlemiştir. Sayısız aramalara rağmen adli makamlar tarafından bulunamamıştı. Daha işin başından itibaren Kara Kemal'in yakalanması için önlemler alınmış olduğundan dolayı, yurt dışına kaçmış olması olanaksız kabul edilmiştir.[472] Saklandığı yeri bildirenlere hükümet tarafından

468. A.g.e. s. 222.

469. **Kandemir**, *İzmir Suikastinin İç Yüzü,* Birinci Cilt, Ekiciğil Matbaası, İstanbul, 1955, s. 21.

470. AVP RF, F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, papka 78, d. 35, 1926 g., l. 358. *(Rusya Federasyonu dış politika arşivi (DPA RF), dosya 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 78, d. 35, 1926, l. 358.)* Cavit'in tutuklanmış olduğu haberi, Avrupa masonları arasında büyük endişe yaratmıştı.

471. AVP RF, F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, papka 79, d. 38, 1926 g., l. 64. *(Rusya Federasyonu dış politika arşivi (DPA RF), dosya 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 79, d. 38, 1926, l. 64.)*

472. **Kandemir**, *Cumhuriyet Devrinde Siyasî Cinayetler*, Ekiciğil Matbaası, İstanbul, 1955, s. 95.

10 bin lira vaat edilir.[473] Eski posta müdürü İhsan Bey'in evinde gizlenen Kara Kemal, 28 Temmuz 1926 tarihinde eve baskın yapan polislerin eline düşmemek için saklandığı evin kümesinde intihar eder.[474]

İçlerinden, İzmir yargılaması dâhilinde gıyabında idam cezasına çarptırılan Ankara valisi Abdülkadir Bey ise, 23 Ağustos 1926 tarihinde Bulgaristan'a kaçarken tutuklanır ve hüküm 31 Ağustos 1926 tarihinde infaz edilir.[475]

Ankara İstiklâl Mahkemesi, davaya 26 Haziran 1926 tarihinde İzmir'de, günümüzde kütüphaneye dönüştürülmüş olan Elhamra sinemasında başlar. 49 sanığın büyük bir kısmı milletvekillerinden oluşmaktaydı. Ankara, İstanbul, İzmir, Eskişehir ve daha başka yerlerde tutuklanan çok sayıda şüpheli arasında, aşağıda belirtilen 3 grubun temsilcileri mahkemeye çıkar. 1. Suikastın düzenleyicileri, 2. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri, 3. Eski İttihatçılar.[476] Mahkeme heyeti, başkan Ali Çetinkaya,[477] üyeler Rize milletvekili Laz Ali (Zırh), Aydın milletvekili Reşit Galip ve savcı Necip Ali'den (Küçüka) oluşmaktaydı.[478]

İzmir davası, baş sanık Ziya Hurşit'in sorgulamasıyla başlar. Sanık, mahkeme başkanının "suikastı, siyasi nedenlerle gerçekleştirmek istediğinizi kabul ediyor musunuz?",[479] - sorusuna olumlu cevap verir. Ziya Hurşit ve suç ortaklarına

473. **Uğur Mumcu**, *Gazi Paşa'ya Suikast*, s. 82.

474. **Kandemir**, *Cumhuriyet Devrinde Siyasî Cinayetler,* s. 99-100. Mahkeme tarafından çoktan idama mahkûm edilmişti.

475. **Tarık Zafer Tunaya,** *Türkiye'de Siyasal Partiler,* cilt III, s. 714.

476. **Mete Tunçay**, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931),* s. 167.

477. Ali Çetinkaya, önceleri İttihat ve Terakki Partisi üyesi olmuş, dahası, İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edilen ittihatçıların arasında bulunup, 2 yıl İsmail Canpolat'ın hücre arkadaşı olmuştur, bk. **Seyhun Tunaşar**, *Gizemli Bir Devrimci Osmanlı'nın Dahiliye Vekili Cumhuriyetimizin İstanbul Milletvekili İsmail Canpolat* (Janbulet), s. 86.

478. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 220.

479. **Uğur Mumcu**, *Gazi Paşa'ya Suikast*, s. 27.

mahkeme heyeti tarafından hiçbir zaman suikast düzenleme sebepleri sorulmamış olması dikkat çekicidir. Ziya Hurşit'in, suikastı siyasi nedenlerle düzenlenmiş olduğu konusundaki ifadesi, arkasında daha büyük siyasi bir teşkilât görme açısından yeterli kabul edilir. Hâlbuki Ziya Hurşit sadece, cumhurbaşkanlarına karşı düzenlenen tüm suikast denemelerinin siyasi nedenlerle gerçekleştirilmiş olduğunu belirtmek istemekteydi.[480]

İzmir yargılaması esnasında, İttihat yönetimi yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim bakanı olan Ahmet Şükrü'nün suç ortaklığı özellikle ayrıntılı bir şekilde irdelenir. Şükrü, Malta sürgünü dönüşünde, 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na üye olduğundan dolayı, suikasta katılımı kanıtlandığı durumda bu suç, hem İttihat ve Terakki Partisi, hem de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na bağlanabilecekti. Ahmet Şükrü, Ziya Hurşit'in aksine, tüm suçlamaları reddeder.

Şükrü, İzmir suikastıyla bir ilgisi olduğunu inatla inkâr etmesine rağmen, suikastla doğrudan ilgili olan diğer sanıklarla yüzleştirildiğinde, bu kişiler, onun suikastın düzenleyicilerinden biri olduğu ve silahları kendisinden almış olduklarını iddia eder.[481]

İzmir yargılaması süresinde, hem mahkeme başkanı, hem de savcı tarafından, 1923 Nisanında Cavit'in evinde gerçekleştirilen eski ittihatçı liderlerin toplantısına gönderme yapılarak, sözü geçen toplantı, suikastın ilk adımı olarak kabul edilerek,[482] bu toplantı ile İzmir suikastı arasında doğrudan bağ kurmaya çalışılır.[483]

Mahkeme başkanı ve savcı, iaşe bakanı Kara Kemal, maliye bakanı Cavit ve eğitim bakanı Ahmet Şükrü başta olmak üzere, özellikle İttihatçılar üzerine yoğunlaşır. Bu

480. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 224.
481. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s. 475.
482. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 226.
483. **Tarık Zafer Tunaya**, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* cilt III, s. 712.

üçlünün oluşturduğu grup, mahkeme tarafından "Kara Çete" olarak adlandırılır.[484]

Mahkeme heyeti, ilk olarak Cavit'in sorgulanması esnasında, 6 Temmuz 1926 tarihinde "Kara Çete'den" bahsederek, Cavit'ten bu konuda ifade talep eder. İstiklâl Mahkemesi, Cavit'in yargılanması esnasında, tekrar ilk defa olarak, 1918 yılında Talât Paşa hükümetinin istifa nedenlerini sorar ve konunun, Mustafa Kemal Paşa suikastı soruşturmasıyla hiçbir mantıklı ilişkisinin bulunmadığından dolayı, dinleyenler arasında hayret uyandırır.[485] Önceden yazılan senaryoya istinaden mahkeme başkanı "İşte o vakit bir takımlarınız vatanı felâkete sürükledikten sonra kaçtı. Bir takımlarınız ise kaçamayarak İngilizlere teslim oldunuz. Daha sonra da bir millet canıyla, malıyla fedakârlıklar ederek sizin Anadolu'ya gelmenize imkân verdi. Dehâlet ettiniz... Geldiniz ama rahat durmadınız. İttihat Terakki erkânıyla bir toplantı yaptınız...",[486] - yorumunda bulunur.

Aynı sorunun, Doktor Nazım'ın Ankara'da yargılanması esnasındaki sorgulamasında da ortaya atılmış olduğu ve Nazım'ın, İttihatçı elebaşlarının kaçış sebebinin Ermeni Sorunu, yani Birinci Dünya Savaşı yıllarında Hıristiyanların imhası ve bu konuyla ilgili sorumluluktan kaçma arzusu olduğunu itiraf etmesi enteresandır.[487]

Savcı Necip Ali daha sonra, cumhurbaşkanına karşı İzmir'de suikast girişiminin haricinde, hükümeti devirme planının da var olduğunu belirterek, bu girişimin eski İttihatçılardan oluşan ve "Kara Çete" olarak anılan gizli grup tarafından gerçekleştirilmek istendiğini açıklar. Savcı, bu

484. **Uğur Mumcu**, *Gazi Paşa'ya Suikast*, s. 55. "Kara Çete" adıyla genellikle Kara Kemal, Kara Vasıf ve onların adıyla bağlantılı olarak oluşturulan "Karakol" teşkilatının birlikteliği vurgulanmaktaydı.

485. **Kandemir**, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, Birinci Cilt, s. 81.

486. A.g.e. s. 82.

487. **Doç. Dr. Ahmet Eyicil**, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey*, Ankara, Gün Yayıncılık, 2004, s. 321-322.

grubun yargılanmasının Ankara'da gerçekleştirilmesine karar verildiğini açıklayarak, bu grubun dosyasını ayırmayı talep eder. Savcının talebi kabul edilir ve bu yargılama 1. İzmir suikastı yargılaması ve 2. İttihatçıların yargılanması olarak iki aşamaya ayrılır.[488] Cavit'in yargılanmasından sonra İsmail Canpolat[489] sorgulanır ve savcı "İsmail Canpolat, Kara Kemal, fırka içinde Şükrü Bey'le birlikte en faal, en mühim azasıdır. Yapılması kararlaştırılan suikast içinde Canpolat Bey'i Şükrü Bey'den ayırmaya imkân yoktur"[490],- belirterek, Canpolat için 10 yıl kürek cezası talep eder. İsmail Canpolat, Kara Kemal'in Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programının hazırlanması işine katılmamış olduğunu vurgular.[491]

11 Temmuz 1926 tarihinde savcı Necip Ali tarafından hazırlanan suçlama mahkemede dinlenir. Buna göre, 17 Haziran 1926 tarihinde sanıklar cumhurbaşkanına suikast gerçekleştirmeyi planlamaktaydı. Suçlamada, Necati, Çolak Selahattin, Hüseyin Avni ve Kara Vasıf'ın suikastla bir ilgileri olmadığı belirtilmiş olmasına rağmen savcı onların, Kara Kemal'le yakın ilişki içinde bulunmuş olduklarından dolayı Ankara'da ifadelerinin alınmasını talep eder. Suçlamada, İttihat ve Terakki Partisi'nin, suikasta katılmış olduğu, bu partinin üyelerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkımın eşiğine getirmiş oldukları ve partiyi feshetmiş olmalarına rağmen, yeniden yönetime gelmeyi planladıkları vurgulanır.[492] Savcıya göre parti programının, Kara Kemal'in yazıhanesi ile Cavit'in Şişli'de[493] bulunan evinde, kendilerini İttihat'ın temsilcileri olarak kabul eden kişiler tarafından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmadan önce hazırlanmış olduğu tespit

488. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 376.
489. **Kandemir,** *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, Birinci Cilt, s. 82.
490. **Seyhun Tunaşar**, *Gizemli Bir Devrimci Osmanlı'nın Dahiliye Vekili Cumhuriyetimizin İstanbul Milletvekili İsmail Canpolat*, s. 86.
491. **Uğur Mumcu**, *Gazi Paşa'ya Suikast*, s. 55.
492. **Ergün Aybars,** *İstiklal Mahkemeleri*, s. 378.
493. İstanbul'un bir mahallesi.

edilmiştir.[494] Suçlamada, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bazı üyelerinin, İttihat ve Terakki Partisi'ni yeniden yönetime getirmek isteyenlerle birlikte ittifak içinde olup, yönetimi birlikte ele geçirmek için suikast amacıyla siyasi bir ağ oluşturmuş oldukları vurgulanmaktaydı. Bu ağın Kara Kemal, Şükrü, Cavit, Halis Turgut, İsmail Canpolat, Albay Arif, Nail, Hilmi, eski Ankara valisi Abdülkadir'in yönetiminde bulunduğunun açığa kavuşmuş olduğu belirtilir.[495] Savcıya göre İttihatçılar, hukuki yollardan yönetime gelemeyeceklerini anlayıp, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na girerek, fırkayı kullanmışlardır. Suçlamada İttihatçıların, Şeyh Sait isyanı ile Şapka Kanunu'na karşı ayaklanmalardaki katılımları vurgulanmaktaydı. Suçlamaya göre İttihatçılar, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasından sonra, son çare olarak cumhurbaşkanını öldürmeye karar vermişti.[496]

İzmir davası sanıklarının savunmaları, 12 Temmuz 1926'da mahkeme tarafından dinlenir. Ahmet Şükrü savunmasında, suikastla hiçbir ilgisinin bulunmadığını iddia edip, eğitim bakanı olarak ülkeye yapmış olduğu hizmetlerden bahsederek, tüm suçlamaları reddettikten sonra, avukat tutup, şahitler sunarak, kendisine savunma hakkı verilmediğini protesto eder.[497]

İsmail Canpolat savunmasında "Esasen son senelerde siyasete karşı bezginlik duyuyorum" diye belirterek, suikastla olan ilgisini reddeder.[498] Cavit Bey'in evinde yapılan toplantıda, Mustafa Kemal Paşa'ya yapılacak olan önerinin tartışılmış olduğu, daha sonraki toplantının amacının ise, Kara Kemal ve Mustafa Kemal arasında yapılan görüşmelerin sonuçları hakkında bilgi almak olduğunu vurgular.[499]

494. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s. 459-460.
495. A.g.e. s. 460.
496. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 229.
497. **Uğur Mumcu**, *Gazi Paşa'ya Suikast*, s. 57.
498. **Seyhun Tunaşar**, *Gizemli Bir Devrimci Osmanlı'nın Dahiliye Vekili Cumhuriyetimizin İstanbul Milletvekili İsmail Canpolat* (Janbulet), s. 86.
499. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 376.

İzmir yargılaması, 15 kişinin idama mahkûm edilmiş olduğuna dair kararın açıklandığı 13 Temmuz 1926 tarihinde son bulur.[500] Mahkemede hazır bulunan ve ölüme mahkûm edilen sanıklar emekli Albay Rasim, Çopur Hilmi, Sarı Efe Edip, Gürcü Yusuf, Laz İsmail, Trabzon mebusu Hafız Mehmet, Ziya Hurşit, İzmit mebusu Şükrü, Saruhan mebusu Abidin, Eskişehir mebusu Albay Arif, Erzurum mebusu Rüştü, İstanbul mebusu İsmail Canpolat ve Sivas mebusu Halis Turgut'tan oluşmaktaydı.[501]

Son üçü için savcı tarafından ölüm cezası talep edilmemiş olmasına rağmen, tümünün de İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelen isimlerinden olduklarından dolayı, mahkemenin onları da idama mahkûm etmesi enteresandır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası temsilcileri Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar Eğilmez, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele, Bekir Sami ve diğerlerinin salıverilmiş olması dikkat çekicidir.[502] İttihatçı tutuklular ise "Kara Çete" davasında sorgulanmak üzere Ankara'ya nakledilir.

İstiklâl Mahkemesi, İzmir'deki çalışmalarını nihayetlendirdikten sonra, 17 Temmuz 1926 tarihinde Ankara'ya döner ve kendisine tahsis edilen binada, ikinci davanın hazırlıklarına başlar. Soruşturma aşamasındaki ilk sorgulama 20 Temmuzda gerçekleşir.[503]

İzmir suikastı davasının ikinci aşaması olan Ankara yargılaması veya "Kara Çete" davası, 2 Ağustos 1926 tarihinde, saat

500. Sanıklardan Kara Kemal ve Abdulkadir, gıyaplarında idama mahkûm olur.

501. **Mete Tunçay**, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, s. 168.

502. A. Avakyan, Çerkesskii faktor v Osmanskoi imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX-pervaya çetvert XX vv.), Yerevan, izd. "Gitutyun", 2001, s. 379. *(A. Avakyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Çerkes faktörü (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği), Yerevan, "Gidutyun", 2001, s. 379.)*

503. **Osman Selim Kocahanoğlu**, *Atatürk'e Kurulan Pusu. İzmir Suikasti'nin Perde Arkası 1926. İddianame/Duruşmalar/Hüküm*, İstanbul, Temel Yayınları, 2003, s. 375.

14'te başlar. Mahkeme salonu, aralarında milletvekillerinin de bulunduğu bir halk kitlesiyle ağzına kadar doluydu.[504] Sanık sandalyesinde, Mehmet Cavit, Doktor Nazım, Hüseyinzade Ali Turan, Yenibahçeli Nail, Filibeli Hilmi, Hüseyin Cahit Yalçın, Küçük Talât Muşkara, Hüseyin Avni Ulaş, Kara Vasıf, Mithat Şükrü Bleda ve Ahmet Nesimi Sayman gibi tanınmış İttihatçılardan oluşan 50'nin üzerinde kişi bulunmaktaydı.[505] Ergün Aybars'a göre "Şimdi uzun süredir iktidarı ele geçirmek teşebbüsünde olduğu bilinen İttihat Terakki'nin Türk politik hayatından temizlenmesi sırası gelmişti".[506] İstiklâl Mahkemesi'nin 27 Temmuzda, İttihat'ın ülkeye "çok yararlı olduğundan" dolayı parti olarak yargılanmayacağını açıklamış olmasına rağmen,[507] sadece bir gün sonra, 28 Temmuzda, bir önceki açıklamasıyla çelişerek, İttihat ve Terakki Partisi'nin de, ülkeyi dünya savaşına sürüklemiş olduğundan ve bu arada oluşan gıda maddeleri eksikliğini, parti üyelerinin zenginleşmesi için kullanmış olduğundan dolayı suçlu kabul edildiğini açıklar.[508]

Henüz dava başlamadan, soruşturma aşamasında basın tarafından İttihat ve Terakki Partisi aleyhine propaganda yapılmaktaydı. Gazetelerde, hayli ağır suçlamalar eşliğinde, İttihatçı sanıklarla ilgili enformasyon sunulmaktaydı.[509] Süreli basında yayınlanan haber ve makalelerde, eski İttihatçıların, tarihe ışık

504. **Kandemir**, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, İkinci Cilt, Ekiciğil Matbaası, İstanbul, 1955, s. 8.

505. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 231.

506. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 385.

507. AVP RF, F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, papka 79, d. 38, 1926 g., l. 64. *(AVP RF, F. 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 79, d. 38, 1926, l. 64.)*

508. AVP RF, F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, papka 79, d. 38, 1926 g., l. 64. *(AVP RF, F. 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 79, d. 38, 1926, l. 64.)* Bk. ayrıca A. Avakyan, Çerkesskii faktor v Osmanskoi imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX-pervaya çetvert XX vv.), Yerevan, izd. "Gitutyun", 2001, s. 380. *(A. Avakyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Çerkes faktörü (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği), Yerevan, "Gidutyun", 2001, s. 380.)*

509. **Osman Selim Kocahanoğlu**, *Atatürk'e Kurulan Pusu*, s. 375.

tutacak özellikte çok önemli ifadeler verecekleri belirtilmekteydi.[510]

İttihatçıların, başkentin Ankara'ya taşınmasına her zaman karşı olduklarından ötürü, Ankara'nın, Mustafa Kemal ve Türkiye'nin yeni yöneticilerinin, İttihatçılara yönelik üstünlüğünü simgelediğinden dolayı, bu yargılamanın Türkiye Cumhuriyeti'nin başkentinde gerçekleştirilmesi kararı tesadüf değildi.

İstiklâl Mahkemesi heyetinin üyeleri, İttihatçıların tarihi sorumluluğunu toplum önünde vurgulamak amacıyla, Ankara yargılaması esnasında, İttihatçılara yönelik duruşlarını daha da sertleştirir.[511] Davaya bakan mahkeme, Atatürk'e yönelik suikastla hiçbir ilgisi olmayan İttihatçıları da yargılamak için, sanıklara, ülkeyi Birinci Dünya Savaşı'na sokmaktan, savaş esnasında gerçekleştirilen suçlara kadar her soruyu sorup, her konuda hesap sormak açısından[512] kendisini son derece özgür hissetmekteydi.

Savcı Necip Ali, ilk duruşmada hazırlamış olduğu suçlamayı okur. Bu suçlamada İzmir suikastı teşebbüsü ve İttihat ve Terakki'nin suikastla olan ilgisini vurguladıktan sonra, milli hareket esnasında İttihatçılar tarafından gerçekleştirilen çalışmalara ve Kara Kemal'in, İttihat ve Terakki Partisi'ni yeniden diriltme denemelerine değinir.[513] Savcı, sanıkları İzmir suikastından sorumlu addederek, bunu bir intikam etkinliğinden maada, bir ihtilal denemesinin hazırlığı olarak telakki edilmesi gerektiğini vurgular. Suçlama başlıca üç nokta üzerinde yoğunlaşır.

1. İttihat ve Terakki Partisi liderleri tarafından, özellikle dünya savaşı yıllarında iktidarın kötüye kullanılması,

2. İttihatçıların, 1921 yılında Mustafa Kemal'in konumu ele geçirme denemeleri,

510. A.g.e. s. 376.

511. **Tarık Zafer Tunaya**, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt III, s. 714.

512. **Kandemir**, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, İkinci Cilt, İstanbul, Ekiciğil Matbaası, 1955, s. 7-8.

513. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 387.

3. İttihatçıların 1923 kurultayı.[514]

İddianamede Kara Kemal'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması neticesinde Talât, Enver ve Cemal paşaları ülkeyi terk etmeye ikna etmiş olduğu vurgulanmaktaydı.[515] Bu durum, daha sonra Doktor Nazım'ın ifadesinde de tasdik edilir.[516] Doktor Nazım'ın "gizli bir örgüt tarafından gerçekleştirilmesi planlanan suikastla" ilgisi olmaması, savcı tarafından imkânsız olarak kabul edilmekte, Cavit Bey ise, Kara Kemal'in ağına dâhil olmakla suçlanmaktaydı.[517]

Ülkeyi sebepsiz yere savaşa sokmak ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında yolsuzluk yapmakla ilgili, İstiklâl Mahkemesi tarafından ortaya atılan konuların bir kısmı 1919 yılındaki İttihatçıların yargılanmasında, divan-ı harp mahkemeleri tarafından da dile getirilmişti.[518]

Ankara yargılaması süresinde mahkeme, İttihat ve Terakki Partisi üyeleri arasında dikkatlerini büyük oranda Cavit ve Doktor Nazım üzerinde odaklamıştı.[519] Cavit Bey, ateşkes sonrasında yurt dışına kaçmak ve Enver Paşa'yla işbirliği yapmakla suçlanmaktaydı.[520] İddianamede, Cavit'in ifadesi üzerine Doktor Nazım'ın evinde İttihatçıların gizli toplantıları sonucunda düzenlenen 9 maddeden oluşan bir planın bulunduğu, bu maddelerin tek-tek görüşülerek, katılımcılar tarafından oybirliğiyle kabul edilmiş olduğu belirtilmekteydi.[521]

Duruşmalar esnasında sık-sık İttihat ve Terakki Partisi'nin yürütmüş olduğu siyasete vurgu yapılmış ve her sanığa, İttihat

514. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 231.

515. **Osman Selim Kocahanoğlu**, Atatürk'e Kurulan Pusu, s. 379.

516. **Doç. Dr. Ahmet Eycil**, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey,* s. 323.

517. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s. 485.

518. **Tarık Zafer Tunaya**, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt III, s. 715.

519. Tutuklamalar henüz başlamışken mahkeme başkanı Ali Çetinkaya, yakın çevresine "Cavit'le Nazım'ı mutlaka asacağız" demekteydi, bk. **Kandemir**, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, İkinci Cilt, s. 50.

520. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s. 485.

521. **Osman Selim Kocahanoğlu**, *Atatürk'e Kurulan Pusu*, s. 380.

ve Terakki'nin resmi olarak var olup olmadığı sorulmuştur.[522]

İlk oturumda iddianamenin okunmasından sonra Küçük Talât sorgulanır. İttihat ve Terakki Partisi'nin geçmişinden dolayı Küçük Talât'tan hesap soran mahkeme başkanı, Birinci Dünya Savaşı yıllarında yapılan yolsuzluklar, milli hareket döneminde Enver Paşa'nın Türkiye'ye geçme çabaları ve daha sonraki yıllarda İttihatçıların her ne pahasına olursa olsun iktidara gelme çalışmaları üzerinde ayrıntılı bir şekilde durur.[523]

Küçük Talât'tan sonra, İttihat ve Terakki Partisi birinci sekreteri Mithat Şükrü Bleda sorgulanır ve mahkeme başkanı tarafından kendisine, ülkeyi Birinci Dünya Savaşı'na sokma, savaş yıllarında oluşan gıda sorunları, yolsuzluklar, ateşkesten sonra İttihatçı önderlerin kaçışı ve daha başka konularda sorular sorar. Mithat Şükrü'nün sorgulanması esnasında, İttihat ve Terakki Partisi belgelerinin ortadan yok olmasıyla ilgili soruya, parti genel sekreteri tarafından, belgeleri Behaeddin Şakir'in almış olduğu cevabı verilir[524] ve Bleda, 1919 yargılanması esnasında divan-ı harp mahkemesine vermiş olduğu ifadede, belgelerin Doktor Nazım tarafından götürülmüş olduğunu belirtmiş olduğundan dolayı kendisiyle çelişkiye düşer.

Bu çelişki, Şükrü Bleda'nın kötü hafızasından ziyade, belgeleri ortadan kaldıran Doktor Nazım'ın o anda kendisiyle birlikte sanık sandalyesinde bulunduğu, Behaettin Şakir'in ise, Ermeni intikam komandoları tarafından çoktan ortadan kaldırılmış olduğundan dolayıydı. Burada dikkat çekici olan nokta, şahsen Nazım'ın, partiyle ilgili bazı iddiaları inkâr etmekle birlikte, kendi veya Behaettin Şakir tarafından yok edilmiş olduklarının bilincinde olarak İttihat ve Terakki Partisi kurultaylarının kayıtlarına gönderme yaparak, bu sebeple "...oradaki tutanakları buldurursanız..." ifadesini kullanmaktaydı.[525]

522. **Tarık Zafer Tunaya**, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* cilt III, s. 716.

523. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 388.

524. **Osman Selim Kocahanoğlu**, *Atatürk'e Kurulan Pusu*, s. 404.

525. **Doç. Dr. Ahmet Eycil**, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey,* s. 303.

Şükrü Bleda'dan sonra Azmi, Ahmet Nasimi,[526] Doktor Hüseyinzade Ali, Eyüp Sabri, Doktor Rusuhi ve Hamdi Baba da sorgulanır.[527]

10 Ağustos 1926 tarihinde Cavit'in sorgulanması gerçekleşir. Bu duruşmada mahkeme salonu görülmemiş şekilde doluydu. Dinleyicilerin büyük bir kısmı, sanığı yakından tanıyan, eski İttihat ve Terakki Partisi üyeleri olup, daha sonra Halk Partisi sıralarına geçmiş olan kişilerdi. İçlerinde milletvekilleri de vardı.[528] Sanığa, İttihatçıların 1923 yılında kendi evinde yaptıkları toplantıyla ilgili sorular yöneltilir.[529] Mahkeme üyelerine göre Cavit Bey, İttihat ve Terakki'yi "her ne pahasına olursa olsun diriltmeye kararlı" grubu yönetmekteydi.[530] Mahkeme üyelerinden biri olan Kılıç Ali, anılarında mahkeme başkanının sorularına Cavit'in soğukkanlılıkla cevap vermiş olduğunu belirtmektedir.[531] Sanık, İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarı yıllarında ülkeyi yönetmiş olan tüm bakanların, Damat Ferit Paşa hükümetinin kurulmasından sonra tutuklanmış olduğunu, bundan dolayı da kendisinin 6 ay ülke içinde saklandıktan sonra İsviçre'ye kaçmış olduğunu, Enver Paşa'nın Türkiye'ye geçmek istediğini duyduktan sonra, Enver'i bu fikrinden vazgeçirmek için ikna etmesi niyetiyle Talât Paşa'ya bir mektup yazmış olduğunu belirtir.[832] Cavit, mahkeme başkanı tarafından bu kritik anda ülkeyi terk etmekle suçlanır.[533]

Sanık, İzmir yargılaması esnasında, İttihatçılar tarafından düzenlenen ve 9 maddeden oluşan planın varlığını inkâr eder,

526. Mahkeme tarafından beraat ettirilmiştir, bk. AVP RF, F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, papka 78, d. 34, 1926 g., l. 1. *(AVP RF, F. 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 78, d. 34, 1926, l. 1.)*

527. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri,* s. 388.

528. **Kandemir,** *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, İkinci Cilt, s. 29.

529. **Erik Jan Zürcher,** *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 232.

530. **Tarık Zafer Tunaya**, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* cilt III, s. 716.

531. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s. 485.

532. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 388.

533. **Kandemir,** *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, İkinci Cilt, s. 30.

fakat Ankara yargılaması esnasında mahkeme başkanı bu planı "Elimize geçmiyeceğini zannettiğiniz için (İzmir yargılaması esnasında) söylemek istemediniz değil mi?",- diyerek sanığın önüne koyar.[534] Cavit, olayların üzerinden uzun zaman geçmiş olduğunu ve hatırlamadığını öne sürerek, kendisini savunmaya çalışır. Bu planın özellikle "Hâkimiyet ve saltanat, münhasıran milletindir"[535] şeklinde formüle edilen üçüncü maddesi mahkemenin dikkatini çekmişti. Padişahlığın, Mustafa Kemal tarafından ortadan kaldırılmış olduğundan dolayı mahkeme, özellikle bu noktayla ilgili Cavit'ten açıklama talep eder. "Hükûmet merkezi İstanbul'da olmalı"[536] olarak ifade edilen beşinci madde de mahkeme tarafından belirtilir. Sanık, Osmanlı payitahtının her açıdan başkent olmaya uygun olduğunu belirttiğinde mahkeme başkanı, İstanbul'un coğrafi açıdan uygun olmadığını öne sürer.[537] Cavit, sorgulaması sırasında, 1923 yılında İttihatçılar tarafından kendi evinde gerçekleştirilen toplantının gizli emeller taşıdığını da reddeder.[538] Savcı, bu toplantı esnasında devlete karşı ihanet planlanmış olduğunu iddia eder, mahkeme başkanı ise, bu toplantı esnasında kabul edilen 9 maddelik planın, 8 Nisan 1923 tarihinde Mustafa Kemal tarafından yayınlanan Halk Partisi'nin 9 prensiplerini reddetmiş olduğunu öne sürer.[539] Mahkeme başkanı, Cavit'in öne sürdüğü argümanların ikna edici olmadığını belirtir.[540]

Doktor Nazım'ın sorgulanması esnasında mahkeme başkanı tarafından, İzmir suikastıyla ilgisi olmayan sorular dile getirilir. Mahkeme başkanı Ali Çetinkaya, Nazım'ın, tutuklanması ve yargılanmasından çok önce karar verilmiş olan idam

534. **Osman Selim Kocahanoğlu**, *Atatürk'e Kurulan Pusu*, s. 507.

535. **Mete Tunçay,** *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, s. 169.

536. **Osman Selim Kocahanoğlu**, *Atatürk'e Kurulan Pusu*, s. 508.

537. A.g.e.

538. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 389.

539. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 232.

540. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 389.

cezasına layık olduğu konusunda toplumu ikna edebilmek amacıyla, yıllar önce vuku bulmuş olaylarla ilgili sanığa sorular yöneltmeye başlar. "Bu memleketi durup dururken siz harbe soktunuz. Neticesi malûm. Şimdi. Umumî Harbe girebilmek için hangi devletlerle ne esaslar dâhilinde anlaştığınızı söyleyin bakalım?".[541]

Sanık, bu soruya cevap olarak "Bendenizin malûmatım yoktur. Yalnız Sait Halim, Talât ve Enver Paşaların malûmatı vardı"[542] diye belirtir ve kendisinin savaştan "açık alınla" çıkmış olduğunu iddia eder.[543]

Doktor Nazım'ın sorgulaması esnasında mahkeme başkanı tarafından sanık, partinin feshedilmesinden sonra üyelerinin faaliyetlerinin gayrihukuki olduğunu kabul etmeye zorlanır.[544] Ali Çetinkaya, İttihatçıların bu tarihi olaylarla ilgili tarihi sorumluluk taşıdığını vurgulayarak, İttihatçı liderlerin ülkeden kaçması olayına değinir, Doktor Nazım ise, buna cevap olarak, kaçış kararının parti merkez komitesi tarafından alınmış olduğunu, "Hıristiyanların, Rumların ve Ermenilerin bunlara husumeti var diye" Talat, Enver, Nazım, Bahaettin Şakir ve kendisinin, kendi güvenlikleri açısından ülkeyi terk etmeleri gerekmiş olduğunu belirtir.[545] Başkan ardından Cavit'in evinde yapılan toplantıya, bu toplantıda hazırlanan ve Nazım'ın evinde yapılan arama esnasında bulunan 9 maddelik plana değinir.[546]

Atatürk'ün biyografında Falih Rıfkı Atay'ın belirttiğine göre Nazım'ın, Kemal'in Talât'a Türkiye'ye dönme izni vermesi durumunda, Ermeniler tarafından öldürülmüş olmayacağını iddia edip, Mustafa Kemal'i Talât'ın katili olarak kabul ettiğini belirtir. Nazım, Mustafa Kemal'e Meclis tarafından

541. **Kandemir,** *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, İkinci Cilt, s. 53.
542. **Osman Selim Kocahanoğlu**, *Atatürk'e Kurulan Pusu*, s. 482.
543. A.g.e. s. 485.
544. **Kandemir**, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, İkinci Cilt, s. 58.
545. **Osman Selim Kocahanoğlu**, *Atatürk'e Kurulan Pusu*, s. 488.
546. **Kandemir,** *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, İkinci Cilt, s. 63.

verilen "gazi" unvanıyla alay ederek, İzmir tramvaylarında Kemal'i "gazoz paşa"[547] ve Milli Hareket yıllarındaki yazışmalarda "sarı kul" olarak adlandırmaktaydı.[548]

Kendi iktidarları yıllarında tek partili sistem kurmuş olan İttihatçıların, İzmir ve Ankara davaları süresince demokrasiden konuşmaları ve muhalefet oluşturmanın demokratik prensiplerden biri olduğunu vurgulamaları ilginçtir. Örneğin, Mustafa Kemal'in 9 prensiplerine karşı olduğu iddia edilen planın hazırlanması konusunda mahkeme tarafından suçlanan Nazım, "parti kurmak, vatandaşlık hakkıdır",- diye vurgulamaktaydı.[549] Buna karşılık savcı müdahale etme gereği duyarak, "Birçok vatandaşlar Terakkiperver Fırkaya dâhil olmuştur ve olabilir de. Serbesttiler. Kimsenin bunlara bir şey dediği yok. Lâkin Doktor Nazım Bey'i buraya getiren komitacı tarzındaki faaliyetti.",- diye cevaplamıştır.[550]

Savcı, sorgulama sonrasında yaptığı açıklamada, Nazım'ın cevaplarında samimiyetin kırıntısının dahi olmadığını belirtir.[551]

Savcı, 23 Ağustos 1926 tarihli duruşmada mütalaasını sunarak Cavit, Nazım, Hilmi ve Nail için 55. maddeye istinaden (asılarak idam) idam cezası, Ali İhsan, Vehbi, Ethem, Hüsnü, Hamdi, Rauf Orbay ve Rahmi için 57. (müebbet kürek) ve 58. maddelere istinaden hapis cezası,[552] Mithat Şükrü Bleda da dâhil olmak üzere, kalan 26 sanığın ise beraatını talep eder.[553]

Mahkeme, 25 Ağustos 1926 tarihinde sanıkların savun-

547. Bu konuda bk. **Falih Rıfkı Atay**, *Çankaya*. Mustafa Kemal'in Çankaya'sı, İstanbul, 1998, s. 346.

548. **Arsen Avagyan**, Dr. Nazım'ın Milli Mücadele hakkında bir mektubu, "*Toplumsal Tarih*", N 125, İstanbul, Mayıs 2004, s. 30-32.

549. **Kandemir**, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, İkinci Cilt, s. 64.

550. A.g.e. s. 65.

551. **Osman Selim Kocahanoğlu**, *Atatürk'e Kurulan Pusu*, s. 501.

552. AVP RF, F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, papka 78, d. 34, 1926 g., l. 18. *(AVP RF, F. 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 78, d. 34, 1926, l. 18.)*

553. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 232.

malarını dinler. Sanıklara avukat tutma izni verilmemiş olduğundan dolayı, kendileri tarafından yazılan savunmalarını okurlar. Özellikle Cavit Bey, sanıklar arasında en parlak savunmalardan birini hazırlamış, konuşması genel ve özel olmak üzere iki kısımdan oluşmuştu.[554] Yaklaşık 40 dakika[555] süren savunmasında Cavit, savaşa katılma fikrine hemen her zaman karşı olduğunu ve bunu her fırsatta hükümete belirtmiş olduğunu bildirir. Savaş yıllarında yapılan yolsuzluklarla da hiçbir ilişkisi bulunmadığını iddia eder.[556] Cavit, savunmasında 9 maddelik planın varlığını inkâr etmeden, benzer planların, siyasi hayatın taleplerinden hâsıl olduklarını vurgular.[557]

Cavit'ten sonra Yenibahçeli Nail, Doktor Nazım, Hilmi, Ali İhsan ve diğerleri de savunmalarını sunar.[558]

Ankara yargılamasının hükmü 26 Ağustos 1926 tarihinde açıklanır. Kararda, "...millet ve memleketi düşman ayakları altına atıp kaçmaktan başka çare bulamayan İttihat ve Terakki mensuplarının Milli Mücadele'nin sonucunda yine iktidara gelecekleri kanaatinde oldukları, Lozan görüşmeleri sırasında Cavit Bey'in evinde yapılan gizli toplantılarla, isimleri sayılan Kara Kemal, Şükrü, Ismail Canbolat gibi eski İttihatçıların Gazi M. Kemal'e yaptıkları başvurunun reddinden sonra, Ziya Gökalp da dâhil olmak üzere bir kısım üyenin siyasi ortamdan ayrıldığı, fakat diğerlerinin devam ettiğinin anlaşıldığı belirtildi. Bu gizli toplantılarda Büyük Millet Meclisi'ndeki birinci ve ikinci grupları birleştirip, eski İttihatçıları da içine alıp Rauf Bey'in[559] yardımını sağlamak, bu olmadığı takdirde İttihatçılardan 15-20 kişilik bir mebus listesini "Müdafaa-i Hukukçular"ın şüphesini çekmeden yine Rauf Bey'in yardımı

554. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 390.

555. Zürcher'e göre Cavit'in savunması 75 dakika sürmüştür, bk. **Erik Jan Zürcher**, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 232.

556. **Osman Selim Kocahanoğlu**, *Atatürk'e Kurulan Pusu*, s. 561-566.

557. **Tarık Zafer Tunaya**, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt III, s. 718.

558. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 390.

559. Belirtilen dönemde Türkiye Cumhuriyeti başbakanı.

ile kabul ettirmek veya bu da olmadığı takdirde, açıkça İttihat Terakki olarak ortaya çıkmak kararı alındığının ve bunların hepsinin de başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, Halk Partisi'ni parçalamak için girişimde bulunulduğunu, Rauf Bey'in de buna araç olduğunu, daha sonra Terakkiperver Parti'nin kuruluşu hazırlanarak bu yolla iktidarın ele geçirilmeye çalışıldığını uzun uzun anlatıyordu...".[560]

Mahkeme heyetinin verdiği kararda, İttihatçıların eskiden işlemiş oldukları suçlar, İzmir suikastıyla aşağıdaki şekilde irtibatlandırılmaktaydı: "Fakat buraya kadar sıralanan suçlara dikkat edilirse görülür ki; hepsi de umumî harbe giriş, bu harp esnasında yapılan iaşe işleri gibi yolsuzluklar ve nihayet memleketi harbe sokanların kaçtıkları yerlerdeki faaliyetleri ve daha sonra memlekette iktidarı ele geçirmek için fırka kurmağa teşebbüsleri gibi noktalar üzerinde toplanmaktadır".[561]

Karar hükmünde daha sonra tek-tek sanıklar ele alınır. Cavit Bey, İzmir suikastını hazırlayan şahıslarla sıkı ilişki içinde olmak, onlara yön göstermek ve desteklemekle, Doktor Nazım Bey ise Cavit'in evinde gerçekleştirilen toplantılara ve bu toplantılarda alınan kararlara katılmakla, Nail ve Hilmi ise, Enver Paşa'nın Rusya'da bulunduğu tarihten itibaren İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidara gelmesi için çalışmalarda bulunmak ve gizli toplantılara katılmakla suçlanıyordu.[562]

Karara istinaden eski maliye bakanı Cavit, Doktor Nazım, Ardahan mebusu Hilmi ve Nail ölüm, Ali Osman Vehbi, Hüsnü, İbrahim Ethem, Rauf Orbay ve Rahmi ise 10 yıl sürgün cezasına çarptırılır.[563] Kalan 37 sanık, İstiklâl Mahkemesi tarafından beraat ettirilir.

1926 yılının Eylül başlarında Ankara İstiklâl Mahkemesi tarafından, İttihatçıların yargılanmalarıyla ilgili birkaç ufak dava daha ele alınır. Örneğin 1 Eylül 1926 tarihinde avukat

560. **Ergün Aybars**, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 391.
561. **Kandemir**, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, İkinci Cilt, s. 112.
562. **Ergün Aybars,** *İstiklal Mahkemeleri*, s. 391.
563. A.g.e. s. 391-392.

Hüseyin Avni, TBMM eski mebusu Necati ve bunların akrabalarından Hasan Tahsin ve Mustafa'dan oluşan bazı Eskişehirliler mahkeme tarafından 5 yıl sürgün cezasına çarptırılır.[564]

Belirtilen şahısların, Mustafa Kemal'e karşı düzenlenen suikastta Ziya Hurşit'le işbirliği içinde bulunmuş oldukları kanıtlanır.[565]

1926 yılında darağacına gönderilen Nail'in, 1919 yılında, Trabzon Ermenilerinin tehcir ve taktil davası dâhilinde, Ermenilerin imha edilmesini organize etmekten, gıyabında idama mahkûm edilmiş olduğunu belirtmek gerekir.[566]

564. AVP RF, F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, papka 78, d. 33, 1926 g., l. 34. *(AVP RF, F. 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 78, d. 33, 1926, l. 34.)*

565. AVP RF, F. 132, Referantura po Turtsii, op. 11, papka 78, d. 33, 1926 g., l. 35. *(AVP RF, F. 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 78, d. 33, 1926, l. 35.)*

566. Takvîm-i Vekayi, No 3616, 6 Ağustos 1919, s. 1-3.

TÜRKİYE CUMHURİYETİN'DE İTTİHATÇI GELENEĞİN KORUNMASI

Genç Türklerin, 1919-1921 ve 1926 yıllarındaki yargılanmalarının karşılaştırmalı tahlili

Ermeni tehciri ve katliamlarının (tehcir ve taktil) dava süreci olarak da kabul edilen, Genç Türklerin 1919-1921 yıllarındaki yargılanmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Olağanüstü Askeri Mahkemelerinde görülmüştür. Bu yargılamalar, uluslararası baskılar ve İttihat ve Terakki Partisi karşıtı Hürriyet ve İtilaf Partisi temsilcilerinin yeniden yönetime gelmesi neticesinde gerçekleşir. 1919-1921 yıllarında İttihatçıların yargılanmalarının amacı, Birinci Dünya Savaşı galibi devletlerin Türkiye'ye yönelik duruşunun yumuşatılması ve savaş suçlularının Müttefik Devletler tarafından yargılanmasını önlemeyi amaçlamaktaydı.

Genç Türklerin, 1926 yılında gerçekleşen ve İstiklâl Mahkemeleri tarafından görülen yargılanmaları, Mustafa Kemal'e karşı İzmir'de planlanan suikast ile Ankara veya "Kara Çete" davalarından oluşmaktaydı. 1926 yılında İttihatçıların yargılanması Mustafa Kemal Atatürk'ün monopolünün korunması, muhaliflerin tasfiyesi ve ülkede tek parti sisteminin tesis edilmesine yönelikti. Bu yargılamalar esnasında bazı devletler tarafından baskıdan ziyade müdahale denemeleri yapılmıştır.

Örneğin, Büyük Britanya'nın görüşüne göre, SSCB ile il-

işkilerin geliştirilmesine karşı çıkan Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Bekir Sami'nin Türkiye'deki etkilerinin güçlenmelerinden rahatsızlık duyan Rusya, Mustafa Kemal'e karşı planlanan suikastın açığa çıkmasında belirleyici rol oynamıştı.

İngiltere'de yayınlanan "*Daily Telegraph*" gazetesinin 23 Haziran 1926 tarihli nüshasında "... Görünüşe göre bu komplonun açığa çıkması" ve Ankara'nın uyarılması konusunda Genel Rus Özel Komisyonu önemli bir rol oynamıştı.

Bilindiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti cumhurbaşkanı ve Sovyetler Birliği elçiliği arasında samimi ve sıcak ilişki mevcuttu ve Moskova, suçlananlardan bazılarına karşı diş bilemekteydi. Sovyetlerin Türkiye'deki etkisi sürekli olarak Kâzım Karabekir Paşa'nın direnişiyle karşılaşmaktaydı.

Moskova, bir süre önce, Türkiye'nin doğu vilayetlerinin polis güvenliğini üzerine almayı önerdiğinde Kâzım Karabekir, Moskova'nın bu bölgeye girmesinden sonra onu oradan çıkarmanın çok zor olacağını öne sürerek karşı çıkmıştı.

Bekir Sami Bey ve Ali Fuat Paşa da Sovyet propagandası ve ticaret yöntemlerine karşı tepki gösterdiklerinde Sovyetler Birliği büyük zorluklarla karşılaştı ve bunu unutmadı, affetmedi".[567]

Aynı kaynağın 3/VI sayısında belirttiğine göre, suikast denemesi, muhalefetle nihai hesaplaşma için Ankara hükümetine bahane, Rusya için ise, kendisine düşmanca tutum içinde bulunan Türk siyasetçilerini eleme fırsatı yaratmıştı.[568]

SSCB, ayrıca İzmir ve Ankara yargılamaları esnasında

567. Arkhiv Vneşnei Politiki Rossiiskoi Federatsii (AVP RF), Fond 132, Raferentura po Turtsii, opis 11, papka 78, d. 35, 1926 g., l. 346. *(Rusya Federasyonu dış politika arşivi (DPA RF), dosya 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 78, d. 35, 1926, l. 346.)*

568. Arkhiv Vneşnei Politiki Rossiiskoi Federatsii (AVP RF), Fond 132, Raferentura po Turtsii, opis 11, papka 78, d. 34, 1926 g., l. 23. *(Rusya Federasyonu dış politika arşivi (DPA RF), dosya 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 78, d. 34, 1926, l. 23.)*

Bolşevikler ve Genç Türkler arasındaki işbirliği ile Rusya ve Afganistan arasında antlaşma imzalanmasıyla ilgili ayrıntıların açığa çıkmasından korkmaktaydı.

Genç Türklerin, 1926 yılındaki yargılanmaları esnasında, SSCB'nin Ankara büyükelçisi Yakov Surits, Türk yöneticilerle yaptığı özel görüşmeler esnasında sanıkların, özellikle de Doktor Nazım'ın, Rusya ve Afganistan arasında antlaşma imzalanması konusundaki ayrıntıları bildiğini ve sanıklara bu konuda sorular sorulmamasını rica etmişti.

Surits, 15 Eylül 1926 tarihinde SSCB dışişleri bakanı V. Çiçerin'e yolladığı çok gizli raporunda, Türk yöneticilerin kendisine bu açıdan yardım ettiklerini ve mahkeme başkanı ve üyelerinin bu konuyla ilgili hiçbir soru sormadıklarını memnuniyetle belirtir,

"...Mahkeme, İttihat'ın bizim bölgemizde oynamış olduğu rolün açığa kavuşturulması konusuna geldiğinde, durum bizim için nazikleşmeye başladı. Ümidimizi Kemal'in rakiplerine bağladığımız anların olup, doğrudan teşvik etmemiş olsak da Kemal'e karşı olan bu faaliyete engel de olmamış olduğumuz intibaı uyanabilirdi dışarıya karşı.

İddianamede, İttihatçıların faaliyetlerinin başlıca merkezleri olarak Moskova, Bakü ve Batum anıldığında bazı nahoş sonuçlardan kaçınılmak imkânsız olurdu.

Ben, daha Ankara davası başlamadan bu tehlikeyi sezerek, o zamanlar kendi kendime bir, karşı atak planı hazırladım.

Türk siyasetçileri ile yaptığım tüm görüşmeleri, Kemal'le olan ihtilafları ve gerçek niyetlerini öğrenene kadar uzun süre İttihatçıları Kemal'in taraftarları olarak görerek kandırılmış olduğumuzu ispat etmek için kullandım.

Sadece yöneticilerimizin dikkatleri sayesinde Enver'in ve diğerlerinin Anadolu'ya ulaşmalarının engellenmiş olduğu ve Kemal'e karşı olan darbeleri savuşturarak kendi üzerimize çekmiş olduğumuzu vurguladım.

Mahkeme üyeleriyle yaptığım görüşmede, sanıklardan bazılarının Hindistan ve Afganistan'la ilgili çalışmalarımız

konusundaki planlardan haberdar olduklarını ve uluslararası konumumuzu zorlaştıracak, konuyla ilgili gizlilik ihlallerinden bizi korumanın, mahkemenin görevi olduğunu kendilerine belirttim.

Hâkimler, özellikle de mahkeme başkanı, açıklamalarıma son derece dikkatli davranarak sanıkların, özellikle de Nazım'ın bu konuya fazla girmesine engel oldular. Girişimlerim sonucunda, İttihatçıların bölgemiz dâhilindeki faaliyetleriyle ilgili her şey ön iddianameden çıkarıldı.

Dava süreci bu açıdan bizim için tamamen olumlu seyretmiştir".[569]

Diğer yabancı devletlerin 1926 yargılamalarına müdahalesiyle ilgili, Büyük Britanya ve Fransa'nın, Cavit'in ölüm cezasını önlemek niyetiyle Türkiye hükümeti üzerinde baskı uygulamış olduğunu belirtmek gerekir.

Tanınmış Avrupalı ve Amerikalı siyaset adamları da, tutuklu Cavit'in serbest bırakılması için başvurmuşlar. Cavit'in tutuklanmasıyla ilgili haber Avrupalı Masonlar arasında da büyük rahatsızlık uyandırmıştı.

"*Hâkimiyet-i Milliye*" gazetesi 30 Ağustos 1926 tarihli sayısında, "*Daily Telegraf*"ın ölüm cezasına çarptırılmış olan Cavit hakkında övgü ve acı dolu bir makalesinden bölümler alıntılamıştı.

"*Hâkimiyet-i Milliye*", "Cavit'in dayandığı çevrelerin ne yaklaşımlar içinde olduğu bu makaleden belli olmaktadır. (...) Cavit, Türk halkının ekonomik bağımsızlığına muhalif olanların en önemli dayanağıydı",[570] - diye yazmaktadır.

569. Arkhiv Vneşnei Politiki Rossiiskoi Federatsii (AVP RF), Fond 08, Sekretariat Karakhana, op. 10, papka 38, d. 263, 1926-1927 g., ll. 147-148. *(Rusya Federasyonu dış politika arşivi (DPA RF), Fond 08, Karahan sekreterliği, liste 10, dosya 38, d. 263, 1926-1927, ll. 147-148.)*

570. Arkhiv Vneşnei Politiki Rossiiskoi Federatsii (AVP RF), Fond 132, Raferentura po Turtsii, opis 11, papka 79, d. 36, 1926 g., l. 387. *(Rusya Federasyonu dış politika arşivi (DPA RF), dosya 132, Türkiye kısmı, liste 11, dosya 78, d. 33, 1926, l. 139.)*

Ankara, 1926 yılında İttihat'ın üst düzeyiyle hesaplaştıktan sonra, Avrupa üzerinde bırakmış olduğu etkiyi yumuşatmak amacıyla, Abdülkadir'i ve Kara Kemal'i saklamış olan şahıslar ve ajanlar hakkında nispeten hafif cezalar verir.[571]

İttihatçıların, 1919-1921 yılları arasında gerçekleştirilen yargılanmalarında, suçlama olarak Ermenilerin tehcir ve imhası, Ermeni Soykırımı'nda önemli rol oynamış olan Teşkilat-ı Mahsusa'yı kurmak, gerekçeli bir sebep olmadan ülkeyi dünya savaşına sürüklemek, vurgunculuğa izin vermek, karaborsada faaliyet göstermek ve ülkenin güvenliğini tehdit etmek suçlamalarıyla ilgiliydi.

1919-1921 ve 1926 yıllarındaki yargılanmaların ortak suçlamaları, ülkenin Birinci Dünya Savaşı'na sürüklenmesi ve savaş zamanında, özellikle de gıda maddeleriyle ilgili vurgunlarla ilgiliydi.

1926 yılında, yukarıda belirtilen suçlamalara, ülkeyi savaşa sürüklemiş ve yurt dışına kaçmış olan İttihatçıların yönetimi ele geçirmek amacıyla yurt dışında gerçekleştirdikleri faaliyetleri ile Türkiye'de parti kurma girişimleri de eklenir.

1926 yargılamalarında Hıristiyanlar ve özellikle Ermenilerin tehciri ve kırımlarıyla ilgili suçlamalar tamamen kaldırılmıştı. Dahası, 1926 yargılamaları boyunca, Birinci Dünya Savaşı esnasında Hıristiyanların Genç Türkler tarafından imha edilmesi konusu bir kez dahi anılmamıştır.

Kemal Atatürk, 1926 yılında "*Los Angeles Examiner Quote*" gazetesine verdiği röportajda İttihat'ın, dünya savaşı süresince Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaasından binlercesinin yok edilmesinden suçlu olduğunu belirtmiştir.[572]

Atatürk'ün benzer bir demeç vermiş olma olgusunun Türk tarih yazımı tarafından reddedilmesine rağmen, bu söyleşinin tarihinin, 1926 yargılamalarıyla aynı aya denk gelmesi ilginçtir.

Bununla birlikte, 1919-1921 tarihlerindeki güçsüz İtilaf

571. A.g.e.

572. Bk. "Los Angeles Examiner Quote", 1 Auguste 1926.

hükümeti tarafından düzenlenen Genç Türklerin dava sürecinin aksine, aynı İttihat partisinden müteşekkil Kemalist hükümetin 1926 yılında gerçekleştirmiş olduğu İzmir ve Ankara yargılamaları İttihat ve Terakki partisiyle hesaplaşma davasına dönüşmüştür.

İttihat ve Terakki Partisi'nin tarihiyle ilgili temel bilimsel çalışma hazırlamış olan prof. Tarık Zafer Tunaya, "1908 Temmuzu'ndan, 1926 Temmuzu'na değin, on sekiz yılın hesabını soruyordu",- diye yazmaktadır.[573]

1919-1921 ve 1926 yılı yargılamaları arasındaki diğer önemli fark, 1919-1921 yıllarında Genç Türk sanıklarına avukat tutma ve kendi yararlarına şahit takdim etme izni verilmiş olmasına rağmen, 1926 mahkemesinde bunlara müsaade edilmemesiydi.

Dahası, 1919-1921 yargılamalarının bazı sanıkları, özellikle de siyasetçiler, bir yerine birkaç avukat tutmuşlardı. Örneğin, 1919 yargılamalarında Hasan Hayri Tan ve Celalettin Arif, sanık Sait Halim'i; "Esat" Kâzım ve Tahsin, Halil Menteşe'yi; Saki ve Esat Muhlis, Ahmet Nesimi'yi; Sadettin Ferit, Şükrü'yü; Mahmut Mahir, Yusuf Cemal ve Kadri, İbrahim Pirizade'yi; Sadettin Ferit, Ahmet Ramiz ve Mahmut Mahir, Mithat Şükrü'yü; Haydar Rıfat ve İsmail Tevfik, Ziya Gökalp'i; Mişon Ventura, Cevat'ı; Ali Haydar ise Musa Kâzım'ı ve Haşim'i savunmaktaydı.

1926 yılındaki İttihat davasını görmekte olan İstiklâl Mahkemelerinde kanuna göre sanıkların avukat tutma ve şahit göstermeleri yasaklanmış olmamasına rağmen, sanıkların bu yöndeki talepleri mahkeme tarafından kesinlikle reddedilmiştir.[574]

573. **Tarık Zafer Tunaya**, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, 2000, s. 713.

574. İzmir davası sanıklarından İzmit vekili Şükrü Bey, avukat tutma arzusunun bildirdiğinde mahkeme başkanı Ali Çetinkaya, "İstiklâl Mahkemeleri avukatların cambazlığına gelmez" diye cevaplamıştır. Bk. **Tarık Zafer Tunaya**, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt III, s. 712.

1926 İstiklâl Mahkemesi, sanıkların mahkemeye sunduğu şahitleri dinlememe kararı almıştı. Tarihçi Seyhun Tunaşar'ın belirttiğine göre, "Bu tanık, Atatürk dahi olsa sonuca bir etkisi olmayacağı açıktı. Mahkeme önceden hazırlanmış bir senaryoyu oynuyordu. Sanki bir kamu mahkemesi değil, birbirlerini çok iyi tanıyan kişilerden oluşmuş bir "aile mahkemesi" kimliğinde görev (!) yapıyordu".[575]

Ayrıca, 1919-1921 yıllarında İttihatçıların yargılanmaları esnasında sanıkların, ölüm cezalarına itiraz etme hakları vardı, fakat 1926 yılında bu imkândan da yoksun kaldılar.

Yukarıda getirilen kanıtlar, bazı Türk tarihçileri tarafından öne sürülen 1919-1921 yıllarında Ermenilerin tehcir ve taktiyle ilgili yargılamaların uluslararası baskı sonucunda gerçekleştirildiğinden tarafsız olmadığı iddialarını boşa çıkarmaktadır.

Tersine, 1926 yılındaki yargılamaların aksine, Olağanüstü Askeri Mahkeme (Divan-ı Harb-i Örfi) tarafından sanıklara kendilerini savunma konusunda tüm imkânlar verilmişti.

Belirtmek gerekir ki, 1919-1921 yılları ve 1926 yılında yapılan yargılamalar hiçbir zaman İttihatçı ideolojiye karşı olmamış, sadece bazı üst düzey parti temsilcilerinin tasfiyesine yönelik olmuştur.

Prof. Tarık Zafer Tunaya'nın belirttiği gibi, "Eylemci İttihatçılar tarihe karışır. Mütareke döneminden başlayarak, tüm İttihatçıların Mustafa Kemal Paşa'ya ve Cumhuriyet yönetimine karşı olduklarını ileri sürmek gerçeklere uygun düşmez. Tersine, İttihatçıların bir bölümü bu yönetimle kaynamışlardır. Hem Cumhuriyet Halk Fırkası'nda, hem de yönetici kadroda önemli görevlere getirilir".[576]

1926 yılındaki Ankara yargılamaları sonrasında İttihat, parti olarak Türkiye siyaset sahnesinden uzaklaşmış, Türk tarihçili-

575. **Seyhun Tunaşar**, *Gizemli Bir Devrimci Osmanlı'nın Dâhiliye Vekili Cumhuriyetimizin İstanbul Milletvekili İsmail Canpolat* (Janbulet), Ankara, Piramit Yayıncılık, 2004, s. 87.

576. **Tarık Zafer Tunaya,** *Türkiye'de Siyasal Partiler,* cilt III, s. 30.

ğinde de Milli Mücadele'deki İttihatçı faktörüyle ilgili sessizlik koruma eğilimi yer bulmuştur.[577]

İzmir ve Ankara yargılamalarının akabindeki süreçte Türk resmi tarihçiliğinin, Atatürk'e karşı hazırlanan suikastta İttihatçıların rolüne değinmekten kaçınması dikkat çekicidir.

Alman Profesör Erik Jan Zürcher'in belirttiği gibi, 1931 yılında Fransızca olarak yeniden basılan "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi" kitabında suikastın başı olarak Rauf Orbay gösterilmekte, İttihatçılardan ise söz edilmemektedir.[578]

Zürcher'e göre, Türk resmi tarihçisi Karal da aynı çizgiyi benimsemekte, 1945 yılında yayınlanan "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi" kitabında sadece Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı suikasttan dolayı suçlayarak, İttihatçılara dahi değinmemektedir.[579]

Hollandalı profesöre göre, o dönemin Türk tarihçileri ya İzmir ve Ankara yargılamalarını tamamen göz ardı etmiş, ya da bu olayları, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinin bir komplosu olarak göstermektedir. Rauf Orbay dahi kaynaklarda baş suçlu olarak gösterilmiştir.[580]

Kanaatimizce bu yaklaşım, İttihat'ı bir parti olarak aşağı vurmama arzusundan kaynaklanmaktadır. Yunus Nadi'nin sözleriyle, Mustafa Kemal'in "İttihatçılar içinde en büyük ve birinci"[581] olduğu ve Mustafa Kemal başta olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin tüm kurucularının İttihatçı olduklarını unutmamak gerekir.

577. **A. Avakyan**, Çerkesskii faktor v Osmanskoi imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX-pervaya çetvert XX vv.), Yerevan, izd. "Gitutyun", 2001, s. 381. *(A. Avakyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Çerkes faktörü (XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreği), Yerevan, "Gidutyun", 2001, s. 381.)*

578. **Erik Jan Zürcher,** *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 243.

579. A.g.e. s. 244

580. A.g.e.

581. **Gülçiçek Günel**, *İttihat Terakki'den Günümüze Yek Tarz-ı Siyaset: Türkleştirme*, Belge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 174.

Atatürk, "hissinin babasının Namık Kemal, fikrinin babasının ise Ziya Gökalp"[582] olduğunu hiçbir zaman gizlememiştir. Hatta cumhuriyetin ilanının 29 Ekim olarak belirlenmesi dahi, 29 Ekim 1907 tarihinde Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Partisi'ne kaydedilmesiyle ilgilidir.

1926 İzmir ve Ankara yargılamaları, İttihat'ı bir parti olarak tarih sahnesinden silerken, ne İttihatçı zihniyeti siyasetten silmek, ne de İttihatçı gelenekleri ve faaliyet stili ile düşünce şeklini ortadan kaldırma niyeti vardı.

Türk tarihçiler ve siyasetçiler, Cumhuriyet dönemindeki iki temel parti olan Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti'nin, aynı İttihatçılar ve aynı ideolojiden oluşmuş olup, Türkiye'deki tüm diğer partilerin de bu iki partiden kopmuş veya yaratılmış olduklarından dolayı günümüz Türkiye'sinde sadece bir partinin, İttihat ve Terakki'nin var olduğunu belirtmektedir.

Türk tarihçi Şükrü Hanioğlu, günümüzde Türkiye'de hâkim olan ideolojiyi dahi asırlık İttihatçı zihniyeti olarak tanımlamakta ve bunun temelinin 23 Temmuz 1908'de atılmış olduğunu, 1922 yılındaki değişimin ise gerçekte bu ideolojinin devamının bir neticesi[583] olduğunu belirtmektedir.

Bunun haricinde, İttihat ve Terakki'nin, Mason locaları örneğiyle kurulmuş olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Bundan dolayı, Türk tarihçi Mete Tunçay'ın belirttiği gibi, son İttihatçının ölümünden sonra İttihad'ın yok olduğunu düşünmek yanlış olur.[584] Seyhun Tunaşar'ın sözleriyle, İttihat ve Terakki Partisi'nin ruhu bugün de yaşamaktadır.[585]

Kemalistler de İttihatçıların örneğini izleyip, Milli Mü-

582. A.g.e. s. 175

583. **M. Şükrü Hanioğlu**, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2009, s. 73.

584. **Mete Tunçay**, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, s. 169.

585. **Seyhun Tunaşar**, *Gizemli Bir Devrimci Osmanlı'nın Dâhiliye Vekili Cumhuriyetimizin İstanbul Milletvekili İsmail Canpolat (Janbulet),* s. 82.

cadele'de "Hürriyet, eşitlik, kardeşlik" sloganını kullanmış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra "Devletimiz milli bir devlettir. Çok milletli bir devlet değildir. Devlet, Türk'ten başka bir millet tanımaz" fikriyle hareket etmiştir.[586]

Cumhuriyetin ilanından sonra, Türklerin haricindeki halklar hor görülmüş, devlet tek dil, tek din, tek kültür ve tek millet yaratma ve kalan tüm halkları Türkleştirme siyaseti gütmüştür.

İttihatçıların, 1926 yılındaki yargılanması, Türkiye'de İttihatçıların "derin devletine" son vererek, Kemalist derin devletin şekillenmesinin temelini atmış, Ermenilerin intikamından kaçan bir dizi İttihatçı liderle hesaplaşmış, fakat siyasi alanda İttihatçı ideolojisini ve çalışma stilini değiştirmeden korumuştur.

586. **Gülçiçek Günel**, *İttihat Terakki'den Günümüze Yek Tarz-ı Siyaset: Türkleştirme,* s. 180.

SONUÇ

Çalışmayı nihayetlendirip, araştırmanın temel sonuçlarını toparlayarak, şu sonuçlara varmak mümkündür.

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasını (30 Ekim 1918) takip eden aylarda, Osmanlı İmparatorluğu toplumunda, Birinci Dünya Savaşı süresinde Hıristiyanlara karşı gerçekleştirilen katliamlar konusunda İttihatçıları suçlayarak, onlardan soyutlanma yaklaşımı belirgindi. Bu dönem Osmanlı basınında İttihatçılara karşı sert suçlamalar yer bulmaktadır. İttihatçıların, özellikle Ermenilere karşı sürdürmüş oldukları siyaset sert bir şekilde tenkide uğrar. Ermenilerin tehciri ve katliamları sorunu, o dönemin Osmanlı meclisinin gündemine de gelir ve 1918 Ekim-Kasım aylarında sert tartışmalara yol açar. Osmanlı meclisinde sürdürülen tartışmalar sonucunda, İttihat ve Terakki Partisi ile hükümet tarafından gerçekleştirilen yolsuzluklar ve caniliklerin gerçekliği kanıtlanır. Bu suçları araştırmak amacıyla Osmanlı meclisinde oluşturulan Beşinci Şube, İttihat ve Terakki Partisi'ni, diğer suçlarla birlikte, savaş yıllarında Ermeni halkını sebepsiz yere tehcir etme, kitlesel katliam ve bu katliamları gerçekleştirmek amacıyla Teşkilat-ı Mahsusa olarak anılan gayrikanunî bir kuruluş teşekkül etmekle de suçlar.

Osmanlı İmparatorluğunda, Ermeni Soykırımı sorumlularının soruşturulması, üç farklı soruşturma komisyonları tarafından, hemen-hemen aynı zamanda gerçekleştirilmiştir. Osmanlı meclisinin Beşinci Şubesi, soruşturulan bakanların yorumları ve

itirafları, içlerinde katliamlarla ilgili çok gizli talimatnamelerin de bulunduğu, çok sayıda belgeyi de ekler. Bu belgeler daha sonra Divan-ı Harp savcılarına teslim edilir. Mazhar Komisyonu olarak da anılan Suçları Soruşturma Komisyonu da Ermeni Soykırımı sorumlularını bulmak amacıyla önemli soruşturmalar gerçekleştirilmiştir. Bu komisyon, iki ay içinde, aralarında Ermeni katliamlarıyla ilgili, aralarında şifreli telgraflar, resmi yazışmalar, talimatlar ve emirler ile görgü şahitlerinin tanıklıklarının bulunduğu çok sayıda kanıt elde ederek, bunları da 1919 Ocağında İstanbul askeri mahkemesine teslim eder. Lakin 1. Divan-ı Harp mahkemesi, belirtilen soruşturma komisyonları tarafından elde edilen verileri eksik olarak kabul ederek oluşturduğu 5 soruşturma komisyonu da, bir dizi ek veri elde edip askeri mahkemelerin savcılarına teslim eder.

Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri, 1919 yılında, İttihat ve Terakki Partisi ile hükümet üyelerinin yargılanması esnasında, Ermenilerin toplu katliamlarını tertipleme konusunda tüm sorumlulardan ziyade, sadece İttihat ve Terakki Partisi ile yönetimindeki hükümeti suçlu tanımaya çabalar. İttihatçılar ve taraftarları ise tersine, ellerinden geldiği kadar partinin adının kötülenmemesine çalışıp, suçu teşkilattan ziyade şahıslara yüklemeye çalışmışlardır.

1919 yılındaki İttihat ve Terakki Partisi ve hükümeti üyeleri dosyasının iddianamesinde, İttihat ve Terakki Partisi ile hükümetin, Ermenilerin katledilmesi için açıkça emir vermiş olduğu belirtilmiştir. İddianamede, İttihatçıların Birinci Dünya Savaşı'nın sunmuş olduğu imkândan, gizli planlarını (Ermeni Soykırımı) gerçekleştirmek amacıyla faydalanmış oldukları vurgulanmaktadır. Ermeni Soykırımı'nı gerçekleştirenlerin ve bu olguyu inkâr eden Türk tarihçilerin, tehcirin bir askeri etkinlik olarak gerçekleştirilmiş olduğu "argümanı" da bu iddianameyle çürütülmektedir.

Büyük Britanya, bazı siyasi olaylar ve hesapların etkisi altında içinde Ermeni tehciri ve katliamlarıyla suçlanan bazı Türk savaş suçlularını, daha güvenli bir yer olarak düşündük-

leri Malta Adası'na nakletmeye karar verir. Büyük Britanya, aralarında Ermeni Soykırımı sorumlularının da bulunduğu, Malta'ya sürgün edilen savaş suçlularını başlangıçta gerçekten mahkûm etmeye niyetli olmasına rağmen, zaman içinde kararlılığı giderek zayıflar ve İngiltere, Ermeni Soykırımı'nı gerçekleştirmiş olan canileri, nihayetinde İngiliz savaş esirleriyle takas eder. Malta sürgünleri Türkiye'ye döner, Kurtuluş Savaşı'na katılır ve cumhuriyetin ilanından sonra önemli siyasi mevkiler elde ederler. Böylece, Ermeni Soykırımı sorumluları, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosunu oluşturur.

Ermenilerin tehciri ve katliamları suçlamasıyla gerçekleştirilen soruşturmalar neticesinde Divan-ı Harp mahkemeleri heyetleri, idam cezası verme konusunda, firarda bulunan sanıklara yönelik daha "bonkör" davranmışlardır. Belirtilen suçlamayla açılan ve bilinen 63 dava sonucunda toplam 20 idam cezası verilmiştir. Bu cezalardan sadece 3'ünün infaz edilmiş olduğu ilginçtir. Mahkemede hazır bulunan sanıklarla ilgili idam cezası vermekten imtina edilmesi, davaların formalite icabı görülmüş olmasıyla ilgilidir. Hükümeti, Ermeni tehciri ve katliamları sorumlularını mahkûm etmeye iten etken, adaleti yerine getirme arzusundan ziyade, savaşta galip gelen devletler üzerinde benzer bir intiba bırakma çabası olmuştur. Ülkeyi Birinci Dünya Savaşı'na sürüklemek ve savaş zamanında, özellikle gıda konusundaki yolsuzluklarla ilgili suçlamalar, 1926 yılında İttihatçılara karşı yürütülen yargılamalar esnasında tekrarlanmış olduğundan dolayı, bu sözler, diğer suçlamalarla ilgili değildir.

Ermeni katliamlarının 1919-21 yıllarındaki davalarının bölge-bölge gerçekleştirilmiş olması daha uygun olmakla birlikte, söz konusu olanın aynı canilik olmasından dolayı, nazari olarak tümünün de bir dava kapsamında görülerek, genel bir kararla nihayetlendirilmesi mümkündü. Lakin Ermeni katliamlarını düzenleyenlerin davalarının bölge-bölge gerçekleştirilmesi, Divan-ı Harp için zaman kazanmak ve davaları Müttefik Devletler nezdinde kullanmak imkânı sunmaktaydı.

1919-21 İttihatçı yargılamaları, salt İttihat ve Terakki Partisi'nin üst düzey yöneticilerine yönelik olup, hem Ermenilerin imhası, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa sürükleme suçu bu kişilerin üzerine yüklenmişti. Üstelik bu plan, başarısızlık durumunda partinin kurtulup, sadece yöneticilerin sorumluluk taşıması niyetiyle, İttihatçıların kendileri tarafından hazırlanmıştı. Teceddüt Partisi'nin oluşması kararında, üst düzey İttihatçıların bu partiye üye olamayacakları belirtilmiş olması, bunun kanıtıdır.

1919-21 ve 1926 yargılamaları arasında bazı paralelliklerin çizilmesi durumunda, bu davalarla ilgili suçlamaların, ülkenin Birinci Dünya Savaşı'na sürüklenmesi ve savaş döneminde, özellikle gıda konuşunda yapılan yolsuzluklar olduğu görülmektedir. Yukarıda belirtilen suçlamalara, 1926 yılında, ülkeyi savaşa sürüklemiş ve yurtdışına kaçmış olan İttihatçıların, yabancı ülkelerdeki faaliyetleri ve yönetimi ele geçirmek amacıyla, İttihatçılar tarafından Türkiye'de yeniden parti kurma denemeleri eklenmiştir. Lakin 1926 suçlamalarında, Hıristiyanların, özellikle de Ermenilerin tehciri ve katliamı suçlaması tamamen ortadan kalkmıştır.

1919-21 ve 1926 yargılamaları arasındaki temel fark, 1919-21 yıllarının İttihatçı sanıklarına avukat tutma ve kendi yararlarına şahit gösterme izni verilmiş olmasına rağmen, 1926 yılındaki davalarda bu haklar tanınmamıştır. Bunun haricinde, 1919-21 yıllarında İttihatçıların yargılanmaları esnasında sanıkların, idam cezasını temyiz etme imkânı olmasına rağmen, 1926 yılında bu haktan da mahrum olmuşlardır. Belirtilen kanıtlar, bazı Türk tarihçileri tarafından, 1919-21 yıllarındaki Ermeni tehciri ve katliamları davalarının uluslararası baskı sonucunda gerçekleşmiş olduğundan dolayı, objektif olmadıkları görüşünü boşa çıkarmaktadır. Tersine, İttihatçıların 1926 yılında gerçekleşen Divan-ı Harp mahkemesindeki yargılamaların aksine, sanıklara kendilerini savunma konusunda tüm imkânlar sunulmuştur.

İttihat ve Terakki Partisi üyeleri ile hesaplaşmaya yönelik

yargılama, gerçekte 1919-21 yılındaki güçsüz İtilaf hükümeti tarafından düzenlenen İttihatçıların dava süreci olmayıp, fiili olarak tekrar İttihat partisinden müteşekkil Kemalist hükümet tarafından geçekleştirilen, 1926 yılındaki İzmir ve Ankara yargılamaları olmuştur.

İttihatçıların, 1919-21 ve 1926 yıllarındaki yargılanmaları, İttihat ve Terakki Partisini bir parti olarak tarih sahnesinden uzaklaştırmakla birlikte, cumhuriyet dönemindeki tüm siyasi partilerin bu partiden doğmuş olup, aynı ideolojiyi kullanmış olduklarından dolayı, ne İttihatçı geleneklerini, ne de zihniyetini siyaset sahnesinden uzaklaştırmaya yönelik olmamış ve olamamıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra, Türklerin haricinde, diğer tüm milletler yabancılaştırılmış ve devlet tarafından tek dil, tek din, tek kültür ve tek millet yaratma, kalan diğer halkları Türkleştirme siyaseti güdülmüştür.

İttihatçıların 1926 yılındaki yargılanmaları, Türkiye'de İttihatçı derin devlete bir son vererek, Ermenilerin intikamından kaçan bazı İttihatçı liderlerle hesap görerek, bir diğer, Kemalist derin devletin şekillenmesinin temelini atmış, fakat İttihatçı ideoloji ile devletin yönetim katında benimsenmiş olan çalışma şekli siyasi hayatta değişmeden bırakılmıştır.

KULLANILAN KAYNAKLAR VE LİTERATÜR

Arşiv belgeleri

1. Arkhiv Vneşnei Politiki Possiiskoi Federatsii (AVP RF), Fond 132, Referantur po Turtsii
2. Arkhiv Vneşnei Politiki Possiiskoi Federatsii (AVP RF), Fond 08, Sekretariat Karakhana

Arşiv belgelerinden yayınlar

3. **Dadıryan V.**, Parlamenter ve tarih-bilimsel araştırmalarda Ermeni Soykırımı, "Paykar", 1995 (Ermenice).
4. **Papazyan A.**, İttihatçıların dava dosyalarına istinaden Ermeni Soykırımı, Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Milli Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, Yerevan, 1989 (Ermenice).
5. **Nersisyan M., Sahakyan R.**, Genotsid Armyan v Osmanskoi İmperii, Yerevan, 1982.
6. **Bardakçı M.**, Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi, İstanbul, Everest Yayınları, 2009.
7. **Dadrian V., Akçam T.**, "Tehcir ve Taktil", Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları, İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922, İstanbul, 2008.
8. **Kocahanoğlu O. S.**, İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919), İstanbul, Temel Yayınları, 1998.
9. **Kocahanoğlu O. S.**, Atatürk'e Kurulan Pusu. İzmir Suikasti'nin Perde Arkası 1926. İddianame/Duruşmalar/Hüküm, İstanbul, Temel Yayınları, 2003.
10. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994.
11. **Yeghiayan**, Malta Belgeleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları" Dosyası, Belge Yayınları, 2007.

12. **Akuni S.**, Bir milyon Ermeni'nin katledilmesinin hikâyesi, Konstantinopel (İstanbul), 1920 (Ermenice).

13. **Amca H.**, Tehcir ve imha (tehcirin gerçek yüzü), Osmanlıcadan tercüme eden, önsözü ve dipnotları hazırlayan A. G. Avagyan, Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Milli Akademisi, Ermeni Soykırımı müze-enstitüsü, Yerevan, 2007 (Ermenice).

14. **Andonyan A.**, Büyük Cürüm, Boston, 1921 (Ermenice).

15. **Aralov S.**, Vospominaniya sovyetskovo diplomata. 1922-1923 gg., izd. İnstituta mejdunarodnıykh otnoşenii, Moskva, 1960.

16. **Corc L.**, Pravda o mirnıykh dogovorakh, tom vtoroi, izd. İnostr. Lit., Moskva, 1957.

17. **Altınay A. R.**, İki Komite, İki Kıtal, İstanbul, 1999.

18. **Altınay A. R.**, Kafkas Yollarında. İki Komite İki Kıtal, Temel Yayınları, İstanbul, 1998.

19. Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, Derleyen: Hulûsi Turgut, İstanbul, 2005.

20. **Atay F.R.**, Çankaya -Atatürk'ün doğumundan ölümüne kadar-, İstanbul, 1969.

21. **Atay F.R.**, Çankaya. Mustafa Kemal'in Çankaya'sı, İstanbul, 1998.

22. **Atay F.R.**, Zeytindağı, İstanbul, 1981.

23. **Bleda M.Ş.**, İmparatorluğun Çöküşü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.

24. **Çavdar T.**, Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşamöyküsü, 4. Baskı, İmge Kitabevi, 2001.

25. **Ertürk H.**, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1996.

26. **Halil Paşa**, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, Derleyen: Taylan Sorgun, İstanbul, Kamer Yayınları, 1997.

27. İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey'in Hatıraları. "Sürgünden İntihara", Yayına Hazırlayan: Ahmet Mehmetefendioğlu, İstanbul, Arba Yayınları, 1993.

28. **Nadi Y.**, Kurtuluş Savaşı Anıları, İstanbul, 1978.

29. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, Yay. Haz. İsmail Arar, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

30. Talât Paşa'nın Hatıraları, H. Yalçın'ın Önsözüyle, İstanbul, 1958.

31. **Herbert A.**, Ben Kendim. A Record of Eastern Travel, London, 1924.

Monografiler

32. **Griker**, Yozgat Ermeni katliamının belgesel tarihi, New York, 1980 (Ermenice).

33. **Kirakosyan C.**, Birinci Dünya Savaşı ve Batı Ermenileri 1914-1916, Yerevan, Hayastan, 1967 (Ermenice).

34. **Kirakosyan C.**, Tarih mahkemesi önünde Jön Türkler, ikinci cilt, Yerevan, Hayastan, 1983 (Ermenice).

35. **Hovhannisyan N.**, Armenosit, tanınmış bir soykırımdır, Yerevan, 2010 (Ermenice).

36. **Ğazaryan H.**, Soykırımcı Türk, Beyrut, 1968 (Ermenice).

37. **Poğosyan S.**, Varoluş mücadelesinin taşlı yollarında, Yerevan, 1988 (Ermenice).

38. **Sahakyan R.**, Soykırım tarihinden, Yerevan, 1990 (Ermenice).

39. **Safrastyan R.**, Osmanlı İmparatorluğu'nun Soykırım planlarının menşei (1876-1920), Yerevan, Lusakın, 2009 (Ermenice).

40. **Piliposyan N.**, Kestekyan A., (Kapents A.), Yozğatlılara anıt (Yozgat), Frezno, 1955 (Ermenice).

41. **Avakyan A.**, Genotsid 1915, Mekhanizmıy prinyatiya i ispolneniya reşenii, izd. "Gitutyun" NAN RA, Yerevan, 1999.

42. **Avakyan A.**, Çerkesskii faktor v Osmanskoi İmperii i Turtsii, (vtoraya polovina XIX-perbaya çetvert XX vv.), Yerevan, izd. "Gitutyun"", 2001.

43. Noveişaya istoriya Turtsii, otv. red. A. M. Şamsutdinov, Moskva, izd. "Nauka", 1968.

44. **Noviçev**, Turtsiya. Kratkaya istoriya, Moskva, izd. "Nauka", 1965.

45. **Şamsutdinov A.**, Natsionalno-osvoboditelnaya borba v Turtsii 1918-1923, Moskva, izd. "Nauka", 1966.

46. **Akçam T.**, Ermeni Tabusu Aralanırken Diyalogtan Başka Çözüm Var mı?, İstanbul, 2002.

47. **Akçam T.**, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na, 2. Baskı, İstanbul, 2002.

48. **Akçam T.**, Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu, Su Yayınları, 2001.

49. **Akşin S.**, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, İstanbul, 1983.
50. **Ata F.**, İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları, Ankara, 2005.
51. **Avcıoğlu D.**, Millî Kurtuluş Tarihi 1835den-1995e, 1. Cilt, İstanbul, 1996.
52. **Aybars E.**, İstiklal Mahkemeleri, İstanbul, 1998.
53. **Bayur H.**, Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt 1, Giriş: Berlin Muahedesinden Trablus Garp Savaşına Kadar, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
54. **Çulcu M.**, Spekülatif Marjinal Tarih Tezleri, İstanbul, E Yayınları, 2000.
55. **Dadrian V.**, Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid, Belge Yayınları, 1995.
56. **Eyicil A.**, İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey, Ankara, Gün Yayıncılık, 2004.
57. **Gülcan Y.**, Cumhuriyet Halk Partisi 1923-1946, Alfa Yayınları, 2001.
58. **Günel G.**, İttihat Terakki'den Günümüze Yek Tarz-ı Siyaset: Türkleştirme, Belge Yayınları, İstanbul, 2006, 455 s.
59. **Hanioğlu Ş.**, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2009, 286 s.
60. **Kandemir**, Cumhuriyet Devrinde Siyasî Cinayetler, Ekiciğil Matbaası, İstanbul, 1955.
61. **Kandemir**, İzmir Suikastinin İç Yüzü, Birinci Cilt, İkinci Cilt, Ekiciğil Matbaası, İstanbul, 1955.
62. **Mumcu U.**, Gazi Paşa'ya Suikast, Ankara, 1999.
63. **Sarıhan Z.**, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, I. Cilt, Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919), Öğretmen Yayınları, 1982.
64. **Selek S.**, Anadolu İhtilali, Cilt 1, İstanbul, 2000.
65. **Sorgun T.**, Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, 440 s.
66. **Şimşir B.**, Malta Sürgünleri, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985.
67. **Tunaya T.Z**, Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, 2000.
68. **Tunçay M.**, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yöneti-mi'nin Kurulması (1923-1931), İstanbul, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 1999.

69. **Zürcher E.**, Milli Mücadelede İttihatçılık, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
70. **Hovhannisyan N.**, The Armenian Genocide. Armenocide, Yerevan, 2002.
71. **Üngör U.** and Polatel M., Confiscation and Distruction, Continuum International Publishing Group, London, 2011.
72. **Zürcher E.J.**, The Unionist Factor. The Role of Committee of Union and Progress in Turkish National Movement 1906-1926, Leiden, 1984.
73. **Dadrian V.**, Histoire du Génocide Arménien, Stock, 1996.
74. **Garzou J.-M.**, Un Génocide Exemplaire: Armenie 1915, Paris, 1975.

Makaleler

75. **Anumyan M.**, "*Alemdar*" gazetesine istinaden Yozgat ve Trabzon tehcir ve katliamları yargılamaları, "Ermeni Soykırımı tarihi ve tarihçiliği konuları", No 9, Yerevan, 2004, s. 64-87 (Ermenice).
76. **Anumyan M.**, Osmanlı "Alemdar" gazetesinde Soykırımı belgeleyen tanıklıklar, "Banber Hayastani arkhivneri", No 1 (107), Yerevan, 2006, s. 310-317 (Ermenice).
77. **Avagyan A.**, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı tebaalı ve hasta Ermenilerin tehciri sorunuyla ilgili (Türk arşivinden bir belgeye istinaden), Banber Hayastani arkhivneri, No 2 (106), Yerevan, 2005, s.194-197 (Ermenice).
78. **Avagyan Arsen.**, 1915 Soykırımının hazırlık aşamasından, Behaettin Şakir'in Doğu Vilayetleri'ni ziyareti, "Türkoloji ve Osmanoloji araştırmaları", IV, Yerevan, Asoğik, 2006, s. 245-251 (Ermenice).
79. **Kuşakçıyan M.**, Trabzon ve Samsun vilayetlerinin tehciri ve katliamları, Gersam Aharonyan ("Zartonk" editörü), Huşamatyan Meds Yeğerni (1915-1965), Beyrut, Atlas, 1965, s. 465-475 (Ermenice).
80. **Dadıryan V.**, Obzor materialov turetskovo voennogo tribunala po obvineniyu v genotside armyan: kharakter i znaçimosts çetıyrekh osnovnıykh seri sudebnovo razbiratelstva, "Genotsid-prestuplenie protiv çeloveçestva (Materialıy I Moskovskovo Mejdunarodnovo Simpoziuma 18-19 aprelya 1995 g.,)", otv. Red.

Akademik NAN Respubliki Armeniya V. A. Mikaelyan, Moskva, 1997.

81. **Avagyan A.**, Dr. Nazım'ın Milli Mücadele hakkında bir mektubu, "Toplumsal Tarih", N 125, İstanbul, Mayıs 2004.

82. **Barlas M.**, İstiklal Mahkemesi belgeleri niye gizli kalsın ki?, "Sabah", 11 Şubat 2010.

83. **Kévorkian R.**, La Turquie Face à ses Responsabilités. Les Procès des Criminels Jeunes Turcs (1918-1920), Revue d'Histoire de la SHOAH le Monde Juif, N 177-178, Janvier-Août 2003, p. 167-205.

Basın

84. Alemdar, 1919.
85. Çakatamart, 1919-19
86. Joğovurd, 1919 (Ermenice).
87. Joğovurdi dzayn, 1919 (Ermenice).
88. Memleket, 1919.
89. Peyâm-ı Sabah, 1920.
90. Sabah, 11 Şubat 2010.
91. Takvîm-i Vekayi, 1919-1920.
92. Taraf, 28 Şubat, 2010.
93. Tasvir-i Efkâr, 1919.
94. Vercin lur, 1919 (Ermenice).
95. Los Angeles Examiner Quote, 1 August 1926.

PENCERE YAYINLARI

TOPLUM - ARAŞTIRMA - İNCELEME

İran İmp. Dışişleri Bak. Dip. Belgeleri İRAN'IN TARAFSIZLIĞI

Derleyen: Ragıp Zarakolu: Sivil Toplumda Türk-Ermeni Diyaloğu

James Bryce-Arnold Toynbee OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİLERE YÖNELİK MUAMELE 1915-1916 (Cilt 1)

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİLERE YÖNELİK MUAMELE 1915-1916 (Cilt 2)

Nikolay Hovhannisyan ERMENİ SOYKIRIMI-ERMENİKIRIM

Gabriele Yonan ASUR SOYKIRIMI / UNUTULAN BİR HOLOCAUST

Guido Knopp LANET SAVAŞ / Barbarossa Harekâtı

STALİNGRAD / Ders ve Uyarı

Paul Wittek OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DOĞUŞU

Lev. N. Tolstoy SAVAŞA KARŞI YAZILAR

Derleyen: Oğuz Özügül DOSTOYEVSKİ'NİN MİRASI

V. İ. Pudovkin SİNEMADA OYUNCU

Nikolai Bukharin DÖNÜŞÜM DÖNEMİNİN EKONOMİSİ

Engin Erkiner ALT EMPERYALİZM VE TÜRKİYE

Leo A. Müller GLADİO/SOĞUK SAVAŞIN MİRASI

Oral Çalışlar REFAH PARTİSİ NEREDEN NEREYE (2. Baskı)

HZ. ALİ MUAVİYE ÇATIŞMASI (9. Baskı)

Erol Sever İSLAMIN KAYNAKLARI/II: MUHAMMED

Hazırlayan: Yücel Feyzioğlu TARİH BOYUNCA DÜNYAYI SARSAN DOĞAL FELAKETLER

Panait Istrati SOVYETLER 1929

İsmet Zeki Eyuboğlu ANADOLU GERÇEĞİ

GÜLEN ANADOLU

MAÇKA

UYANIŞ

ATATÜRK ANADOLUDUR

OSMANLIDAN CUMHURİYETE TÜRK KADINI

İRAN EDEBİYATI

Çetin Ağaşe CEM ERSEVER VE JİTEM GERÇEĞİ

Derleyen: A. Elif 20. YÜZYILIN BİR BİLANÇOSU

Derleyen: Necati Toprak ABD VE FRANSADA İŞÇİ SINIFI SENDİKALAR IV. ENTERNASYONAL

Derleyen: Leyla Derin LATİN AMERİDAN TÜRKİYE'YE MİLLİYETÇİ DEVRİMCİLERİN DÜNÜ-BUGÜNÜ

Derleyen: Sinan Adalı SÖMÜRGECİLİKTEN KÜRESELLEŞMEYE KAPİTALİZM ÖLDÜRÜR

Rollo Ahmed KARA BÜYÜ
Mehmet Şekeroğlu ALMAN DEMOKRATLARINA MEKTUPLAR
Öner Yağcı DİL KALEMİNİN ENSTİTÜSÜ
Nejdet Buldan SAVAŞ'A MEKTUPLAR
Battal Pehlivan ALEVİ BEKTAŞİ DÜŞÜNCESİNE GÖRE ALLAH
Mutay Öztemiz CUMHURİYET DÖNEMİ DEVLETİN DİN POLİTİKALARI
Rıza Algül ALEVİLİĞİN SOSYAL MÜCADELEDEKİ YERİ
İ. Metin Ayçiçek FELSEFE VE BİLİMDE IRKÇI DÜŞÜNCE
Şaban İba HAL VE GİDİŞ
TKKKÖ SAVUNMASI (Poliste, Mahkemede, Cezaevinde Tavır)
Levent Özgür Erdem SINIRSIZ EVREN. ARASINDA. AFOROZ EDİLEN YARATICI
Heinz Diaterich 21YÜZYILIN SOSYALİZMİ
John Reed BALKANLARDA SAVAŞ
JOHN REED'İN EĞİTİMİ
Mehmet Özgen ÇAĞDÖNÜMÜ VE MARKSİZM
ERMENİ MASALLARI
Vasilis Kiratzopulos KAYIT OLUNMAMIŞ SOYKIRIM
Hüseyin Hasançebi OSMANLI ERMENİ OLAYI SAHNE-İ FECAİ
Yalçın Yusufoğlu ETNİK ARINDIRMA POLİTİKALARI
Chris Harman KAYBEDİLMİŞ DEVRİM (Almanya 1918-1923)
1984 Paris Konferansı SUSKUNLUK SUÇU
Savas Kalenderidis ÖCALAN'IN TESLİMİ GERÇEĞİN ZAMANI
Rona Aybay İNSAN HAKLARI

YAŞAMÖYKÜSÜ

Gilbert Badia BİR MEKTUP USTASI: ROSA LUXEMBURG
SINIRSIZ FEMİNİST: CLARA ZETKİN
Wang Shiqing HALKA VE DEVRİME ADANMIŞ BİR YAŞAM: LU SUN
İsmet Zeki Eyuboğlu ANILAR
ÖĞRENCİLER (Gençlik Anıları)
Burchard - Sonja Brentjes İBNİ SİNA (2. Baskı)
Julia Voznesenskaya KAMPLARDAN SEVGİ MEKTUPLARI
Derleyen: Etienne Fajon HAYATI SEVİYORLARDI/FRANSIZ DİRENİŞÇİLERİNİN SON MEKTUPLARI
Fevzi Karadeniz ESKİ ZAMANLAR
Eugenia Ginzburg ANAFORA DOĞRU/I
ANAFORUN İÇİNDE/II
Kate Millett UÇMAK
Erdoğan Alkan ELSA'NIN MECNUNU ARAGON

Ömer Faruk Ciravoğlu TİTREK HAMSİ ÖRGÜTÜ (2. Baskı)
Virginia Hamilton - Paul Robeson PAUL ROBESON
Dido Sotiriu ELEKTRA
Dimitra Sotiri Petrula "ANAN NEREDE ULAN"
Stratis Haviaras AĞAÇ ŞARKI SÖYLEYİNCE
Helen Davenport Gibbons TARSUS'UN KIRMIZI KİLİMLERİ
Maria Di Lorenzo RAHİBE TERASE
Nency Krikoryan ZABEL
Michael J. Arlen ARARAT YOLCULUĞU
Stina Kaçaduryan EFRONYA (Sınırsız Bir Sevgi)
Mariam - Elize Manoukian ARARAT AĞRI DAĞININ ÖTE YANI
Andre Sernin TOKATLI YETVART'IN ANILARI
Alice Taşcıyan BAĞRIMA TAŞ BASTIM
Sargis Alemyan ANILAR
Nesim Ovadye İzrail 1915 BİR ÖLÜM YOLCULUĞU KRİKOR ZOHRAB
Paylazu Kaptanyan 1915 Ermeni Soykırımı BİR TANIĞIN ANILARI

KADIN

Fatmagül Berktay KADIN OLMAK, YAŞAMAK, YAZMAK (3. Baskı)
Aleksandra Kollontai BİR BÜYÜK AŞK (2. Baskı)
İŞÇİ ARILARIN AŞKI (2. Baskı)
Lise Vogel MARKSİST TEORİDE KADIN (2. Baskı)
J. Mitchel - A. Oakley KADIN VE EŞİTLİK (3. Baskı)
Julia Voznesenskaya KADINLAR DEKAMERONU
Chanie Rosenberg KADINLAR VE PERESTROYKA
Miranda Davies ÜÇÜNCÜ DÜNYADA İKİNCİ CİNS
Jess Wells BATI AVRUPADA FAHİŞELİĞİN TARİHİ (2. Baskı)
Michéle Barret GÜNÜMÜZDE KADINA UYGULANAN BASKI
Germaine Greer İĞDİŞ EDİLMİŞ KADIN
Paule Salomon GÜNEŞ KADINI
DİRİ VÜCUTLAR
Caroline Ramazanoğlu FEMİNİZM VE EZİLMENİN ÇELİŞKİLERİ
Soumaya Noamane - Guessou BÜTÜN UTANÇLARIN ÖTESİNDE
Anne Moir - David Jessel BEYİN VE CİNSİYET
Shere Hite - Kate Colleran İYİ AŞIKLAR, KÖTÜ AŞIKLAR (3. Baskı)
Marina Gambaroff SÖYLE BANA BENİ NE KADAR SEVİYORSUN
Elvin Süzer ÖLÜMÜNE SEVER MAÇOLAR
3000 YILININ SIRLARI
ANA TANRIÇA ŞEYTAN
OTOYOL KRALİÇESİ

Tansu Bele KADIN - YAZIN - SİYASA (Denemeler)
Julia Heiman - Leslie Lopiccolo - Joseph Lopiccolo KADINLARDA ORGAZM OLMA YÖNTEMLERİ (2.Baskı)
Ines Rieder KADIN GÖZÜYLE KENT ÖYKÜLERİ
Tania Modleski HINÇLA SEVMEK
Müzeyyen Yılmaz EKSİK PAÇALI ERKEKLER
Diana Gittins AİLE SORGULANIYOR

FELSEFE

Diadoches Prokles PLATON'UN PARMANİDES DİYALOGUNUN YORUMU (141e - 142a)
Karl Kautsky THOMAS MORE VE ÜTOPYASI
Wilhelm Capelle SOKRATES'TEN ÖNCE FELSEFE (3. Baskı)
Keykâvus KABUSNAME
Immanuel Kant ETİK ÜZERİNE DERSLER (2. Baskı)
Aristoteles PROTREPTİKOS - EVREN ÜSTÜNE
Charles Fourier GELECEĞİN AŞK DÜNYASINDAN
Derleyen: Oğuz Özügül. SANATIN PSİKOLOJİSİ
Jaquel Attali UFUKTAKİ GÖRÜNTÜLER
İsmet Zeki Eyuboğlu UYGARLIĞIN IŞILDAKLARI
ORTAÇAĞ FELSEFESİ
BİLGELERİN DİLİNDEN
YOKSUL ÖZDEYİŞLERİ - EĞLENCE SÖZLÜĞÜ
ÇAĞIMIZIN ÇEVRİNTİLERİ
TOPLUM SARSINTILARI
DİLİN KAPISI
FELSEFE YAZILARI
FELSEFE AÇISINDAN 12 EYLÜL, DİN, BOŞLUĞUN EGEMENLİĞİ
İSLAMDA BÖLÜNMELER ÇELİŞMELER
İSLAMIN ÇÖKÜŞÜ
DİLİN KEMİĞİ
Cengiz Yıldırım - Aydın Öztürk AFŞAR TİMUÇİNLE DÜŞÜNCEYE YOLCULUK
Emile Noel GÜNÜMÜZDE BİLİMSEL GÖRÜNTÜ RASTLANTI
Esat Korkmaz İNSAN TANRI
ALEVİLERE SALDIRILAR
ALEVİLİK VE AYDINLANMA
ALEVİ FELSEFESİ

SÖYLEŞİ - DENEME

M. Halim Spatar KUZEYE ESEN ILIK RÜZGAR

Nejdet Buldan BİTMEYEN YOLCULUK (Kaçış Öyküleri)
Günay Aslan YAS TUTAN TARİH, 33 KURŞUN
Metin Gür KAÇIŞIN ÖYKÜSÜ
Erdoğan Alkan AŞIK VEYSEL'DEN NÜKTELER
Oral Çalışlar ÖCALAN VE BURKAY'LA KÜRT SORUNU
Salman Rüşdü JAGUAR GÜLÜŞÜ (Nikaragua Gezi Notları)
İsmet Zeki Eyuboğlu GELİN CANLAR SÖYLEŞELİM
Fikret Otyam HU DOST
Ali Tiyar Gök SELBUS (Kutsal Işık)
Ali Ekber Aksu YENİ DÜNYA YENİ NESİL
İsmet Kemal Karadayı POLİTİKA VE EDEBİYATIMIZDA AYKIRI TİPLER
Orhan Şevki KINALIADA
Alki Kiriakidu - Nestoros 12 AY
Hasan Oğuz ÖĞRETMENİN ÖYKÜSÜ
Suat Karavuş CELALİ SÖYLENCELER

MÜZİK

Katharine Thomson MOZART'IN YAPITLARINDAKİ MASONİK ÖRGÜ (2. Baskı)
Sidney Finkelstein BESTECİ VE ULUS (MÜZİKTE HALK MİRASI)
Helen L. Kaufmann BATI MÜZİĞİNDEN KÜÇÜK ÖYKÜLER
Cemal Reşit Rey ORKESTRA YAZILARI
Hikmet Şimşek ORKESTRA YAZILARI
Solomon Volkov TANIKLIK TUTANAĞI (Şostakoviç'in Anıları)

ROMAN

Agop J. Hacikyan - Jean-Yves Soucy GÜNEŞ O YAZ HİÇ DOĞMADI (3. Bsk)
Agop J. Hacikyan KADER AĞLARINI ÖRERKEN
Wartkes Tewekelyan HAYATIN ANLAMI
TEHLİKELİ BİR HAYAT
Victor Hugo 1793 DEVRİMİ
John Reed VİVA MEKSİKA
Marcel Ollivier SPARTACUS
Heinz G. Konsalik DON'DA AŞK
Paskalis G. Lambardis BOĞAZ GEZGİNİ
Victor Serge BİR DEVRİMİN KADERİ
Anatole France PENGUENLER ADASI
TAİS
BALTHAZAR

KRALİÇE PÉDAQUE KEBAPÇISI
ERMİŞ KLEİR'İN KUYUSU
KÜÇÜK PİERRE
DOSTUMUN KİTABI
BAY BERGERET PARİS'TE
SYLVESTRE BONNARD'IN SUÇU
MAİL'İN KARAAĞAÇLARI
Kemal Bekir HÜCRE 1952 (1998 Orhan Kemal Roman Ödülü)
KAÇAKLAR
YABANCILAR
KANLI DÜĞÜN
Yücel Feyzioğlu ANARBAY
Ömer Faruk Ciravoğlu MÜLTECİNİN ÖLÜMÜ
Murat Tuncel ÜÇÜNCÜ ÖLÜM
Şakir Bilgin SÜRGÜNDEKİ YABANCI
Tahir Abacı AYNADA BİR YÜZ
Erol Yıldırım KARANLIK YÜZÜ
Fatih Oto EDİM'İN HAYATI
Selim Özay CENDERE
Andre Maurois DÜŞÜNCELERİ OKUYAN MAKİNE
Harun Mutluay AŞKLA SAVAŞ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

ÖYKÜ
Kemal Bekir BÜTÜN ÖYKÜLER
Lu Sun SİLAHLARA ÇAĞRI
Miriam Tlali SOWETO ÖYKÜLERİ
Çağdaş Tayland Edebiyatı'ından Öyküler YÜREKTEN ÜŞÜMEK
Anais M. Martin BALKABAKLARI
Jülide Uzsayılır SIRADAN SÜRÜDEN
Turgut Acar MOR KAPI
GÜNAYDIN MUTLULUK
PENGUEN OTELİ (Gezi Aydınlığı)
EYLÜL BULUTLARI
Hülya Ergün HALI
Ayşe Baykal GÖKYÜZÜ TARLASINDA ZIPLAMALI
JİMNASTİK HAREKETLERİ
Muharrem Kaya ESİR KAMPININ SU TAŞIYICISI
KÜLLERİMİ SANA BIRAKTIM
Perihan Çelik YABANEL KONUKLARI

TANIMA ve TELİN

İttihat ve Terakki Yargılamaları

(1919-1921 ve 1926)

Meline Anumyan

İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin yargılanması, 28 Nisan 1919 tarihinde başlar ve aynı yılın 17 Mayısına kadar sürer. 149. Dava esnasında, 11 kişi gıyabında, 20 parti lideri ve üst düzey görevli ise tutuklu olarak yargılanır. Tutuklu olarak yargılananlar, başbakan Sayit Halim Paşa, dışişleri bakanları Halil Menteşe ve Ahmet Nesimi, adalet bakanı İbrahim Pirizade, parti merkez komitesi üyesi Küçük Talat, parti merkez komitesi ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Rıza Bey, parti merkez komitesi genel sekreteri Mithat Şükrü, parti merkez komitesi ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Ziya Gökalp, iaşe bakanı Kara Kemal, eğitim bakanı ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Şükrü Bey, İstanbul muhafız birliği komutanı ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Ahmet Cevat ve Ankara milletvekili ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Atıf olmuştur.

Gıyabında yargılananlar, içişleri bakanı ve başbakan Talat, savaş bakanı Enver, bahriye bakanı Cemal, parti merkez komitesi üyesi, eğitim bakanı ve Teşkilat-ı Mahsusa liderlerinden Doktor Nazım, parti merkez komitesi üyesi ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın Doğu Vilayetleri kısmı yöneticisi Behaettin Şakir, parti merkez komitesi üyesi Doktor Rüsuhi ile kamu güvenliği bakanı ve Teşkilat-ı Mahsusa teşkilatı üyesi Aziz bulunmaktaydı.

ISBN 978-605-4049-93-6

9 786054 049936